

Минги Кай Элбурс

- Абайланы Ханифа – Малкъарны хур кызы.
- КЪАРЫНДАШ ОТ ЖАГЪАДА.
Ставропольяны жазуучулары.
- УНУТУЛМАЗЛЫКЪ ЖЫЛЛА. Темукаланы Исмайыл.
- ТАУ ХАТАР. Бийчеккуланы Тахир,
Беккиланы Омар, Темуккуланы Адил.

3. 2023

НАРТ СЌЗПЕ

* * *

Малны иеси жарсыйды – бёрю алгъаннга,
Бёрю уа жарсыйды – иесине къалгъаннга.

* * *

Малкёзню кёзюн ал,
Орунуна сом сал.

* * *

Мал кютмеген байынмаз,
Жер сюрмеген тоюнмаз.

* * *

Мал къурарыкъ – таугъа бар,
Къатын аллыкъ – тойгъа бар.

* * *

Сюрюочю малны бакъсын,
Отунчу отун жакъсын.

* * *

Малчы жан къайгъы болса,
Малы тайгъылы болур.

* * *

Малчыны кюню кеч батар,
Аны тангы да терк атар.

* * *

Малы болгъан эт табар,
Бети болгъан бет табар.

* * *

Малынг барда – биринчи къакъла,
Малынг азда – билимни къатла.

* * *

Мал, этинги ашамай,
Кеси этин ашатмаз.

* * *

Мандалакъ къазгъан чирко да табар.

* * *

Марагъанны къарагъан озар.

* * *

Мал да таркъаймаса,
Хал да къанкъаймаса,
Тау башында да жашарса.

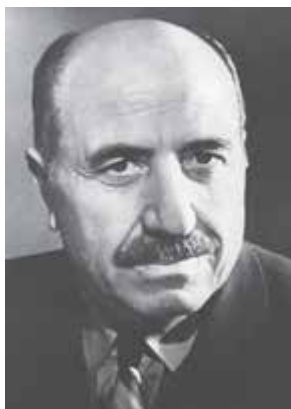
Малкъар жазуучуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 3 (229) май – июнь 2023 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Баш редактор
Додуланы А. Т.

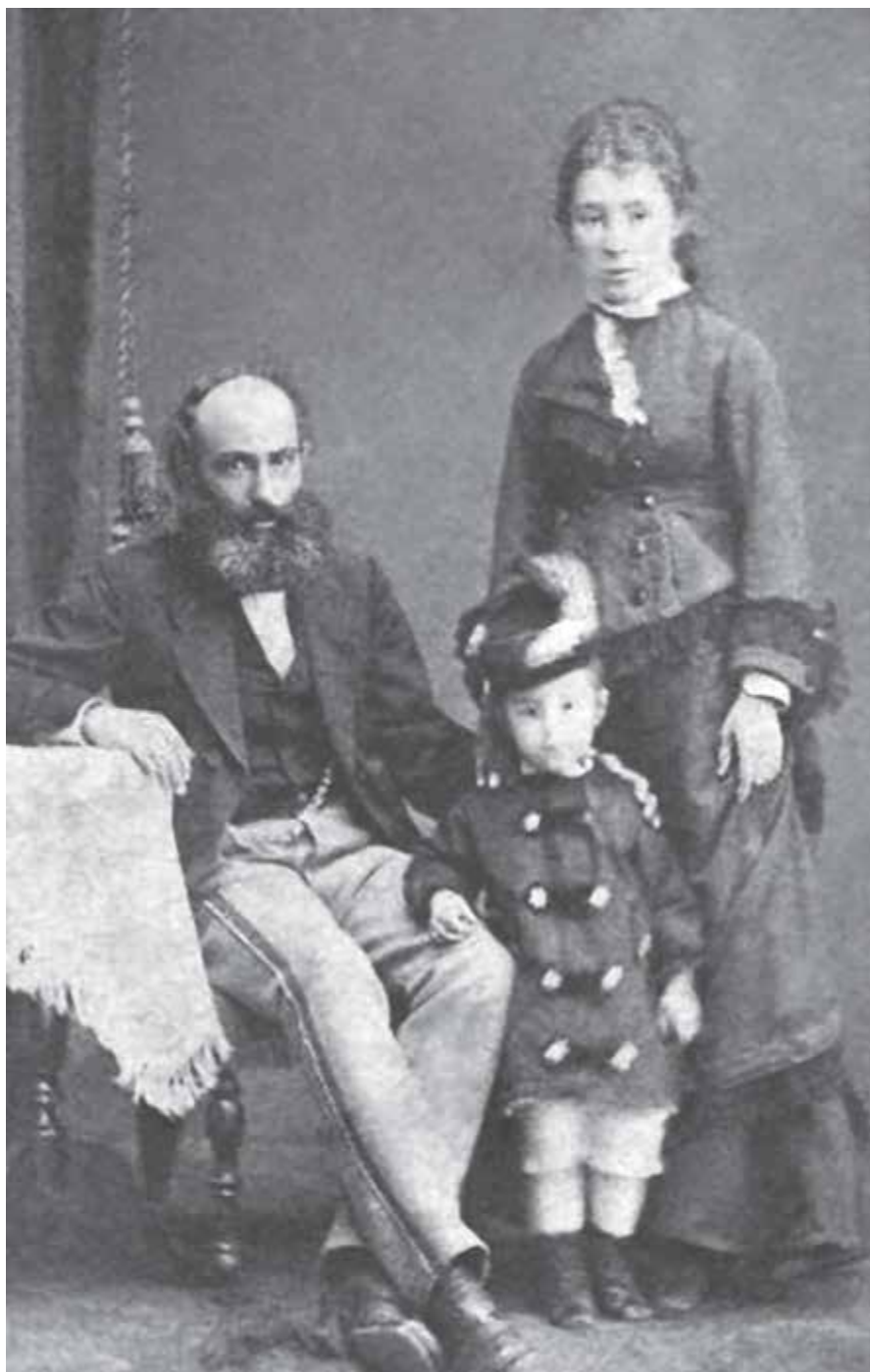
Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Бёзюланы Руслан
Бейтуугъанланы Исмаил
Гадийланы Ибрагим
Додуланы Аминат
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Мусукаланы Сакинат
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан

**ЭЛЬБРУС
МИНЧИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2023

ХАНИФА-ХАНУМ

«Бюгюн биз ананы тас этгенбиз, эки, юч, он угъай, минг сабийни ёсдюрген ананы. Халкъ ёмюрде да унутурукъ тюйюлдю аны этген игилигин», – деген эди 1929 жылда 2 майда Азербайджанны ВЦИК-ни председатели Газанфар Мурзабеков мингле бла дууагъа келген адамланы алларында. Ол кюн Бакуда бизни Малкъар бийче – Абайланы Асланбекни къызы Ханифа – ёлген эди. Бюгюнлюкде эски Бакуну эм ариу орамларындан бири Абайланы Ханифаны атын жюрютеди.

Абайланы Ханифа 6 майда 1853 жылда Ышкантида туугъанды. Атасы Солтанбек корнет чында патчах аскерде къуллукъ эте эди. Абайланы Солтанбек Ханифаны Тифлисте Святая Нина атлы окъуу-билим берген школга береде (1862–1872). Аны ол жетишимли бошайды. Бу окъуу юйде муслийман тиширыу болуп Кавказдан Абайланы Ханифа экиге айланган эгечи Шахманланы Фуза бла бирге биринчи эдиле. Ханифаны юсюнден айтханда, аны баш иеси Гасан-бек Меликовну айтмай болмайды, артдаракъ ол кесине Зардаби псевдоним алады – Зардаби Меликов. Абайланы Ханифа уа – Ханифа-ханум Абаева-Меликова...

Ханифа Фуза бла Тифлисте он жыл окъугъанды. Гасан-бек Меликов Азербайджанны угъай, битеу Кавказны эм окъуулу, эм билимли адамларындан бири эди. Москваны къырал университетин жетишимли бошап, жамауат иш бла да кюрешген отузжыллыкъ жаш эди. Биринчи кере Гасан-бек Ханифагъа 1872 жылда тубейди. Ол жыл окъуна была бир юйюр къурайдыла. Болгъан а къалай этгенди... Гасан-бек «Кавказ» газетде Святая Нина атлы окъуу юйню бошай тургъан къызланы тизмесин кёредди. Къарай кетип, бир муслийман къызны тукъумун эслейди. Сора Бакудан салып Тифлисте келеди. Университетден сора ол кезиуде Гасан-бек Бакуда гимназияда устаз болуп ишлей эди. Ары дери уа Гасан-бек мында – жер даулаш соруула бла байламлы Тифлисни межевой палатасында – къуллукъчу да болуп тургъанды. Алай ол мында кёп да мычымагъан эди, бу иш мени ишим тюйюлдю дегенни айтып, кетип къалады. Нек дегенде байла бла бийлени араларына сугъулургъа тюше эди: даулашла да, тюйюшле да бола эдиле муну этген жумушларында. Къырал ишни Гасан арталлы да къояды. Кёп жыл озгъандан сора, Ханифа былай эсгере эди: «Гасан-бек кеси да билгенди былай къуллукъ этерге жарамагъанын, менден къуллукъчу ёмюрде да боллукъ тюйюлдю дегенни айтып, бу иште ол экинчи къайтмагъанды». Аны ючюн болур эди Гасан-бек Зар-

даби Тифлис бла иги да шагъырей болгъаны. Тюзюнлей окъуу юйню таматасына келип, Гасанбек кесини муратын айтады. Ол заманда кёреди бу Абайланы Ханифаны биринчи кере, бир да болмагъанча суюдюмлю, терен акъыллы, субай 19-жыллыкъ къызны.

Кёп да созмай, Гасанбек Зардаби Ханифаны атасына, Абайланы Асланбекге, келечиле иеди, ол жыл окъуна Кавказны жарытхан ариу юйор къуралады. Ханифа бла Гасанбек уллу къыралны тарыхында болмагъанча терен ыз къоядыла.

Абайланы Ханифа, не жаны бла да билеклик эте, Гасанбек Зардаби (Меликов) бла бирге битеу

жашауун халкъны жарыкъландырыугъа береди. Ала бирге 35 жыл жашагъандыла. Ханифаны эм баш ишлеринден бири – муслиман тиширыулагъа билим берип, жамауат жумушлагъа хазырлау эди. Алай болгъанлыкъгъа, ол кесини эри Гасанбекни хар бир башламчылыгъына, къыйырындан тутуп, болушуп башлай эди.

1873 жылда Гасанбек Азербайджанда, биринчи болуп, театр оюнланы кёргюзтеди, Ханифа уа кесини юйюнде эм биринчи сабий къызчыкълагъа школ ачады. Анга алгъа 12 къызчыкъ келип тебирейди. Андан ары ала къызлагъа деп пансион ачаргъа да мурат этедиле, алай бу затха аланы къолайлары жетишмей къалады.

1875 жылны 22 июль айында Гасан Ханифа бла бир гитче газетчик чыгъарадыла. Бюгюнлюкде 22 июль Азербайджан Республиканы миллет басмасыны кюнюдю эм да къыралда жыл сайын байрам халда белгиленеди, белгили журналистлеге къырал саугъала бериледиле. «Экинчи» деген газет 56 кере чыкъгъанды. Мында да бизни Ханифаны къыйыны айтып-айтмазча уллуду. 1999 жылда Азербайджанны президенти Гейдар Алиев къыралны СМИ-ни законун чыгъарады эм да цензураны кетериге деген указгъа да къол салады. 2020 жылда уа журналистлеге деп ючюнчю юй да ишленгенди.

Абайланы Ханифаны эсгериулеринде былай жазылгъаны барды: «Биринчи кере чыкъгъан кюн Гасан къууанч тыпырлы болуп, къолунда да газетни биринчи номери бла юйге алай

кирип келген эди. Ол кюн эм насыплы кюнлеринден бири эди аны жетишимледен толу жашауунда». Бу газет Азербайджанда угъай, Россей империяны башха шахарларында, Кавказда да сатылып алына эди.

Былайда бир затны чертип къойса да боллукъду. Ханифа бла Гасан-бекни юйюрю бла Бакуну генерал-губернатору Дмитрий Старосельскийни бла аны юй бийчеси, Екатерина Гурамашвилини араларында шуёхлукъ жюриуп болгъанды. Эшта да, «Экинчи» газетни, ишине чырмау болмай, заманында эм да тыйгъычсыз чыгып тургъанына уллу себеплик болгъаны бир да арсарсызды. Нек дегенде, Старосельскийни башха жерге къуллукъ этерге ашыргъанлай, аллай кючле табылгъан эдиле, газетни да, школну да жабарча.

Ол а 29 сентябрьде 1877 жылда болады. Ол заманда Ханифа да, Гасан-бек да юйюрлери бла Меликовланы эски журтларына кетедиле, Зардабха, эрини туугъан жерине. Алагъа мында 20 жыл жашаргъа тюшген эди. Зардабда да Ханифа кесини устазлыкъ ишин къоймагъанды, сабий къызчыкъланы жыйып, орус тилге юйретип тургъанды.

Жамауат эм да къырал къуллукъчу, юрист эм да журналист Алимардан-бек, Ханифа бла Гасан-бекни тамата къызлары Перини баш иеси, былай эсгере эди: «Жаш Ханифа-ханум Меликова-Зардаби кесини суйген Малкъарын, айтхылыкъ къарлы таулары бла, Каспийни жагъаларына алышханды. Мында уа аны баш иеси бла бирге уллу сый, махтау да сакълагъанды. Энди Гасан-бек жангыз туююл эди. Ханифаны бетинде ол керти шуёх, тынгылы болушлукъчу эм багъалы ишчи тапханды; аны бла бирге уа – жарсыуну, къууанчны да тенг эте билген бир огъурлу тенг. Бу экисини байламлыкълары, жашаудан кюч ала, тюрсюню сурат къурагъандыла, жангы жетишимлеге, жангы жоллагъа жангы мадарла таба, халкъны муратларына, аны умутларына керти дагъан болурча». Муну айтхан Алимардан-бек Топчибашев болгъанды, Россей империяны биринчи Госдумасыны депутаты, артдан а Азербайджан Демократия Республиканы Парламентини биринчи Председатели. Гасан-бек бла Ханифа-ханумну киеулери. Быланы къызлары Пери да Тифлисте Святая Нина окъуу юйню бошагъан эди.

1896 жылда Гасан-бек бла Ханифа жангы тюрлениуле, жангы оюмла башланган кезиуде Бакугъа къайтып келедиле. Былагъа да жангы болумла ачыладыла.

1898 жылда Гасан Зардаби «Каспий» газетни соредктору болады. Ханифа-ханум а Шафига эфенди-заде бла бирге тиширыу жамауат къурайдыла.

1901 жылда уа нефтемагнат эм да меценат Гаджи Зейналабдин Тагиевни хайыры бла Бакуда императрица Александра Фе-

доровнаны атын жюрютген биринчи орус-муслийман училище ачылады . Мында биринчи директор этип Ханифаны саладыла, ол да алай тургъанлай, орус тилден устаз да болуп ишлегенди эм уллу жамауат иш бла ба кюрешеди. «Наджат» аты бла ол жандауурлукъ этген биригиу ачады. Эсигизде эсе, Азербайджан кюнбатышда биринчи къырал эди айырыулада тиширыулагъа сайлау эркинлик берген. Ол а 1918–1920 жыллада Азербайджан Демократия Республикада болгъанды. Мында да бизни Ханифаны къаллай къыйын салгъанын ангылагъан алай къыйын туюлдою.

1906 жылда Россей империяны муслийман устазланы съездинде Ханифа-ханум Абаева-Меликова, сёз берилгенде, былай айтхан эди: «Эр киши юйорню башы эсе, тиширыу а аны мурдоруду, аны юсюнде – от жагъаны битеу къайгъылары, сабийлени юйретуиу, сора муслийман ана къарангы эсе, унугъуп тура эсе, билимсиз эсе, неге юйретирикди ол сабийин? Бу затны бек уста биледиле бай муслийманла, андан юйдегили боладыла ала окъуулары, билимлери болгъан тиширыула бла, гувернантка не да бонн этип да аллайланы аладыла. Жарлы халкъ алай эталмайды, аны себепли, келир кюнню хатерине, биз къызчыкъланы, жашчыкъланы юйретгенча алай юйретирге, алай окъутургъа керекбиз».

Жашау жолуну аллында Ханифа-ханум Абаева-Меликованы 12 къызчыкъ болгъан эсе сохталары, 1914 жылда уа ала 2000-ге дери жете эдиле. Ханифа-ханум окъутхан къызчыкълардан сау къыралгъа айтылгъан Айна Султанова, Джейран Байрамова, Хавяр Шабалова, Шарабаны Зейналова, Сона Ахундова, Мина Мирзоева, Фатма Идрисова, Хейранса Гулиева эм кёп башхала чыкгъандыла.

Ханифалары Бакуда «Тезепир» межгитни къатында Старая почта орамында кёп къатлы юйде жашай эдиле. Бу юйде ала алты отоуну тутхандыла. Гасан-бек бу юйде пансионат ачады, Ханифа азербайджан сабийлени школлада, гимназиялада экзаменлеге хазырлай турурча. Была бек ахшы къонакъбай бола билгендиле. Юйлери бир кюн да къонакъсыз болмагъанды.

Быланы юйлеринде болгъанланы араларында битеу Кавказгъа белгили Нариман Нариманов, Алекбир Сабир, Джамиль Мамед-гулизаде, Надижаф-бек Везиров эм да башхала болгъандыла. Была бери терк-терк келип тургъанладыла. Дагъыда быланы юйлеринде айтхылыкъ Максим Горький, жырчы Фёдор Шалапин да бир талай кюн къалып кетгендиле.

Ханифаны гитче кызы Гарибсолтан Меликова эсгерилеринде былай жаза эди: «Бизни мында фатарыбызда алты отоу бар эди. Хар кюнден сыйланыргъа, кече къалыргъа бери кёпле келип тургъандыла. Бирле, узакъ эллиле – кеслерини жарсы-

Ханифа-ханум окъуучулары бла

улары бла, жер-суу соруулары бла, бирлери уа – Бакугъа уллу къыралдан къонакъла кеслерини жумушлары бла не да башха къайгъылары бла келселе». Меликовланы эки къызларындан сора да жашлары бар эди – Меликов Мидхат. Аны юсюден халпарла бир да аз жюриюдюле. Ол Октябрь революциядан сора тыш къыралгъа кетеди.

1907 жылда 28 ноябрьде Гасан-бек Зардаби ауушады. Эри ёлгенден сора Ханифа училещеде ишин да къояды, жарлы юйюрлени юйлерине барып, анда сабий къызчыкъланы окъута эди, жарсыуларына къарай эди. 1909–1919 жыллада уа Абайланы Ханифа-ханум (Меликова) Бакуну орус-азербайджан тиширыу школуна башчылыкъ этгенди. Ол школ империяны къырал окъуу-билим берген мекамларындан эм биринчилеринден эди, башха сёзле бла айтханда, къыралны патронатында тургъан школ болгъанды. Бюгюнлюкде аны мурдорунда Азербайджанны къырал уивеситети къуралгъанды.

Ханифа-ханум биле эди миллетни алгъа элтирик жаланда бийик билимли, ариу халлы, таза ниетли жаш тёлю болаллыгъын. Озгъан ёмюрню жыйырманчы жылларында Абайланы Ханифа-ханум (Меликова) кесини эсгериулеринде андан айтмагъан эди бу сёзлени: «Мени умутум алай эди, битеу жашаууму да мураты – тюрк тиширыулары маданиятларын ёсдюрген, андан ары айнытхан, ала баш эркинликлери ючюн буюкъмай-къоркъмай кюрешир ючюн. Бюгюн а мен насышлыма, бу жарыкъ кюнлеге дери жашагъаным ючюн. Тюрк тиши-

рыуларыбызгъа азаплыкъдан къутулургъа жангы жолла ачылгъанлары бла да байламлы уа бютюн да насыплыма».

1920–1926 жыллада бизни Ханифа-ханум Азербайджаны халкъ жарыкъландырыу комиссариятында уллу къырал къуллукълада ишлеп келгенди. Азербайджанда кеслерини баш иелерини юслеринден эсгериуле жазгъан Абайланы Ханифа-ханум (Меликова) эм биринчиледенди. Абайланы Ханифа-ханум (Меликова) ёлгенден сора эрини Гасан-бек Меликовну къатында асырагъандыла. Аланы тёрт сабийлери болгъанды.

Биринчи къызы Пери Меликова – башында сагъынылгъан Алимардан-бек Топчибашевни юй бийчеси – 1873 туугъанды. 1919 жылда уа ол Францияда тургъан баш иесине къайтады, Азербайджан Демократия Республика чачылгъандан сора, анда къалып къалады. 1947 жылда Парижде ёледди.

Биринчи жашы Михат-бек Меликов 1879 жылда туугъады. Жарсыгъа, бу шартдан сора аны юсюнден бир жерде бир жукъ да айтылмайды не жазылмайды...

Ханифа-ханум бла Гасан-бекни ючюнчю сабийлери къыз эди – Гарибсолтан Меликова. Ол 1886 жылда туугъанды. Сабийлеринден жаланда ол эди Азербайджанда къалгъан. Гарибсолтан Меликова Бакуда, Гянджада эм да Зардабда ишлей келгенди устаз болуп. Бек сейир эди, жууукълары тыш къыраллада жашап тургъанда да, аны репрессиялагъа тюшмей къалгъаны... Сора, анга да къарамагъанлай, 1949 жылда Гарибсолтан Меликовагъа Азербайджан ССР-ни сыйлы устазы деген атны бергенлери. Ол кёрген къыйынлыкъларыны хатасындан эрге чыкъмай къалады. 1967 жылда ёледди.

Ханифа-ханумну гитче жашы Сафвет-бек Зардарби (Меликов) 1891 жылда туугъанды. Атасы Гасан-бек ауушханда, анга 16 бола эди. Сафвет-бекни жашауу къыйын да, сейир да ётгенди. Ол орус, француз, немец тиллени уста билгенди. Ригада политехнический институтну тёртюнчю курсунда окъуй тургъанлай окъуна, Азербайджан Демократия Республиканы (1918–1921) мусават правительствосу аны тыш къыраллагъа баргъан делегацияларыны техперсоналына къошуп тургъанды. Къалай алай болса да, Сафвет-бек окъууун Германияда бошайды, бийик билим алады. Артда ол Совет Азербайджаннга къайтып келирге базалмайды. Тышында къалып къалады. Ол жашаууну ахыр 55 жылын Европада, артда уа Тюркде ётдюреди.

1970 жылда Зардабилени ишлерин, жашауларын тинтген белгили алим, филология илмуланы доктору Зияддин Геюшев Сафвет-бек бла тюбегенини юсюнден былай жазгъанды: «Тюркде болгъанымда, мен азербайджан халкъны айтхылыкъ жарыкъландырыгъусу Гасан-бек Зардабини жашы Сафвет-бекге тюбейме. Атасыны юсюнден китап жазгъаным ючюн, ол

манга жүрек ыразылыгъын билдиреди. Атасыны юсюнден мен билмеген кёп затланы да, Азербайджанда революцияны юсюнден да айтады. Сафвет-бекни эсинден ёмюрде да кетмеген туугъан жерине термилгени сормагъанлай да кёрюнюп тура эди, къайсы бир къачхынчы азербайджанлыдача. Бир кишиге да тенг этмеген анасы Ханифа-ханумну юсюнден а бир адамгъа да белгили болмагъан затланы, кёлю толуп, эсгере эди. Ханифа-ханум къаллай къыйынлыкъланы юслери бла ётгенин да сакъына эди ол, сабий тиширыулагъа школа ачама деп айланган заманларында». Уллу жарсыугъа, Сафвак-бек ол эсгериулени биргесине ол дуниягъа алып кетгенди. Ол 1975 жылда Тюркде ауушханды.

Абайланы Ханифаны юсюнден поэмала, хапарла да жазылгъандыла. Аны атын Бакуну эм ариу орамларындан бирине атагъандыла. Гасан-бек бла Ханифа-ханумну биринчи тюбегенлерини юсюнден белгили композитор Рауф Гаджиев «Анданмында» деген аты бла оперетта да салгъанды. 2016 жлда уа белгили жазыучу, филология илмуланы доктору, тарыхчы «Каспий» газетни иеси Сона Валиева Мухаммед-оглы «Ышыкыгъа элтген жарык» деген аты бла роман жазгъанды. 2017 жылда Атабийланы Алий бла Бакугъа Къайсынны 100-жыллыгъына баргъаныбызда, Сона Валиева ол китапны бизге саугъа этген эди. Аны бла да къалмай, ол бизни 2018 жылны февраль айында белгили жырчы, телеведущий Роза Зергерлини Къулийланы Къайсынны юсюнден программасына чакъыргъан эди. Ары баргъан кезиуюбюзде жазгъан назмум журналны ахыр бетинде барады.

ДОДУЛАНЫ Аскер

ГУРТУЛАНЫ САЛИХНИ ПОЭЗИЯСЫ

Литератураны жолун сайлагъан адамны жашауу тынч болмайды. Ол, сабан сюрюп, сюрюлген жерге урлукъ да сепген кибик, къыйынды. Окъуучулары барысы да аны бирча тынгылы ангылап къоялмайдыла. Махтау жазыучугъа кеч келип да къалады. Бютюн да поэт дегенинг, кече-кюн демей, огъурлулукъну урлугъун себип, жүрекленни жумушатып, кесине энчи ыспас излемесе. Бюгюнледе, сёз искусствобуз, жашнап, игилени санына къошулгъан заманлада, биз аны уста ангылайбыз. Алай дуния литератураны кёгюнде жулдузланы жандыргъанланы, уллу маданиятны от жагъасында аз санлы халкъыбыз жылынып турурча этгенлени атларын ёхтемлик бла айтырча болгъаны къайсы бирибизге да насыпды. Миллет төрелерибизни, миллет энчилигибизни унуттурмай, сёз искусство бла байламлы усталыгъыбыз халкъыбызны энишге къаратырыкъ туююлдо дерге онг табылгъаны да ёхтемликди. Ол ёхтемликни селейтмей тургъан поэтлерибизни бусагъатлада Шимал Кавказны халкълары биледиле, таныйдыла. Аладан бири Гуртуланы Солтанбекни жашы Салихди.

Миллетге уланлыкъ этген, аны сагъышы бла жашагъан, ишлеген поэт.

Поэтни аллында акъ къагъыт, къалам да женгилдиле, алай, айтханыбызча, назмуланы къанатландыргъан сабан сюрген, межам ишлеген кибикди. Бютюн да шайыр, миллетни аллында жууаплылыкъны сезип, борч кётюргенлей жашаса. Гуртуланы Салих а, биринчи «Эрттен» деген назму китабындан башлап, бюгюнлеге дери, тынмай-талмай, иш юсюнде келеди.

*Жукълагъан заманым – зыраф къорагъан,
Юзмезге жутулгъан чапхыч суучукълай, –*

деп, поэт кёзбауланып жазмайды.

Гуртуланы Салих дуниягъа кенг къарамы болгъан поэтди, миллет маданиятланы солууларын эшитип тургъан, саясатха, ниет жашаугъа жютюлюгю, сакълыгъы да болгъан, философия жиби заман бла тенг атлагъан. Была барысы да аны поэзия-

сыны миллет эм фикир энчилигин белгилегендиге. Тёрт тизгинли назмуларындан башлап, поэмаларына дери, жумушакъ макъамлы назмуладан ачыкълау бла хапарлауну бирикдирген чыгъармалагъа дери.

Гурту улу дуня шартланы байламлыкъларын ангылатхан назмуланы сайлау этгенликге, жүрек жылыуун, халаллыкъ бла жумушакълыгъын ачыкълагъанда, усталыгъы бийикди. Сёз ючюн, «Киштик бала» деген назмуда поэт былай жазады:

*Менден ариу сёз керекди анга,
Сабийнича сыйлау да керек.
Къабынымы анга береме алгъа,
Къалгъаны болса уа, излейди жүрек.*

Салих ачыкъ сёзлю назмула жазса да, аны оюмун, фикирин ким да къабыл кёрюп, жүректери жылынмай къалмайды:

*Жерими кёгю,
Сенден сора бир кёк
Жокъ кибик,
Татлы кёрюнесе алай.*

Не да:

*Туугъан жерим, этмейме ант,
Антсыз да сюеме сени бек.*

Миллет поэзиябызны юсюнден оюм этгенде, аны жангыртхан темала туююдюле кёз къарамды, фахмуду, туугъан жеринги табийгъатына сюймекликди деп черте келебиз. Гуртуланы Салих да туугъан жерини бийик кёгюне, гюл хансына дери сакъды. Сёз ючюн, ташха эс бурмагъан, жашауну болумларына аны белги этмеген литературабызда поэт жокъду. Хар шайырны ёз тереги, ташы барды дерге тийишлиди. Салихни поэзиясында да таш кёп тюрлю оюмну, сезим байлыкъларны ачыкълагъан сыфатды. Биз аны, жыйышдырып, эмблематикасын къура-сакъ, ол быллай боллукъду: «сары таш», «состар таш», «кюйген таш», «жютюленген таш», «ачыу жаргъан таш», «ёмюрле жоннган таш», «арбазда жылынган таш», «туугъан ташым», «юйретген таш», «жерге ариулукъ берген таш», «сыйдам таш», «зыбыр таш», «хапар айтхан таш» д. а. к.

Алай бла, Гурту улу поэзиясында ташны анстан, назму тизгинине чарх берир муратда сагъынмайды. Сагъынылгъан ташланы бирликтери туугъан жерини энчилигин шартлайдыла, тюрлю-тюрлю бояуладан омакъ кюйюзюн согъадыла. Таш-

Солдан онгга: Гуртуланы Салих, анасы Абат, тамата къарындашы Салим, эгечи Лида. Сюелип тургъан – къоңиу оруслу жаши. Орта Азия.

ланы эмблематикасы, жерни кюйюзюча кёрюнюп чекленмей, халкъны жашауун, тарыхыны ауушларын, къууанч, бушуу кюнлерин да жыйышдырып кёргюзтген белгиди. Гурту улуну поэзиясында ташланы дуниялары инсанланы дуниялары бла байламлыды. Башхача айтханда уа, поэтни чыгъармачылыкъ ишинде туугъан жерни шартларын адамла кёрюп ийнакълагъанларыча, табийгъат шартла да кёредиле адамланы, ала да биледиле адамланы ийнакълай, къубулта.

Кишиге айталмайма кюйгеними.

Хауа кёреди, кёк да кёреди, жер да...

Салихни поэзиясында табийгъат шартла, ташы-тереги да кеслерин адамлача жюрютедиле – эслидиле, кёре, къарай биледиле. Адамланы дуниялары табийгъатны, туугъан жерлерини дунияларын жарытханча, табийгъат да адамлагъа жарыкълыкъ береди – эки къаууму да бир тёммекдиле. Ол терен философия фикир поэтни чыгъармачылыкъ ишини магъаналы оюм жиплеринден бириди. Салихни жашау жолу, къадары бла бирге келген. Туугъан жерине, миллетине суймеклиги айтдыргъан.

Бусагъатлада Гурту улуну назму китапларын ачсанг, миллет литератураны кёп тюрлю ауушлары, ныхыт жоллары эсинге тюшедиле. Эсинге тюшюрюп, ёхтемленмей да къалмайса.

*Гуртуланы Салих Тюркню премьер-министри Сулейман Демирель бла
КъЧР-ни маданиятыны министри Темирланы Солтан*

Сейирмиди, Салих литературагъа 60-чы жыллада келгенди. Малкъар халкъ, Орта Азиядан къайтып, туугъан жеринде мал, мирзеу ёсдюрюп, эски арбазларын жангыртып башлагъан жыллада. Ол заманда эски хуналагъа кюн жарыкъ тийип, таулары бютюн да бийик, акъ кёрюнюп, халкъыбыз жангы, жарыкъ жырла къанатландыргъанды, жүреги къууанчдан толуп, кёгюне булут къонмазлыгъына ийнаннганды.

Айхай, халкъ бла бирге аны Орта Азияда ёсюп чыныкъгъан 18–20-жыллыкъ жашлары да къайтхан эдиле. Узакъ жерледе Ата журтларына термилип, къыйынлыкъ сынагъанла, ана тиллерин кюсеп, аны бек уллу насыпха санагъандыла. Орта Азияда жашауну къыйын сынауу аланы жүреклерин къатдырмагъанды, жерлерине, миллет тиллерине бла адетлерине, төрелерине терен сүймекликни отун а жандыргъанды. Ол жашланы кёзлери – жютю, нени да эслеген, къулакълары – сакъ, халкъны жүрек урууун эшитирча. Андан болур эди, жашауларын, жүрек тебиулерин жамауат бла бир этип, аны жарсыууна, къууанчына да жырны кючюн бергендиле, хапарла, повестъле аякъландырып. 1960 жылладача, кёп махтаулу чыгъарма бир заманда да жазылмагъанды. Тау черекни аллы тыйылып туруп ычхыннганлай эди ол кезиуледе малкъар литератураны саркъыуу. Зумакъулланы Танзиля, Мокъаланы Магомет, Тёппе-

Гуртуланы Салих юйдегиси Ёлмезланы Зоя бла

ланы Алим, Бабаланы Ибрахим, Гуртуланы Элдар, Гуртуланы Салих, Гулаланы Башир, Токумаланы Жагъафар, Шауаланы Хасан, артдаракъда уа Созайланы Ахмат, Гадийланы Ибрахим, Байзуллаланы Али дагъыда башхала литератураны къабакъларын кенг да, тири да ачхан жазыгучуладыла. Юч-тёрт жылны ичинде миллет культурабызгъа анча фахму киргенди деп, кёп халкъ ёхтемленаллыкъ туююлдю. Бусагъатда, ызыбызгъа къарай, 1960 жыллада малкъар литератураны от жагъасы тири ышырылгъанына сейир этип, мындан ары миллет культурабызны тарыхында аллай къыстау жангырыу боллукъ болурму деп сагъышланыргъа окъуна тюшеди. Ол заманда Гуртуланы Салих 18–20-жыллыкъ жаш адам эди, университетни сохтасы, алай сёз искусствобузгъа къошумчулукъ этерге, анга юлюшюн къошаргъа базынган фахмусу аны алдамагъанды. Бусагъатлада ол ана литературабызны акъсакъалыды. Журналист ишни, кесаматны, къара сёзню, поэзияны, сахначылыкъны сыйлы жюгюн кётюрген.

Салихни лирика назмулары, поэмалары, пьесалары, усталыкъны бийик юлгюлери болуп, миллет ниет хазнабызгъа къошулгъанлары жалаанда поэтни къууанчы туююлдю, жамауатны да къууанчыды. Аны ауазы 1961 жылда эшитиле башлагъанды. «Эрттен» деген ал китабы чыкыгъанлы уа, жашауда кёп зат тюрленгенди. Болса да ол назму китап бизни поэзиябызда тас болуп не да окъуучуланы эслеринден кетип къалмагъанды. Нек дегенде, аны жазгъан поэт сынаусуз есе да, литературагъа, жа-

шаугъа да суймеклиги – уллу, ниети – таза, умуту бийик эди. «Жашарма чынтты жашыча заманны», – деп, ол жюрегинден билдиргенди. Гуртуланы Салихни биринчи китабы, айхай, аны чууакъ эрттенлиги эди. Жаш автор, ишини жууаплылыгынын ангылагъаны бла бирге, алыктын жазычулукъ усталыгы да кьолайлы болмагъанын сезгенди. Ол аны бир кесек базыны-усуз этип, къара не да «кьошакъсыз» сёзге толугу ышаныргъа кьоймагъанды. Баям, аллай кемчилик къайсы жаш поэтден да керитуйюлду.

Салих жашаугъа кёз къарамын, жюрек жарсыуун, къууанчын да жаланда тенгleshдириулени кючу бла билдирирге итингенди. Жаш поэт тенгleshдириулени бир затны юсю бла башханы ачыкъларгъа онгун излегенди. Аны тапхан суратлау мадарларында заманнга тёзген, тёзмегенлери да болгъанлары бююнледе баямды. Алай хар затны да бирча билирге, кёрюрге, эслилик туудургъан соруулагъа кесича жууап берирге итинмеклик поэтни энчилиги. Ол энчилик аны ал атламларында окъуна белгиленгенди.

Салих элде ёсгенди. Назмулагъа кёллендирген жашау болумла, шартла да, айхай да, эл бла, урунуу бла байламлы эдиле («Бююннгю батырланы юсюнден баллада», «Сабан агъач», «Сакъ жауун», «Домалай»). Баям, жютюлюгю, закийлиги жашаугъа, урунуугъа жораланнган назмуларында тынгылы ачыкъланнганды. Аны ангылагъан къыйын туйюлду. Чыгъармачылыкъ иш шарт билим, сынау излейди.

Гурту улу элине, жерине, аны ёсгенине, айныгъанына къууана, кёллене билгенди. Поэзияда уа сезим теренликни кючу уллуду. Алайсыз керти назму туумайды.

Поэтни аты окъуучулагъа белгили болгъанлы, 50 жылдан атлагъанды. Салих анча жылны ичинде малкъар литератураны терюнде олтурады. Поэтни «Жашауну жыры», «Жашчыкъ бла суучукъ», «Ныхытла», «Тулу», «Къонакъ этигиз», «Ичер суум», «Келген жолум», «Ёмюрню кёзлери», «Тёрт алма Терек», «Алим», «Мудах кёк», «Чечен уруш» дегенча назму китаплары бла поэмалары бла чекленмей, фахмусу, жютю сёзю кенг жолгъа да чыкъланганды: «Синий ливень», «Грызёт мой конь удила» дегенча орус тилде басмаланнган китаплары эм башха назмулары, поэмалары поэтни закийлигин кёп миллет окъуучулагъа шарт этгендиле.

Поэт китапларындан бирине «Ныхытла» деп атагъанды. Жашау жолу – ол нихытла жолуду, умуту, бийикни жолу ёрду, тикди. Аллында агъаргъан таугъа жетер ючюн, узакъ жол жюрюрге, кёп нихытланы артха къалдырыргъа болады. Бир нихытха ёрлеген экинчисине, ючюнчюсуне термиледи – адам бийик умутуна алай жетеди. Бююннгю жашауубуз жарыкъ, къууанчлы эсе, ол аз палахны, къыйынлыкъны башын кесе

келмеди, энди жюрюр жолу да ныхытсыз туйюлдо. Мураты толуругъун суйген, къууанчны тынгылысын излеген, айхай, ныхытла къыйынлыгъын да сынайды. Гурту улу китабына ол атны да андан атагъанды.

Аны китабы халкъны хорламларын, хорламгъа элтген къыйын жолланы, жашауну тоюн-бушууун да бирден кёрюрге итинген китапды. Алай «ныхытла» деген сёз поэтни кесини энчи ёсюу жолуну магъанасын да тутхан сёздю. Поэтни хар басмаланган китабы, ныхытдан ныхытха атлагъанлай, жангы хорлаугъа, жангы бийиклеге элтгенди. Бюгюнледе да Салих излеуню къыйынлыгъын, къууанчын да кёрген поэтлерибизденди.

Бусагъатлыкъ дуняда, илму, техника, адамны эси, билими бек айныгъан заманда, иги жазыучу болургъа итинмеклик жангыз фахмусуна, жюрек жилтинине базынып, искусствону уллу жолуна чыкъгъан, жарау этилмей, чаришге чыкъгъан атлай, жарты жолда къалады. Аны алайлыгъын жашау кеси кёргюзте барады. Миллет литературасыны, халкъны аллында жууаплылыгъын терен сезген поэт фахму кючюн тынгылы билимден, тюз ниетден айырмагъаны кимге да баямды. Кесини заманында Лев Толстой: «Жазыучу жамауатха, адам улуна не айтырыгъын билир ючюн, ол адам улу сынагъанны билирге, аны бла бирге, анга белгили болмагъан затланы да ачыкъларгъа борчлуду, – деп жазгъанды. – Жазыучу ол жаны бла жетишимли болур ючюн, жамауатны жашауу бла жашаргъа, анга тири къатышыргъа керекди».

Салих заманны излемин иги ангылагъан, излеуден талмагъан поэтледенди. Поэт дуняаны уллу культурасы бла, кёп миллетли искусствону айныу жоллары бла да тынгылы шагъырейди, айтханыбызча. Аны поэзиясыны от жагъасын жандыргъан орус литератураны айтхылыкъ поэтлеридиле. Ёз миллет искусствобузда уа – Къайсынды. Махтаулу усталаны тийишли сохтасы Гурту улуну ауазы бюгюнлюкде шарт, басымлы, базыныулу да болгъанды.

*Бир чёп да къымылдамайды бахчада,
Терекледен тюшмеди бир чапыракъ, –*

деп, поэт басымлы, керексиз гузаба этмей, ырахат жаза эсе, ол поэтге керти усталыкъ, фикир келгенини шартыды.

«Жашауну ууу кёпдю, сен а балын таба бил», – дегенди Горький. Салих малкъар халкъны не жаны бла да уллу жетишимлеге жете келгенини юсюнден ёхтемлик бла жазады, алай жашаууну ууун да унуталмайды. Поэт жашаугъа, халкъ сынагъан къууанчха, жарсыугъа да толу да, тынгылы да багъа

бичеди. Жашауну толу, тюз ангылауу бусагъат заманны жигитини сыфатын толу ачыкъларгъа болушады. Ол миллет ёхтемликни, башха маданиятлагъа суймекликни, ыспасны, ыразылыкъны жюрегинде бирикдирген адамды. «Мен, бир гитче халкъдан болгъанлыкъгъа, //Халкъыбызны уллу хурметин келтирдим», – деп жазады поэт «Москвагъа» деген назмусунда. Ол хурмет бизни барыбыз бла да тенглик жюрютген халкълагъады, тюзлюкню суйгенлегеди.

Гурту улу жигитини сезим, сагъыш, фикир байлыгъын тынгылы кёрюзтеди. Алай поэт аны къылыкъ низамында неден да тынгылы жамауатха суймеклигин сайлап белгилейди:

*Къарыусузгъа, жарсыуу
Болгъаннга да тюбедим.
Хар бирине: «Жарангы
Манга ётдюрю», – дедим.*

Адам улуну ахшысы бирликни, шуёх байламлыкъны не заманда да кесини адамлыкъ борчуна санай келгенди. Алай XX ёмюр жашауну ол махтаулу шартына чып тюшюре эсе да, аты айтылып, аны юсюнден жазмагъан поэт жокъду – ол заман туудургъан ёмюрлюк сорууду, заман кеси салгъан сыйлы борчду. Заманны магъаналы сорууна жууап бермей, хайт деген бир поэт да къаллыкъ туююлдо.

Салих ол жазычулукъ борчун толтурууда кесини ызын белгилегенди. Тюзюн айтханда уа, аны лирика жигити бизни жашауубузгъа, жамауатха игилик этерге, болушургъа, кеси насыбындан юлюш чыгъарыргъа хазырлыкъ, итиниулукъ бла киреди:

*Тынчды адамны кёлюне тиерге,
Анга акъыл керек болмайды уллу,
Адамлыкъны сыйын бийик элтирге
Табыныудады адамгъа кгул болуу.*

(«Къоркъма»)

Ол, жашаугъа тири къатышып, андан тийишлисин алыргъа, алгъанын, кёп кере къатлап, башхалагъа берирге сюеди. Заманны терк саркъыуу аны тынгысыз этип ашыкъдырады. Салихни жигитини умуту бийикди, алай толмазлыкъ умут туююлдо. Ол жюрек, ниет тазалыкъды, къарындашлыкъды, белгилегенибизча, гитче юйюрню уллу дуня бла байламлыкъыды. Назмуларыны биринде поэт былай белгилейди: «Мен кетеме – кёк тюбюдю юйюм». Ол бош не да керексиз омакълыкъ-

гъа айтылмагъанды. Поэт жылы от жагъадан эсе, аулакъны сюеме дегенден да жазмагъанды алай. Хар инсан, туугъан от жагъасыны, жерини адамы болгъаныча, кенг дунияны да адамыды. Адамны эсин, билимин айнытыугъа, насып юлюшюн тапдырыугъа аладан бири къошулуп, экинчиси къалмайды. Адам улу дунияны аллында жууаплыча, дуния да адамны къадарына сансыз туйюлдо. Уллу дуниягъа керти суймеклик от жагъагъа, туугъан жерине, ташынга суймекликден башланады. Жерине, жерини табийгъатына, адамларына суймеклик, аланы айбатлау, адамны сезим жетишимин ачыккълау поэтни назмуларын кеп тюрлю макъамлы этеди. Башында айтханыбызча, ауазы басымлыды, эркинди, ушакъ халда эшитиледи.

*Хазнамыды, – этип да, не эталдым?
Алай къыйнагъан этмедим адамны.*

(«Кюн ортасы»)

Ол бирде эпика хал алады («Ташла, юйюп, темир болгъан жыллада //Къыз харам этеди атасын, анасын»), бирде уа жумушакъ лирикалы болады. Салих жүрегине туйрелген къайгъысын, къууанчын, эсине келген фикирин къара сёзге тартхан не да метафорасыз, жаланнгач назму тизгинле бла билдирирге да къоркъмайды. Алай поэт жашау белгилени, тенгшешдириуени къыйматларын да биледи. Аны суратлау мадарлары жангыдыла, жашау болумла бла, адамланы къылыгъы, сезим кюрешлери бла байламлыклары сылтаусуздула. Сёз ючюн: «Исси ожакъ башына тюшген къарлай, //Жюрегими суймеклик эритеди» («Суймекликни уллу оту»); не да: «Ол суймеклик киргенди хар къоюннга, //Ай жарыгъы терезеден киргенлей». Башхаларындан: «Хар ант керти болса, кюнден, айдан къуру къалыр эди дуния» («Шагъатха къояйыкъ аланы»); «Мылы жолчукъ – сёгюлген матауду» («Агъачда»).

Салих поэзияда бир тапхан ызына тынчлыкъсыннган поэтледен туйюлдо. Аны «Алим Байсолтанов», «Къадарым, ыразыма санга», «Агъач къалауур», «Мудах кёк» деген поэмалары жангылыкъгъа, жашауну къыйматын терен ачыкъларгъа иттинулюкню шартларыдыла.

Бютюн да поэтни «Сонет минчакълары» анга тынгылы шагъатдыла. Ол жанр литературалагъа XIII ёмюрден бери белгиледи. Назмуну аллай тюрлюсюню къурулушу энчи жорукълагъа бойсунады, аладан бири бузулса, сонет да бузулады, къысха айтханда, ол поэзияда эртте тохташдырылгъан назму кепди, поэт айтыр затын 14 тизгинге сыйындырыргъа керекди, аланы сегизиси энчи рифмалагъа салыннган тёрт тизгинли

бла юч тизгинли экишер строфалагъа бёлунедиле. Хар строфаны магъана айнытыу бла къуллугъу да башхады. Сёзсюз, назму кепни тарлыгъына сыйынып жазгъан къыйынды. Поэзияны ол ариу, низамлы формасы малкъар литературагъа хазна белгили болмагъанды. Бизни поэзиябызда жашау, сезим кюрешни теренлигин сонетни кючю бла ачыкъларгъа Салих биринчи атлам этгенди. Алай атлам, биринчи болса да, жетишимлиди. Поэтни «Сонет минчакъларыны» темасы суймекликди. Адамны жүрек жарсыуун, тюрлю-тюрлю сезимлерин ачыкълауда биринчи малкъар сонетле, биринчи сынауча къалмай, малкъар поэзияны лирика мадарларын айнытырыкълары баямды.

* * *

Метафоралы форманы, жаз тилли чыгъарманы жашырын магъанасы тынгылы жетишимлеринденди. Керти, аллай суратлау мадарла жангы туююдюле. Кязимни, Къайсынны поэзиялары ол жаны бла литературалагъа 50–60-чы жыллада келгенлеге устазлыкъ этген поэзияды. Алай жашау, дуния чексиз болгъаныча, суратлау мадарла да чексиздиле. Баба улуну «Элия бешик», Байзулланы «Жангыз терек», Созай улуну «Кырдык ауазла», «Аллах айтса», Мокъаланы Магометни «Азат аяз» дегенча назму китапларын алып къарагъан поэтлени суратлау оюмлары бир ызгъа сыйынмагъанларын, хар бири миллетни эстетика сезимин кесича байыкъдыргъанын да окъуучу шарт кёрлюкдю. Не да Салихни «Тёрт алма терек» деген поэмасын алыгъыз.

«Тёрт алма терек», сёз ючюн, Уллу Ата журт урушну юсюнден жазылгъан чыгъармады.

Уруш аулакълада кёпле жоюлгъандыла. Алай жоюлгъанла, жан-къан бергенле келлик, ёсерик тёлюлеге Уллу Хорламны акъ къаласын, аумазлыкъ мурдор ташын сала жоюлгъандыла. Аланы мамырлыкъгъа къошхан сыйлы юлюшлерин биз кюнде кечеде да кёребиз, сезебиз – юйюр жашауубузда, окъууда да, сабан сюрюп, тирлик ёсдюргенибизде, юйле, мекямла ишлегенибизде да. Жоюлгъанла тиргизген от жагъаны жылыуун биз бюгюнледе бютюн шарт сезебиз, мирзеуню татыуун, алманы шатыклыгъын сезгенибизча. Жоюлгъанла унутулуп кетмедиле. Сауланы жүреклеринде, эслеринде къалдыла деп ангыларгъа болдукъду Салихни поэмасыны баш магъанасын.

Алай иш жаланда анда туююдю – иш терен магъаналы ниетни уста ачыкълаудады. Ол жаны бла къарагъанда, поэт ёз ауазын ийнаныулу, сабыр, басымлы эте билгенди. Аны поэмасы кенг метафоралы чыгъармады. Халкъны юйюр, урунуу жашаууна терен сингнген төрелени, сыфатланы, ала бла бирге мифология сыфатланы тийишлисича бирикдирип хайырлан-

нганы Гурту улуну поэмасын тынгылы чыгъармаланы санына къошады. Мифологиялы сыфатла малкъар халкъны суратлау оюмуна жомакъланы, нарт таурухланы юсю бла киргендиле. Алай нарт таурухла бла эски жырлада мифология сыфатла халкъны, жамауатны жахиллигин, табиьгъатдан кесин айырырча ангыламны жетишмегенин кёргюзтедиле.

Сёз ючюн, халкъ чыгъармачылыкъда эмегенлени, юй иесин, уучулукъну, сабанчылыкъны Аллахлары, суу анасы дегенча сыфатланы бир тюрлю жашырын магъаналары жокъду – дунияда эмеген да, суу анасы болгъанына да жамауат толу ийнанып, жырларын алай къурагъанды. Терекни, ташны жаны болгъанына, жаныуарланы эслиликлерине ийнанып.

Бизни заманыбызда, халкъны ангыламы хар бир жаны бла да ёсюп, адам бла табиьгъатны байламлыкълары шарт тохташхан кезиуде да, мифология сыфатланы къыйматлары не аз да таркъаймагъандыла. Болса да жазычула энди аланы башха магъанада, суратлау оюмну керелеп, анга жангы кюч берир ючюн хайырланганларын къайсы окъуучу да толу ангыларгъа тийишлиди. Малкъар литературада уа мифология сыфатлагъа, бусагъатладача, бир заманда да эс бурулмагъанды. Ол шарт, айхай, жазычуларыбызны эстетика къолайларын белгилей, чыгъармачылыкъ ишге жангы шатыклыкъны салады, суратлау оюмну бютюн терен этип. Баба улуну «Элия бешигин», Созай улуну «Кырдык ауазла» деген китапланы алып къарагъыз, сёз ючюн, Салихни уа «Тёрт алма терегини» хар ёзегин, кесегин бирикдирип, къурау, тизгинлилик берген – Кюнню сыфатыды. Табиьгъат тюрлениуле, инсанланы ишлерине, тарыхны жорюшкюне да шагъат болгъан Кюн. Поэт, аны сыфатын шартлап, энчи бет алдыргъаны бла чекленмей, эслилик, жютюлюк бла байламлы этеди:

*Мен – бир элни келечиси,
Ол а – саппа-сау дунияны,
Жерими кюню, кечеси
Бет тюрсюнюдюле аны.*

Тау башларына, суу жагъалагъа, ёзенлеге энип келип, Кюн Солтанмекни огъурлулугъун кёреди, огъурлулукъну хапарчысы болады. Кюн поэманы баш хапарчысы эсе, Солтанмек – баш жигитиди. Алай экиси да огъурлулукъну бир сабанын сюретиле, жашауну къурулушчуларыдыла. Солтанмек орнатхан тереклени Кюн тамырландырады, жерге нюр тёгюп, жылгы берип, ол ёсдюреди. Экиси да жашауну чархын айландыргъан, от жагъасын ышырып тургъан кючдюле. Солтанмек, урушха кетерден алгъа, тёрт сабийине атап, тёрт алма терек орнатады.

Хар биригиз бирер терек орнатыгъыз деп, туудукъларына да осуят этеди. Хар адамны инсанлыкъ борчу жашауда ызын къалдырыргъады, ёсерик тёлюлеге жарарча, жерге огъурлулукъну урлугъун атаргъады – жашауну тамыры алай жашнайды, юзюлмей, къурумай барады деген магъаналы ауаз эди Солтан-мекни ол насийхаты.

Адамла, биригип, инсанлыкъ борчларын толтурсала – ол туююлмюдю огъурлулукъну кюйсюзлюкден къоруулап сакълагъан? Биреу орнатхан терекни жел аудурса, аны орунуна башхаланы ёсдюрген?

Тёлюлени, махтаулу тёрелени бирликлери, келлик заманы аллында сезимлилик – жашауну баш жоругъу, таянчагъы, ол не тюрлю къыйынлыкъда да бюгюлмегенди оюлмагъанды. Уллу Ата журт урушну отунда да сыналды, алай абынмады, акъсамады.

Салих кесини бу фикирин къыйматлы суратлау мадарладан айырмай ачыкълайды. Баям, былайда мифология сыфатлагъа поэт жерлерин тапдыра билгенини юсюнден айтыргъа керек болур. Бютюн да тёрт терекни тёрт жырыны юсюнден. Жашауну бушууун, къыйынлыгъын да сыйындыргъан халкъны кишилигине, ийнануулугъуна махтау салгъан жырлары.

Инсанлыкъ кёз къарамы тынгылы тохташхан Салих, озгъан заман бла шёндюгю, келлик кюнлени бирликлерин ангылагъаны бла да чекленмей, суратлау оюмну бек къыйматлы илишанына айландыргъанды – жазыучуну ол инсанлыкъ сезими шарт кёрюнюп турады. Поэтни «Къызыл атлыла» деген романтикалы поэмасы да бизни анга ишекли этдирмейди. Салихни суйген жигитлери халкъгъа эркинлик келтирген, аны жолун ишлеген, къоруулагъан жигит жашладыла. Солтан-Хамитча батырла. Уллу Ата журт урушну жигитлерин, бюгюнню кюнлени, эр адамланы да поэт, аладан айырмай, бирликлерин кёргюзтюп жазады поэмасын:

*Барадыла жерледе эм кёкледе,
Андан бери къайтармайын атларын.
Мен кёреме бюгюн ракетледе
Къызыл атланы ол сыфатларын.*

Поэт жигитлерини уллу жашау, кюреш сынауларын чыгъармачылыкъ тизгинлеге уста сыйындырып жазгъанына ким да ыразы болурчады. Сёз ючюн, кюрешни жолундан таймай келгенлени юслеринден тизгинле: «барадыла... андан бери къайтармайын атларын», не да «халкъны солууун билирге суйсенг, жүрегинги сал тауланы ташларына». Салих халкъ батырланы, урушну жигитлерини юсюнден энчи суймеклик

бла, жүрек жылыгу бла жазгъаны кертиди. Ол жүрек от, энчи сүймеклик поэманы хар тизгининде, сёз, бояу сайлаунда кёрюнеди, жазыу хатына, ызына къанат женгиллик, романтикалы хал береди. «Жел элтеди тюзлюк ишни байрагъын», – деп жазгъанды поэт.

Айта келгенибизча, Гуртуланы Салих малкъар халкъны къууанчын, бушууун да бирча тынгылы ангылагъан, сезген поэтди. Артыкъ да жамауатны къыйын сынаууна уллу эс бургъан. Ол жаны бла аны кёчгюнчюлюкге жораланнган чыгъармалары бютюн да махтарчадыла. Кёчгюнчюлюк бла байламлы бушууну юсюнден поэтлерибиз жүреклеге жетерча назмула жазгъанларыны сылтаун азатланнган сёзде не да къыралгъа, партиягъа тырман этерге онг берилгенинде излерге тийишлиди поэтлени ангылаулары, суратлау оюмларыны ёсгенинде. Бушуулу темаланы юсюнден чыгъарма жазып, бусагъатдагъы окъуучуланы сурауларын тамамлагъан къыйынды. Алай миллет адабиятыбызны аллында жууаплылыкъ сезмеклик поэтлерибизни суратлау жолундан ажашдырмайды.

Биз ол излеуню тынгысызлыгъын бюгюнледе бютюн шарт эслейбиз. Юлгюге, Гуртуланы Салихни кёчгюнчюлюкге жораланнган назму къауумун алайыкъ. Мында поэт ич сезимин, жүрек къыйынын ачыкъ сёзге ышанады («ачыугъа юйренир амал жокъду» дегенча), сагъышландыргъан ушашдырыула, тенгleshдириуле бла хайырланады. Сабийлигинде кёрген, сынагъан къыйынлыкълары сайлатхан. Болса да поэтни суратлау-эстетика мураты халкъ бушууну керти да трагедияны даражасында ачыкъларгъады да, анга кёре, айтырыгъын, илхамын табийгъатха, табийгъат, жашау-турмуш болумлагъа ышанады. Жаралы табийгъат, таралгъан-жарсыгъан, тилленген, неге да шагъат шартла, биригип, малкъар халкъны юсюне оюлгъан къыйынлыкъны кёргюзтедиле: «Жиляйды терек», «Чум терекни ачыулары» деп, поэт назмуларына бош атамагъанды.

*Ачыуум ичиме сыйынмай,
Мени жарам, жилямукъ болуп,
Чыккыгъанды тышына.*

(«Жиляйды терек»)

Не да:

*Жаугъан къар да, ол къызыл къанны ичип,
Кёкге элтип, андан жауады таугъа.*

(«Чум терекни ачыулары»)

Быллай, лирика жигитни жүрек инжилиуон ачыкълагъан, табийгъат илишанла сайланып алынмайдыла: поэтни хар назмусу табийгъатны кюйюон ачыкълагъан ушашдыруу-тенгледиреуледен тизмечка къуралгъанды. Алай ол суратлау бояуланы къалын этерге итинмеклик да туююлду халкыгъа келген бушууну энчилиги сайлатхан, излетген мадарладыла. Малкъар халкыны жамауаты аз заманны ичинде туугъан жеринден кысталгъанда, ёчюлген от жагъаланы, къуру арбазланы кёрюп, аны ызындан жияу-сарнау этгенле кёп эдиле десек, жалгъан сёз айтыр эдик. Жарсыгъан, жияу-сыйыт этген табийгъат эди эгеч-къарындаш сезими бла – туугъан жерни ташы-агъачы. Анга кёре, поэтни бир-бир назмуларыны, сыфатларын жыйышдырып, эмблематикасын къурасакъ, ол быллай болукъду: «акъ къан болуп барады кызыл», «чумну къалын къабугъу болду жукъа», «чапыракъларын жулкъду ол, ёртенлей», «тамырына узалды юзерге», «баргъан суу, къайнап, кесин тауусду», «зех таш атылды, асыры ачюдан», «жыр къарылды такъыр таш арбазда», «суу элтген жоннгурч халай болду халкыым». Алай поэт жаланда кыыйынлыкъны кёргюзтүп чекленирге итинмейди. Къыйынлыкъ бла чыдамлыкъ тюбешедиле Гурту улуну назмуларында. Ол бетден-бетге тюбешиде тёзюмлюгюню белгиси болурча сыфатланы поэт табийгъат илишанладан сайлайды: «тарыкъмай кётюредиле къарны, бузну», «ташлагъа тамыр къадагъан артиш» дегенча.

* * *

1980–1990 жыллада малкъар поэзияны ёню, макъамы кёп жаны бла тюрленгенди. Къууанч ауазын жырны ол мудахлыкъгъа бла тынгысыз сагъышха алышханды. Кертиди, мудахлыкъ бла сабыр оюм, сагъыш аны не заманда да жол нёгери бола келгендиле. Алай поэтлерибизни бюгюнню сагъышлары, жүрек кюйлери да башхадыла. Арт жылланы ичинде малкъар халкыны келечилерини азатлыкъ, тенглик ючюн кюрешлери, муратларына жеталмай жарсыулары, кыраллыкъ бла байламлы социально-саясат, мюлк-ырысхы кыыйынлыкъла, шуёхлукъ, къарындашлыкъ деп туруп; артда тутхучсуз болуп къалгъанлары – барысы да поэзиябызны жүрюшюне мудахлыкъны энчи ызын, тамгъасын салгъандыла. Биз аны тырман этер муратда айтмайбыз: поэтлерибизни кишиликлерин, кёзбаудан тири азатланганларын чертир муратда айтабыз. Мудах поэзия уа борчун къууанч тыпырлы поэзиядан эсе тынгылыракъ толтурады, жүреклени тазалап, сагъышландырып. Бютюн да бюгюнледе малкъар халкыны барыр, сайлар жолу белгили болмагъанын, аны бир-бир келечилерини терсбююнлукъларын эсге алсакъ, поэзиябызны бушуулу, жарсыулу ёнюн иги ангыла-

рыкъбыз. «Эсине тюшген бизге кериле», – деп жарсыйды Гуртуланы Салихни лирика жигити. Айхай, ол жарсыу кѣчгюнчюлюк бла байламлыды. Малкъар халкъ кѣчгюнчюлюкню кюйюнден, къыйынлыкъларындан азатланмагъанды, ол ырахатланырча мадарла этилмегендиле. Анга кѣре, Салихни тизгинлерича, мудахлыкъны сылтауун ангылатхан тизгинле, суратлау белгиле къайсы поэтибизни чыгъармаларында да тюбейдиле. Ол оюм, аны бла байламлы соруула кѣп жазычуларыбызны жүреклеринде туююлюп, тынгылы жууап а табылмай, соруугъа тенг болуп да къаладыла. Нек дегенде, заман бла жашау эталмагъан жууапланы борчха алып, жазычула кѣп кере алдангандыла. Бюгюнню поэтлини ашыгъып жууап излемезге, сабырланыргъа малкъар халкъны жашау сынауу юйретгенди. Ол себепден Гуртуланы Салихни «тынчайырма халкъ ёмюрде...» дегенча тизгинлерин окъуучу тюз ангылайды.

Болса да поэт ёз соруууна ашыгъышлы жууап этмейди. Миллетни, кесини да сынауу дуния тарыхына сагъышлы къараргъа юйретгенди, жашауу балындан эсе, ууу кѣбюрек болгъанын ангылагъан къыйын дерсди:

*Жауун жаугъан кюнюмде эсгереме,
От жагъамы кюлюнде да кѣреме,
Сабийим къатыма келсе, къоркъама:
«Я Аллахым, шо муну сен къаргъама!»*

(«Эсгериу»)

Алай жашау къыйын, алдаулу эсе да, Гуртуланы Салих миллетле аллында поэтлик борчуна чып тюшюрмейди: шуѣхлукъ, къарындашлыкъ не да тенглик, билеклик дегенча ниет хазнала поэтни чыгъармачылыкъ ишинде магъаналарын не аз да тас этмегендиле. Салихни алагъа не да тазалыкыгъа бла бийик умутлагъа ийнаныуу ийнаныулай къалгъандыла. Анга поэтни «Узакъ жууукъларым» деген назму къаууму да толу шагъат этеди.

* * *

Гуртуланы Салих литература урукъланы жанрларын барысын да айнытханды дерге боллукъду. Къысха тёрттизгинли назмуладан башлап, балладага, сонетлеге дери. Ол санда – сахна чыгъармалары, сёз искусствону юсюнден кесамат, илму статьялары, очерклери, эсгериулер. Поэманы жанрына къошумчулугъу поэзиябызны жарыкъ бетлеринден бирине саналады. «Агъач къалауур», «Тёрт алма терек», «Байсолтанланы Алим», «Чечен уруш» эм башхала, биригип, малкъар халкъ-

ны, аны тарыхын, жашау ныхытларыны лиро-эпосун къурайдыла. Миллетни къууанч, бушуу кюнлерин, лирика жигитни аланы юслеринден сагъышларын, кёз къарамын ачыкълап, суратлап.

Гуртуланы Салих литературагъа берген 50 жылны ичинде кёп тюрлю ачыкълау-суратлау мардалагъа жюрюш алдыргъанды – хар бири поэтни, миллет энчилигин кёргюзтюп, фахмусуна шагъатлыкъ этип. Аланы къайсы бири да Салихге махтау келтирчадыла. Болса да поэт артыкъ эс бургъан чыгъармачылыкъ ишин сырып, жибек халыча, окъа чалыгуча, жылтыратып тургъанлары да аз туююлдоле. Сёз ючюн, табийгъат болумлагъа, аны шартларына жан салыу тёреси поэтни назмуларын кёп тюрлю ангыларгъа онг бередила:

*Жыр жыгъылды кырдыкга, –
Жан алады бир ариу кюн.
Бу ариу кюн артыкълыккъгъа
Аш болду ол...*

Табийгъат болумлагъа бла шартлагъа жан салыу тёре дуня поэзияда жангы туююлдо. Малкъар литературада да эртте тохташхан тёреди. Алай хар фахмуну чыгъармачылыкъ ишине эн салгъанча бир затды ол. Салихни поэзиясында мюлкырысхыны хар ёзеги, кёз кёрген, кёрмеген да хар илишаны, жердеги, кёкдеги да, айтханыбызча, адамлача, жарсый, къууана да биледила. Поэтни аллай энчилигин тынгылы ангылар ючюн, «Чум терекни ачыулары» деген назму къауумун окъусакъ да, тамамды.

* * *

Литература дегенинг ниет ырысхыланы ичинде бек сыйлыларынданды, миллет сезимин айнытып, ёхтемлик берген ниет хазнады. Бююнледе, Гуртуланы Салихге 70 жыл толгъан кюнлеринде, поэт ол сыйлы ырысхыгъа юлюш къошхан жазыучу болгъанын айтыргъа тийишлиди.

2008

ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун

АНАМ АБА

1

Кёзлеринге къарайма, анам, сени,
Келир кюнлерими кёре алада,
Ала да манга, бир тюрленмей, суююп
Къарайдыла эрттенде, ашхамлада.

О, кёзлеринг! Ала манга, ышанып,
Къарайдыла бир уллу умут бла.
Олтурган болсам, къолума иш алып,
Къарамынг ишими чырт суутмады.

Аягъым ташха тиер жары барсам,
Жолуму кесип тохтайды къарамынг.
Мен тынчайгынчы кетмейсе арбаздан, –
Жан акълыгынг акъды тауда къарладан.

2

Къыйнагъанма жүрегинги кёп кере,
Сен кюйген болмазса, кесим кюйгенча:
Менден букъдуруп, жарсыган кюнлеринг,
Сюеледиле, къарлы индеклеча.

«Мен ёлген да этейим, сен бол ансы», –
Деген ниетинг – батмаган кюнюнгдю.
Да сен аны манга уа сорганмыса –
Сен болмасанг, манга не кюн келлиқди?

3

Жауун жауду, жыжымланы жибите,
Тамычы тамды агъарган чачынга.
Арбазынг жууулур, бахчанг да битер,
Тереклеринг жаз жылыудан чачыгъа.

Тереземи жууады мени жауун,
Жуумайды жашынгы иги къууумун:
Москвада эди бирде жашауум,
Москвада эди бирде окъууум.

Акъ-Сууда, макъа кёзю киби, жашил
Тюрсюнюн ача болур ол кырдыкны.

Сени ыразы этер ючюн жашынг,
Кеси алыр санга жетген къартлыкъны.

Иеме бу жылы жауундан салам!
Аны тауушуна сен иги тынгыла:
Жашарса, жауун айтханла толсала,
Бююнюнгден иги бола тамбланг.

Ол жылы жаууннга тут да бетинги,
Эсге тюшюр жаш келин заманынги.
Солтанмек, санга насып келтирирге
Кетди да, къыйнады, къайтмай, жанынги...

АКЪ-СУУДА БИТГЕН НАНЫКЪ

Акъ-Сууда битген наныкъ
Жарайды жан дарманнга,
Бир кёрсе эди наным,
Жумушар эди манга.

Аны чакъгъан сагъаты
Жан салады санынга.
Сюймекликни сакъ оту
Жашайды ол наныкъда.

Барды ол наныкълада
Сюймекликге ийнаныу,
Ёсдюредиле андан
Акъсуучу жашла наныкъ.

Бир кёрген а кесини
Халын ача кёклеге:
Кёп къызланы кёзлери
Къарайды Акъ-Суу элге.

Кюн уюпду огъары,
Жарыкъ бере жерлеге.
Жангылмазса, – бир къара
Сен да наныкълы элге.

ХОЛАМ, НЕ БОЛДУ САНГА?

Эшиклеринден келин ат да кирген
Топуракъбаш юйле алашандыла.
Адам келсе, саламлашып, ийилген
Сингир чапыракъла къаушаландыла.

Акъ Къаяны элге айланган бети
Холамлыны бек ушайды бетине.
Темир тюйдю, чакъырмайын Дебетни,
Холам уста, ишин чыпсыз битдире.

Къачанды ол? Жел суургъан чѣпбашлай,
Бирде – габу басхан къая жаркъалай,
Жангы къууумгъа къошула, чулгъаша,
Ол хапарла жетдиле къайрылагъа?

Жетекленип, жаймаланып-жайылып,
Тотур бетни айбатлаучу жилекле!
Эллилеринг жолларындан жангылып,
Кырдыгынгы къалмагъанды жилиги.

Бууам-бууам ёсюучю кѣк къыркъбууун
Тыжын батыудан къарайды Усхургъа.
Эл сюрюннге къысталгъан кюн къарт болгъан
Таула сукълана эдиле хуругъа.

Башынг бла къыррыу-къыррыу турнала
Озадыла, кѣзлери мында къала.
Мангады, билеме, уллу тырманынг.
Неме санга бир мен?
Бир мандалакълай.

Бир заманда зорчула да, базынып,
Кюл этмеген эдиле эл тамырын...
Отжюрек темир машина Фызыда
Тютюн ийис этдиреди тыпырны.

Къысталыу, бизге да къапдырып исси,
Къайтырыкъ жолубузгъа болду гида.
Бюгюн, Холам, санга темирден эсе
Къайда бек жарарыкъ эди мигидау.

АЛ КЪОЛУНГА

Ал мени соймеклигими къолунга,
Аяз алгъанча тюшген чапыракъны,
Бир болайыкъ да къалайыкъ, къум бла
Ёзен желча, жүрек излемни жакълап.

Ал да къой, кюнлюмню кюн алгъан кибик,
Чегетни да тумалагъан кибик къар.

Кюзю кёреди жүрегимде керттик,
Ол керттикде сүймеклик макъамы бар.

Жый кёюнунга, оргъан кырдыгынгыча,
Гюлтенича, кьолтугъунга ал да кьой.
Мен санга кёрюнмейим артыгъынгыча,
Жыл саны келген жаным сангады кьор.

Берил манга, жарыкъ – алмалагъача,
Жашаууму, харфлыкъны кибики, окъу;
Кьутургъан суу ташны тумалагъанча,
Тумалап кьой кьарамынг бла окъун.

Алмалагъа татыу берген жарыкъны
Сен болурса неси – бир ишексиз.
Таш атсанг, алма да болур жаралы,
Сууу, кёз жашым кибики, болур исси.

АРИУ БЕТЛИ УМУТ

Умутну нечик ариуду бети –
Суу суратдан жаратылгъан кибики,
Мени, кышымда жазгъа тюбете,
Сен аллыма келип кьалгъан кибики

Нечик ариу тюрсюнлюдю умут,
Тейри кылычны шо кеси кибики,
Къараерик кёзлеринги жумуп,
Къучагъынгы жайгъан – кесинг кибики.

Ахшы умут нечик келбетлиди,
Аны кёрсенг, жерин сормаз кибики.
Сүймеклик бир тутса, кюл этеди,
Жанынг бир атлам эталмаз кибики.

Умут огъурлу къанлыды нечик,
Битдиргенча битмезлик бахчаны,
Сен манга, терсликлерими кечип,
Бергенча жүрегинги ачхычын.

Бийик тёппеди юю умутну,
Ырхы келсе да, таламаз кибики,
Сууну – юзмезча, кьой мени жутуп,
Ауруу да мени табалмаз кибики.

МАНГЫЛАЙ ЖАЗЫУМ

Манга жылым – жау болуп,
Ахшы кыуум, жал барып,
Даулетге буюрду да кыдарымы,
Игилик – отоу берип,
Наныкылай – татлы кырюп,
Алды мени кырангы кыдамадан.

Мангылай жазыуума –
Ак кышыма, жазыма
Дау этмегге кыретди жашау мени.
Ингирим – сакылау болуп,
Негерим а – тау болуп,
Айтадыла батдырмазгы кемеми.

Манга жыл туююл марда! –
Ариу жан – жууук барса,
Дуния кеси кесинден кынгелер.
Илгик – туюмеге кибик,
Намыс, кыюнге келип,
Алса кыолгы, тынч кырейсе кырлеге.

Манга бир солум хауа
Алып бер да, эт харам –
Дунияда кырюмеген адетни.
Игиликке санарма,
Ню келгенча – унарма,
Аны кыюн санга кыайнамаз дертим.

ЭГИЗЛЕ

Эгиз Жулдузла бир бирни тапханда,
Учхалауук гелеу, шауданча, кыркдю.
Кыкге кызылды акытуяк тарпаным,
Мени ачы кычыргынымдан кыркюп.

Хапарыды ол мени туугынымы,
Жазны татыуу бла бирге келген.
Туюн эте заманны кыаугыалыгы,
Элтгенди сабий акылымы кынгнге.

«Кыаугыалык а – боллук уруш эди» деп,
Эгизле буюрмадыла кып насып.
Урушха кетип бара экиндиде,
Атам манга кыойган эди анасын.

Кеси болду чирип кетген урлукълай,
Бизни Эгиз Жулдузлагъа буюруп.
Къулакъны сасытхан уруш аулакъда
Атымы бурун тылпыуу боранлай.

Адамгъа жазыу кибикди эссизлик,
Хыйныданча, сакъланып турдум андан.
Игиликге тюзетдиле Эгизле,
Ала жокълайдыла мени туугъанлы.

Ёлюр туюм чыкъгъанда да, кёклеге
Аладан хапарын сордум атамы.
Бийикледен жетгени – кёк кюкюреу,
Эгизле келалмадыла къатыма.

КЮН КЪЫЗДЫРГЪАН БЕТЛЕ

Кюн къыздыргъан бетле элни башындан
Кёк кырдыклы сыфатларын ийдиле:
Хорлам ючюн ёлген жанла бош алай
Кетмейдиле деген белги бердиле.

Ала ол кырдыкланы хар биринден
Къарагъанча кёрюнедиле, сынап:
Жер бла кырдыкча, ата бирликге
Табылдыкъмы – жашлыкъгъа алгъасына?

Кюнлюм бетде жокъду бизге бюсюреу,
Кырдыгы уа кёгереди, жел эте.
Эсим кёлек болады да юсюме,
Къарт солдатладан уялады бетим.

ТАЛ БЛА КЮЙРЮЧ

Таулу тауда болмаз арсар, экили.
Ёзен кенглик желлеге береди кюч.
Къалай да жолугъуп къалдыкъ экибиз:
Сени терегинг талды, мени – кюйрюч.

Сюйдюмлю таула турдула кёрмючге,
Алагъа тансыкъ болгъанды таш уста.
Не кёрюндю суудан къачхан кюйрючге
Суу боюнуна жан атыучу ийгек тал!

Эришедиле чаришде ючлюле.
Къарайды, суйгенин букъдурмай артал,

Балта саплагъа жараучу кюйрючге
Тылы кибик ийленип къалыучу тал.

Жанлы шукур этеди эрттенине,
Жанын сакълагъаннга ыспасын айта.
Бир кючлю затды суймеклик дегенинг –
Тал кюйрюч болуп къалды, кюйрюч а – тал.

ЭНДИ СЕН ТАП МЕНИ

Мен тапханма сени, жаным излеген
Хауа солумну тапханча бийикде,
Сапдан ёлежакъ тапханча кезлеуню,
Жарасына жалау тапхан кийиклей.

Мен тапханма – не сёзю барды аны:
Ажашхан буу тапхан кибик жолчугъун.
Жюрегим, кеси излегенни табып,
Ёмюрде кюсегенине жолукъду.

Энди сен тап, энди бары иш сенде:
Табып къой, кюн тапхан кибик каполну,
Жолгъа чыкъгъан атлы ёзенгисинде
Таянчакъ тапханча, жазыу болуп.

Табып къой, къыз ёхтемлигинги женгип,
Табып къой, таукел – муратын тапханча,
Тапханча бёдене уялыкъ жерин,
Табып, тат суймекликни, бал татханча.

ЖУМУШЧУ ЖАШЛА

Жетген къызы къарамында билинген,
О, суймеклик! Сен – уланлагъа асыу!
Ашыгъаса жүреклеге, баллини
Кёгетине ашыкъгъанча ёз сууу.

От кемени жели аудургъан кырдык
Сюелгенча жерни тымы жетгенлей,
О, суймеклик! Дуния санга такъырлыкъ
Этсе да, сыйындынг гитче жүрекке.

Атны бурун тешиклерин тургъузуп,
Жашны жаны чабады суйгенине,
Къыз да, сакълау кёз жауларын тауусуп,
Жашны сакълап турады сюелгенлей.

Лыппырни жерден ёрге алалмагъан –
 Гебенни кётюрюрге да базынды.
 О, суймеклик! Жашха сен къубултмайын
 Къоймазса бирин да жетген къызланы.

Тюртю тюрсюнню чапдырып бетине,
 Жашны сакълагъан къыз сакъды ташлагъа.
 О, суймеклик! Сынайдыла битикле
 Сени жумушчунг болалгъан жашланы.

СЮЙМЕКЛИК

Жыйынындан зурнук къалды кесинлей,
 Къанатданмы, къадарданмы жетди чып?
 Жыйыннга суймеклиги уа – кесеулей
 Къарала, къууулду ызындан, жарсый.

Оба ташла мор болдула заманда,
 Алыша кечени – кюн, кюнню – кече.
 Ол а туугъан кюнюндеги жарыкъда
 Учуп айланады, кырдык – эгечи...

Къабырлада ёсдюрю кёк кырдыкны.
 Сууну къайтарды къуругъан ызына.
 Алай, кеси ёмрюнде артыкълыкъ
 Этгенлени да кёргенди ол сынап.

Тарда жаш барады, атын чапдырып,
 Жюреги къызгъа ашыгъады аны.
 Суймеклик а, жашдан алгъаракъ чыгып,
 Кетерди ат барлыкъ жолдан ташланы.

КЪОРКЪАМА...

Сау кечеге бир сагъат да къалкъымай
 Олтурама: сагъышдама – адамны
 Кёлюне жетмей къалыргъа къоркъама,
 Жалгъан махтауну сёзюне алданып.

Малтамадым жол жанында кырдыкны,
 Тёшден энишге тюртмедим бир ташны.
 Сыйсыз этмедим къоншуму къартлыгъын.
 Бир чыбыгъын сындырмадым агъачны.

Онгсуз тьююлбюз, насыпха, жашауда,
Иш этебиз, биреуден артха къалмай.
Алай, бу къыйын ёмюрде жанындан
Тойгъаннга табылалмам деп къоркъама.

Эки суйген, бир бирине термиле,
Бу ариу хауадан, не суудан къанмай
Тургъанларында, алагъа тенгликге
Заманында жеталмазгъа къоркъама.

СЫЙЛЫ АУРУУ

Таугъа жайылгъан – тангны аууду,
Ахшы муратым чабады ары.
Суймеклик ауруу сыйлы аурууду,
Аны сынагъан болады ариу.

Жай кюню жерге – кючдю, къарыуду,
Жылыу чапханды арбазгъа, юйге.
Суймеклик ауруу къыйын аурууду,
Хар адам андан ауургъа суйген.

Сериуюн желчик, букъу суурмай,
Оюн-ойнакълай тубейди санга.
Суймеклик ауруу татлы аурууду,
Жаны барлагъа болады саугъа.

Жолну бегитген бийик бурууду,
Жолун тауусмаз анга жолукъгъан.
Суймеклик ауруу жукъгъан аурууду,
Къызгъа, жашха да бир кибик жукъгъан.

Тауну къар жюгю бир бек ауурду,
Сейир этеди тегерек-тийре.
Суймеклик ауруу кючлю аурууду,
Къарт жюрекни да атха миндирген.

ХАЛКЪЫМА КЪАСЫДА

Малкъар халкъы, акъ тауланы тенгинде
Жашай келдинг, акъ ниетге кертилей.

Ёмюрлени арытханса жолларын,
Къайгъынг кепден, санамадынг жылланы.

Тюйюл эдинг сен биреуге эришген,
Бютюн да бек – биреу бла кюрешген.

Тапдыра санга, тюртдюрмей кыйыргъа,
Халал гыржынынгы халал кыйынынг.

Къоншуларынг тапдыла къарындашха,
Ниетинг да болмагъанды бир башха.

Узагъынга къарагъанса жууукъдан,
Апчымазча ала да сен саулукъда.

Кюнлюм бети – кюннгеча, ачылгъанлай,
Къоюнунга кыса келдинг ачыгъанны.

Ташны кеси ауурлугъу – чыдамлыкъ,
Къоншунг жыгъылгъан болса, сен ачыдынг.

КЪАРЫНДАШ ОТ ЖАГЪАДА

---

*Ставрополь крайны маданият министри
Лихачева Татьяна Ивановнаны
«Минги-Тау» журналгъа
салам къагъыты*

Багъалы шуёхла!

Битеу жюрегимден редколлегияны, авторланы эм окъуучуланы алаамат байрам бла – «Минги-Тау» журналны 65-жыллыгы бла – алгышлайма.

Кёп заманны ичинде журнал кыйматлы жарыкъландырыу ишни – Къабарты-Малкъарны халкъларыны энчи миллет маданиятларын сакълауну – бет жарыкълы бардыргъанды.

Журналны юбилей жылы Къабарты-Малкъарны бла Ставрополь крайны адабият усталарыны бирлешген проекти бла белгиленнгени къууандырады.

«Минги-Тауну» окъуучулары Ставропольну бусагъатдагы жазуучуларыны чыгъармачылыкълары бла шагъырей болургъа, андан эстетика зауукълукъ алыргъа онг табарыкъдыла.

Бу проект мындан ары да бардырыллыгына, бизни арабызда чыгъармачылыкъ байламлыкъны кючлендирлигине, окъуучуланы алаамат чыгъармала бла къууандырлыгына толу ийнама!

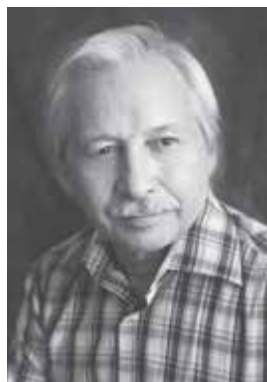
Сизни барыгъызгъа да уллу саулукъ, илхам, учунуу, жангы чыгъармачылыкъ бийикликлеге жетеригигизни жюрекден сюеме.

Ставрополь крайны
маданиятыны министри

Т. И. Лихачева

НИКОЛАЙ АНАНЬЧЕНКО

Поэт, прозаик, кёчюрмечи, Россейни Жазыучуларыны союзуна члени, сабий-леге жазгъан авторланы халкъла аралы чыгъармачылыкъ биригиуюню члени. Акъ сёзлю, къара сёзлю да он төрт китапны автору, ол санда сабийлеге аталгъанланы да. Назмулары Шимал Кавказны халкъларыны тиллерине кёчюрюлгендиле, аны сёзлерине композиторла Людмила Лядова бла Борис Емельянов жырла жазгъандыла. Ставропольда жашайды.

АНАМА ЭКЗАМЕН

Жашаргъа окъуна суймей мен,
Къаралып атхан кюнде эрттен,
Эсима келеди арада
Бек халал адам дунияда.

Чачында акъсыл ызлыкълары,
Бетини да жыйырылгъаны,
Кёзлери – сабий дефтерледе,
Олтурлукъду кечеге дери.

Ауазы келеди анамы,
Ол сабыр этеди жанымы.
Мен – экзамен бергенлей анга
Бу жашап тургъан жылларыма.

Бек кыйын экзаменди ма ол,
Бугъунуу да, ётюрюк да жокъ,
Акъыллы сёзле бла къутулмам,
Жууапсыз кетип да къалалмам.

Не кыйын сынауду ол манга,
Анга тенг зат жокъ дунияда,
Ёнчелейди ол этгеними,
Жарыгъы киби келгеними.

ХОРЛАУ

Эшафотха жетдим. Ахырды атламым.
Ойнай жютю балта, сакълайды жалдатым,
Тохтайды жүрегим, ачий тобукъларым,
Жилияй жууукъларым, тойлай душманларым.

Салама башымы мен томурур жерге,
Суйгенлерим бары тюшедиле эсге,
Ётеди жашауум, жүзе кез аллымда.
Жакъ басмагъанма мен бирде душманыма.

Башла томуруучу алады балтасын...
Алай а ёлюмню мен энтта алдадым:
Тешеме юсюмден къаты бугъоуланы...
Алай болду ахыр чакъда уянганым.

Къобама тешекден, къабыргъала кете,
Барама мен, атлап, кыйын, ох-тух эте,
Батмакъча къалтырай мени басхан жерим,
Барама энтта да... эшафотха дери.

КЁЗЮМЕ КЕЛТИРАЛМАЙ

Сегизди дуния аламаты!
Кёзюм андан кеталмайын къалды!
Планета акъды, акъды аллымда,
Алай тазады, мен, къарагъанда,
Сейирди, аллымда жайылгъанда.

Шимал таба кетгендиле желле,
Тийилмейин къала къарла тюзде,
Жукълайдыла назы бла къайынла,
Жалан аяз согъады сырыйна,
Ойнай-ойнай бусакъ башларында.

Турама, келтиралмай кёзюме:
Къайда эсе да жер отда кюе,
Къарла угъай, кёкден темир тюше,
Къызыу темир кесекледен жауун
Тюеди деп къалкъан эте дауур.

Турама, келтиралмай кёзюме,
Къарындашны марар деп къарындаш,
Къоншусуна къоншу атар деп таш,
Къонгуроуну къоркъуу этген сырын
Тыяр деп ушкокда отлу быргъы.

Босагъада тохтап, узакъ шаркъдан
Келген кюннге къарайма да, ташдан
Болгъан сунама аякъла менде,
Къайгъы келип, киреди эсиме,
Мени саулай алады кесине:

Алай болурму болургъа жерде,
Бизде ёсюп келген тёлюлеге
Сюймекликни сезмезча бир кюнде,
Эрттенликни ариу бети кетип,
Аны ызы кълмаз кюннге жетип?

ФАНТАЗИЯ

Эрип кетсем эди бирде,
Жайны ариу кечесинде,
Чабып жулдуз ызларында,
Сууукъ, къуру гъаршларында.

Жомакъ кибики, уллу жолну
Жангыз чакъгъа ётсем толу,
Къой Жол ачыкъ этер сырын,
Кёзюм кёрюрча къыйырын.

Жарыкъ жюзжыллыкъдан атлап,
Гъаршда болгъан жерни жокълап,
Анда къарар эдим тангга –
Кюмюш бетича болгъаннга.

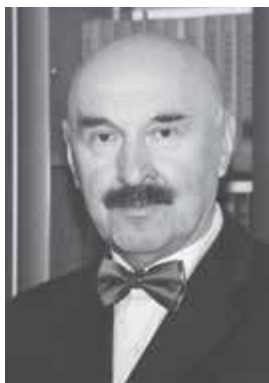
Ма ол жерни жулдуз жарыкъ
Жарытханын кёрсем, барып,
Тюбер эдим назмучугъа,
Бери келир умуглугъа.

Жерде аталмагъан тангда
Хапар айтыр эдик анда,
Илму хорламладан кетип,
Илму тилни харам этип,

Кълалай игиди деп жашау,
Жаннга къыйынды деп алдау...
Жийиргене эсек бирден,
Жюзге кючлю болсун сюйген!

*МУСУКАЛАНЫ Сакинат
кёчюргенди.*

ВЛАДИМИР БУТЕНКО

Прозаик, поэт, композитор, кёчюрмечи, музыкант. «Литературное Ставрополье» журналны баш редактору, Ставрополь крайны жазуучула биригиуюню председателини экинчиси. СССР-ни эм Россейни Жазуучуларыны союзларыны члени. Россейни Жазуучуларыны союзуна В. Ганичев атлы «Росс непобедимый» деген Халкъла аралы адабият-тарых (2022), РПЦ-ни чыгъармаларыны «Просвещение через книгу» деген Халкъла аралы ачыкъ конкурсуна (2018), «Наш современник» журналны Битеуроссей премияларыны (2011) лауреатыды, славян маданиятны «Золотой Витязь» (2019) атлы Халкъла аралы форумуну дипломантыды, Халкъла аралы «Белая акация» деген фестивальга (2016–2022) дайым къатышханлай турады. Владимир Бутенкону чыгъармалары тыш къыраллада да басмалангандыла. Ол отуздан артыкъ проза эм назму китапланы авторуду.

Владимир Бутенкону «Девочка на джипе» деген повестине кёре салынган фильм «Хрустальный источник» кинофестивальда (2019) хорлагъанды. Ол кёп халкъла аралы кинофестивальга да къатышханды. «Адабият усталыкъны школуна» таматалыкъ этеди. Ставропольда жашайды.

ГЫРЖЫН БЛА КЪАМА

Хапар

1

– Сизни уллугъугъуз, кёпмю сакъларгъа керекди? Ансы... Къызылла жетип келедиле. Окъ-топ тюбуне тюшюп къалабыз. Къалай кюкюрегенин кёресиз!

Ол арбачы Максимни айтханына жууап этмеди (бир жыл мындан алгъа бу халда солдат офицер бла сёлеширге базынырыкъ туююл эди), сора онг аягъына акъсай, тобукълары бла узун шинелини этеклерин кючден кётюре, босагъагъа кётюрюлдю. Чурукъла малтагъан мылы чапыракъла, къат-къат болуп,

къатында веранданы тюрбюнде сары-къызгъылдым, кимит бетли оюула ишлегендиле. Акъгъан чапыракъланы, халгъа кёре, эки кюн жыймагъандыла. Керти да – эшикде кирит салыныпды. Ичине къайгъы кирип, ол жангыдан арбазгъа чыкъды, анда жашырын жерчикде ачхыч туруучу эди. Къулагъы уа жауунну тауушу кючленип баргъан окъ-топ атылгъан тауушла бла къатышханын сезеди...

Къонакъ отоуда столда къатыны жазгъан къагъыт тура эди: *«Наным, Саша! Бир бирге тюрбемей иш къалсакъ деп жазам. Биз Куська бла Эстония таба атланабыз. Большевикле тыярла деп кюрккъама. Аш-азыгъыбыз да бошалгъанды. Къолдан келсе, ханчукну ашха алышырма. Кюйюзлени бла сурат альбомланы Щебровлагъа элтгенме, уручулагъа жетмезча. Сени Ямбургда бла Нарвада излерикиме, аскер газетни редакциясында. Аллахдан санга саулукъ тилейбиз. Бек тансыкъ болгъанбыз, теркирек тюрбеширге сюебиз. Лиза».*

Кабинетге жетгинчи, бир отоудан бир отоугъа ёте, ол эски гитче чемоданнга бек керекли затланы салады: жылы ич кийимлени, къысхачны бла къаманы, аякъгъа чулгъагъан быстырларын, кёзлюклерин. Жер дагъыда Пушкинни китапчыгъына, Чеховну бла Лев Толстойну жазыулары бла саугъагъа берилген суратларына, эрттегили чын шакъа оруннга эм къол жазмалары тургъан папкагъа да жетди. Ол никель ичирилген киритчиклени этди да, чемоданны заты да болмагъан паркет полгъа салды.

Хар не гитче затчыкъны да эсинде къоярча, отоуда тегерегине эслеп къарады: суйген жазычуларыны чыгъармаларыны жыйымдыкълары тургъан тапкала, къабыргъалада суратла бла гравюрала, кимит бетли терезе жабыула, терезеде гюлле, бир мюйюшде – ол жерли авиаторла саугъагъа берген пропеллер, бирсинде – аны тыш къыралда чыкъгъан китаплары тургъан зейтун бетли¹ шкаф. Китапланы барыны да тышларында авторну «Куприн» деген тукъуму тюрлю-тюрлю жазыула бла жазылып эди. Эртте анга эс бурмай эди. Энди уа эследи да – тыш къыралгъа кетеригини аллында жюреги къысылды...

Ол, креслону тюртюп, жазыу иш бла кюрешген столуну артына олтурду, жел ауруулу санларыны къызгъанларын, арт заманда ары-бери барып арыгъаны аны инбашларына таш басханча ауурлукъ эте эдиле. Къол аязлары, эртте этиучюсюча, акъ кюйрочден этилген столну башын сыладаыла. Не сейир – сууукъ юйде ол жылы кёрюндю. Билмей тургъанлай, кёзлерине жиламукъла чапдыла. Бу ахыр сагъатда столгъа жан киргенча болду! Шуёхуна жан кирди. Ала къаллай бир заманны бирге ётдюргендиле! Мында къаллай бир зат жазылгъанды, къаллай

¹ Зейтун бетли – оливковый.

бир сагъыш этилгенди! Бошдан саналмагъанды ол жазыучуну жашырынларын сакълагъаннга. Къалай сие эди бусагъатда аны артында олтуруп ишлерге, битеу кёлү бла жангы затха бартаргъа. Алай оюлгъан жашауда жазыучулукъгъа жер жокъду! Аллахха да – жокъду... Россей Хамны¹ къолундады. Ишексиз, «жолдашла» бу алаамат столну ЧК-гъа ётдюрлюкдюле не да къышда отуннга жиберликдиле...

– Аман бла сагъынма, шуёхум! – деп, айтыучусуча айтып, энтта да бир кере столну кюзгюча сыйдам юсюне кёз жетдирди – анда шинельде кёкюреги, сакъалы, буттукъ кенг буруну эм фуражкасыны кыйыры кёрюнеди. Столну юсю саулай къонакъланы къол ызларындан толупду – жазула, суратла, карикатурала. Жазулананы сакълар ючюн, аланы кеси лак бла боягъанды: Шаляпин, Репин, Поддубный, Горький, Бунин... Къаллай бир сыйлы къолла! Бу Гатчинадагъы юйде къонакъда Россейни къаллай бир айтхылыкъ адамлары болгъандыла!

Юйню ёнкючге алып, ол кесини халкъгъа белгили болгъан заманында, анга Пушкин атлы саугъа берилгенден сора, жаш къатыны эм жыллыкъ къызчыгъы бла анда жашап башлагъанды. «Поединок», халкъгъа белгили болуп, Европада басмаланган эди. Аны чыгъармачылыгъын кётюрген адамла жазыучугъа тохтаусуз къууанчлы къагъытла жаза эдиле. Сынамлы кесаматчыла махтаулананы къуя эдиле. Петербургну акъсюеклерини бла артистлерини, суратчыларыны, музыкантларыны ичлеринде да аны жаратханла кёп чыкъгъандыла. Жалан да патчахны тегерегиндеги къауум, «поручик Купринни» кесин Къырымда къалай жюрютгенин, аны «Очаковда» матросланы баш кётюргенлерине жакъ басханын эсде тутта, тынгылай эди. Аны белгилилиги халкъны арасында, къыралда да ёсе бара эди, ол а, тюрленмей, алгъынча жашай эди: кечеле-кюнле бла карт ойнай, жазгъанына алгъан ахчасын къытдыра, борчха кире, не да жандауурлукъ спектакльлеге къатыша; хауа бла кёпдюрюлген шарда бла «этажеркалада» уча, палахлагъа тюше; чыганлыла бла жырлай-тепсей; сынамлы водолазла бла тенгизни тюбюне тюше; тыш къыраллы гюлледен башлап, парникледе хууанлагъа дери сейирлик битимле ёсдюре, кесини терек бахчасында бла тахтасында кюреше; циркни артистлери бла, ала бла бир ниетли болгъанларын ангылай, дайым уллу шуёхлукъ жюрютгенди; адабиятдан лекцияла окъугъанды, бир-бирде аллына тюшген танымагъан адам бла да ичгенди. Алай болгъанлыкъгъа, тохтаусуз адабият бла кюрешгенди: хапарла бла повестьле жазгъанды, китап басмалаучула бла, къалам къарындашлары бла тюбешгенди, журналист усталыгъын атмагъанды. Ангыла-

¹ Хам – Библияда айтылганнга кёре, Нух файгъамбарны юч жашындан бири.

шынмай эди – къайдан таба эсе да ол оюмланы, кюч-къарыуну да. Андан да сейири уа, аямай къызынып жазгъаны эди. Бир-бирде окъуучула хайран болуп сора эдиле: «Сиз жашауну юсюнден хар затны дамы билесиз?» Ол а «хоу бир да» дегенча, къолун силке эди...

Къоншу орамда топ атылгъаны эшитилди.

Юй къалтырады да, башындан сюртюлгени тюшдю. Аш отоуда адырла зынгырдадыла. Ол ашыгъышлы къопду, чемоданын сермеп, чыгъаргъа тебиреди. Алай аллына келген офицерни кёрюп, къонакъ отоуну эшигини юсюнде арсарлы сирелип къалды...

– Ой, анасын сатдыгъым! Къанымы къалай бузгъандыла...

Къымылдагъан тили бла жердеги швейцар сагъатны адам сунганды. Алай болгъанлыкъгъа, былтыр жазда аны тутаргъа келген латышлычыкъ, сагъатча, къаралдым-мор тюрсюнлю териден этилген курткада эди. Ёсюю да аллай бир...

Къызылла – төрт солдат, сары шинли чекист латышлычыкъ бла бир къолу болмагъан комиссар (аламат жыйын!) – билмей тургъанлай, кече белинде келип, аны кесин да, карт ойнай тургъан къонакъларын да тутхандыла. Лизаны сабырлыгъы келгенлени ёшюн ургъан къызыныулукъларын чёкдюргенди. Эринден алгъа болуп, таукел, ол кеси ыразылыгъы бла тинтиуде алагъа кёшудду. Кертисин айтханда, бу кечеги жапысызла кеслерин адепли жюрюте эдиле. Ол кёргюзт деген хар затны кёргюзте, Лиза латышлычыкъны юйню ичинде айландырды. Къонакъланы тынгысыз эте, солдатла къонакъ отоуда, тюкючле кибик, чиреле эдиле. Ол а кесини уллу креслосунда сёз айтмай тютюн иче эди, аягъын да тюрбюне кысып, хар тауушха къулакъ ийип. Насыпха, чекист уллукёз мадъяр юй бийчеге аралып, сакъ болмагъанды, сегиз отлу «Веладог» ушкок букъ-дурулгъан веранданы къозгъамагъанды. Телибаш юйде керохну да тапмагъанды... Алай болгъанлыкъгъа, юйню иесине ала бла тебирерге буюрдула. Орамда машина сакълай эди. Салкын кечеде сирень ариу ийис эте эди. Июнь айда ол орамда кесини кёмюкча акъ копаллары бла къалай ариу жылтырай эди! Аны уа кёзю жумуп ачхынчы артындан атдырыргъа хазыр болгъан мудах кишиле сюрюп бара эдиле...

Ол заманда Петроградха баргъан жол болмагъанча узун кёрюннген эди. Депутатланы совети ревтрибунал этген уллу князь Николай Николаевични багъалы омакъ къаласы да бек сейирсиндирген эди. Анга сорууну гимнастёркадагъы арыкъ, къатангы, баям, жукъгъан ёпке ауруудан ауругъан революционер бардыра эди. Сау сагъатны ичинде, большевиклеге къажау болгъанын шарт ачыкъларгъа итине, сорууланы, жууап этерге да къоймай, къуа эди. Ахыргъы патчахны къарындашы Ми-

хаил Александровичге, болмагъанча тынч адамгъа, газетде ол жакъ басып жазгъаны ючюн тутулгъаны анга кеч жетди. Жазгъанында политика сагъынылгъан иш да этмегенди! Сора «ким эсе да» кишиге да бойсунмагъан жазычуну жоаяргъа сылтау излей эди... Ёлтюрюрге не да къояргъа деген оноу этилгинчи, кюнле ауаралыкъда ётдюле... Алай болгъанлыкъгъа, жибердиле! Сора ол къызгъаны бла жангы властыны газетини ишчиси Володарскийни ёлтюргенлерини юсюнден жазды: «Большевизмни магъанасы – адам улугъа къыйматлы, керекли, таза, тюз, уллу, киши тыялмазлыкъ фикирди». Ол заманда Куприн жазгъанына ийнана эди. Огъесе Лиза бла Ксениячкъ кеслери жангыз къаллыкъларымы жарсыта эди... Аэропланда жоюлургъа ол къоркъмай эди, алай аланы къарамай атып кетерге уа – жаны чыдарыкъ туююлду.

2

Ол, эшикни этип, верандагъа чыкъды.

Мылы хауада ушкок отну ачы ийиси тура эди. Аны ишчи отоууна къаршчы ёсген гюллени ичинде къуруй тургъан хризантемаладан бла астраладан ариу ийис урады. Ол, къызчыгъы бла бирге жаз башында гюллени къалай салгъанларын, къызчыгъы, кюннге къууана, ит бла бир бирлерин къууа, къалай чапханларын эсгере, гюллени къатлары бла ётдю. Ёксюз къалды юй, октябрь айны гюллери ахыр чагъадыла...

Эшикге чыкъгъанлай а, балтиканы шимал жели, бетин юшюте, сууукъ урды. Дагъыда – атланы жыйылары кёлюн къозгъады. Эки ат да – торла, арыкъла, къартла, кимден эсе да сыйырылгъанла – псковчу элчиден болур, жухларын хуна жанында хууерилген гяхиник хансха соза эдиле.

– Сизни уллулугъугъуз, къачаргъа керекди! – деп, къайгъылы айтды арбачы, аякъ юсюне тура, базыкъ кир бармагъы бла тютюн кётню ууа. – Юйле артында алай атылды, алай туюбюме этерге аз къалдым...

Куприн къара чачы къашларындан башлап ёсген, базыгъерин, солдат шинельдеги зондар Иванушкагъа жанындан къарады да, тынгылагъанлай, туюбю брезент бла жабылгъан арбагъа чемоданын салды. Кете туруп, буюрду:

– Жугарны ал да, юйню жанында ма ол жерчикни къаз! Обур шапа къатын алтын бла кюбюрчекчикни жерге басдыргъанды, къалайда басдыргъанын а унутханды. Тапсанг, саугъа берирме. Ангыладынгмы не этеригинги? Башла!

– Ангыладым, жюйюсхан поручик!

Максимушканы бетинден ыразы болмагъан халы кетди. Жаш ышарды да, бурун туюбюнден мурулдады:

– Аны уа биз бек суююп... Айхай, къазарма, нек къазмайма!
«Эринчекге жубанч тапдым! – деп кюлюмсюреди Куприн. –
Жарау этерни орунуна, къанын ишлетсин!»

Хунада ишленген мустукдан¹ ётюп, ол Щебровланы арбаз-
гъа кирди, мурдору сослан ташдан ишленген юйге бурулду. Бу
жауунлу кюн юйню готикалы башы, багъаналары, чукуйлары
бийик, алтын тюрсюн алгъан акъ къайынланы къатларында
къайгъылы кёрюне эдиле. Оюула кесилген эшикни артындан
ол таныгъан тиширыу ауаз чыкъгъынчы, ол къонгуроучукъну
жипчигин иги кесек тартып турду.

– Кимсе?

– Менме, Настасья Давыдовна. Кесимме.

– Александр Иванович?!

Юйню иеси, ысхарла халатда, тегерек кёзлюкледе, артха
туракълап, терезелери шаркъ халда жасалгъан уллу отоугъа
кийирди. Жаууннга да къарамай, бу салкъын къалада кёп
тюрсюнлю жарыкъ аз-маз урады. Къартайгъан къаракёз ариу
тиширыугъа ол бир сейирлик чырай бере эди. Арыкъ къолла-
ры адырғы къымылдай эдиле. Не айтханын билмей селешген
Настасья Давыдовнаны къайгъы этгени кетмей эди:

– Мен билеме, Лиза кызычгъы бла эрттенлик поездге
чыгъарыкъ эдиле. Къалай аман болду бир бирге тюбемегени-
гиз... Сиз урушданмы келесиз? Къалайды анда? Топланы атыл-
гъанлары эшитилип башлагъандыла!

– Артха къачабыз. Юденични буйрукълары толтурулма-
дыла. Бизни аскерлерибиз адеп-кылыкъ низамдан чыкъгъан-
дыла. Тылда да чырмаула этиледиле.

– Финле бла эстонлула уа?

– Бизге болушлукъ этерге унамагъандыла. Шимал-Магъриб
аскерни къадары да императорну аскерича алайды. Болгъан
бузулгъанды! Солдатладан уллу жууаплылыкъ излемейсе. Алай
Павловскда бла мында, Гатчинада, патчахны къалаларын пат-
чахха бла Ата журтха кертичиликге ант этген орус офицерле
тонагъандыла. Тюз алай а большевикле окъуна этмегендиле.

– Сора болгъан тюр болгъанды... Уручулукъну бла мурдар-
лыкъны ахыры боллукъ туююлдю!

– Тюз алай а болмаз. Большевикле низамны тохташдырыр-
ла. Сиз къоркъур зат жокъду. Павел Щебровну Горький кеси
таныйды. Мени уа, Юденични аскерине чакъырылгъанны, га-
зетчи болуп окъуна, кюнюмю кёргюзтюрге. «Жолдашла» бек
терк ёлтюрюрге!

– Къалай?! Белгили жазычунуму?

– Къой, жаным! Коммунистлеге мен – бош, хайыры бол-
магъан жазычума. Совдепде башха адабиятны сюедиле. Жаш

¹ Мустук – арка.

заманымдан бери да зорлукъну не тюрлюсюн да кёрюп болмагъанма. Патчах низамгъа да къраршчы эдим. Алай болгъанлыкъгъа, башха адабиятчыла бла жел сепгенликге, боранны жыйгъанма! Китап басмалау тыйылгъанды. Адамланы мыйыларына коммунизмни ниетлери, чакъырыулары сингдириледиле. Кишиге да бойсунмагъан басма большевиклеге неге керекди? Ленин бла тюбешгенлигиме да кърарамай, манга газет чыгъарыргъа къоймагъандыла. Билемисиз, ол не соргъанды? «Сиз къайсы фракциядансыз?» – деп. Мен, керти да, сейирге кълалгъанма...

– Тешинигиз. Самовар алыкъа жылыды. Бир жарым сагъат окъуна мычыгъыз!

Бусагъатда къыйын эди юйню иесинде алгъын кесини суйюмю, арап духлары бла эркегырыулану акъылдан шашдыргъан, шаркъ кийимледе, сархчыгъы бла кесине халкъны эсин бурдургъан тиширыуну таныгъан. Аны аллында замансыз кърартайгъан, ичин къркыуу алгъан, ушагъыусуз каска кёзлюкледеш бош гуппур тиширыу тура эди...

– Угъай, Настасья Давыдовна. Командировкадан фронтха къайтып барама. Павел мени ишчи отоумдан суратланы алысын. Ала манга бек багъалыдыла... Юйню киритин этмегенме. Уручула не киритни да бузарыкъдыла.

– Ох, Аллах, тохтагъыз! Павлик бусагъат келликди. Насыбыбыз тутханды: аны юч суратына сагъатчы жарым килограмм арпа жарма бергенди. Сизни бахчада ёсдурген картофубуз эртте тауусулгъанды. Ачдан ёлюрге аздан кълалып турабыз...

Аны алай къыйналгъанын эшитип, ол сескенди. Терк окъуна шинелини хуржунундан кюмюш портсигарын чыгъарып, тютюнлерин артмагъына салып, нёгерини къатыныны саз кёлуна сукъду:

– Эсигизде тутарча! Бир затха жарар...

Настасья Давыдовна, уялып, кёолун артха тартды, алай кёонакъ аны къаты къысыды. Тиширыуну кёзлеринде абызыраулукъ бла бирге ачыулу жилтин ёчюлдю. Алай не болса да, уялгъанын букъдуралмады, терк-терк солуй, жилимукъларынымы, кычырыгъынмы тыяргъа кюреше...

– Кетерге керекме, ариуум, – деп ышарды ол, кесин кёлгъа ала.

– Мен Павлушагъа алай къркыама! – деп жилип башлады Настасья Давыдовна. – Безгек ауруу азап чекдиреди. Къуру мугурайып, жилип турады. Герман фронтда Вадим тас болгъанлы, биз кюн кёрмейбиз. Алай болгъанлыкъгъа, эрим Вадимни сау сунады. Былайды деп, къагъыт келмегенди. Вадим, эшта, Акъ армияда болур! Бек сейири – гитче жашыбыз кызылла ючюн ёлгени... Сора биз жашсыз кълалгъанбыз. Бизге да кетерге

керекди мындан! Большевикле келселе, Вадик бла къалай тюберикбиз? Сиз аны юсюнден зат эшитгенмисиз? Ол Юденичде болургъа болурму?

– Угъай. Мен аны билдирлик эдим.

Куприн жияй тургъан ананы инбашларындан муштухул къучакълады да, ол тиширыуну жууулмагъан башыны ийисин бла ауруу къыйгъан женгил санларын сезди. Жазыкъсыныу кёкюрегин къысды да, кетерге ашыкъды. Жалан да ишекли болмагъы эди, билип къоймагъы эди... Керти да, аны ич къайгъысын сезгенча, суратчы тиширыу жилтин жаннган кёзлерин андан айырмай, босагъадан чыкъгъан жерге дери ашырды.

3

Кюз артында терк къарангы болуп башлайды. Къабырла табада къаргъала аяусуз къычырадыла. Топла аямай атыладыла. Ол тютюнню къабындырды, башы тегерек айланнгынчы биринчи тютюн хауаны ичине жут тартды. Бек къыйналгъан да, уялгъан да эте эди. Жылдан артыкъ заман болады ол шкафында Вадимни биргесине къуллукъ этген адамдан алгъан къагъытны тутханына, анда аны ата-анасын хазырлап, тамата жашларыны ёлгенин айтыргъа тилей эдиле. Ол борчну Куприн толтураллыкъ туююл эди. Татлы шуёхларына ол ёлюп кетгенден башха боллукъ туююл эди. Лиза бла ол ачы хапарны букъдургъанлары ююн, алагъа суйген адамлары бла тюбеширге, кеслерин да зат болмагъанча жюрютюрге къыйындан къыйын бола бара эди, алай нек эсе да аланы боюнларына салыннган ол жюкню юсюнден атмай эдиле. Кеслери да билмей эдиле: Аллахны аллында ала тюзмюдюле-терсидиле...

Шулпудан жабыгу тюбюне кирип, Максим арбада сакълай эди. Командирге къууанч тыпырлы айтды:

– Кюбюрчек тапмадым, алай тахталада турмала тапдым. Жарты челек къаздым! Ашаймысыз?

Куприн аягъы бла чархны кегейине¹ таянып, кенг аскер арбагъа женгил минди, кенделен тургъан тери бла тышланнган узун шинтикге олтурду.

– Бер.

– Ол... Бираз кирди. Шинельге ышыса, ашаргъа боллукъду!

Елизаветинский орам бла шахардан чыкъгъан жанына акъырын тебиредиле.

Биразгъа булутладан кюнню саргъылдым-къызыл тогъайы чыкъды. Жол тюз да кюн батхан жанына элте эди. Артларында уа, Гатчинагъа къаршыда, артиллерия гюрюлдей эди. Жолгъа

¹ Кегей (къарач.) – тегей–гуза.

чыкъгъанлай, арбачы атланы ашыкъдырып башлады. Алай бираздан ала алларында баргъан арбалагъа тирелип тохтадыла. Нарвагъа элтген жол саулай да къачып баргъан полкланы тизгинлеринден бла къачхынчыланы арбаларындан топпа-толу эди. Бу жолоучу къауумну ызындан тап орналып, Максим жарлы атлагъа солуу бере, жүгенлени бошлады...

Тегерекни ашхам къарангысы басханды. Киршилейди. Къарангылыкъ сабанланы, чегет кыйырланы алып барады. Жол тар болады да, къалын нарат агъачха кирип кетеди. Былайда уа, бийик ёсген тереклени араларында, жыйылгъан адамланы дауурлары, кычыргъанлары, чархланы дюнжурдегенлери, налланы, атлыланы кеслерине жолну ачабыз деп, кёкге ушкок атып, адамланы къоркътхан тауушлары кючленип бара эдиле. Алай болгъанлыкъгъа, къарангыда халкъны алгъа барыуу селееди.

Ахырында чатырны тубюнде гуппур болуп тургъан Куприн арбаны яцигинден кийизни чыгъарды да, таянды. Жол узуну анга къатыныны бла кыызчыгъыны юслеринден сагъышлары тынчлыкъ бермегендиле. Къайдадыла ала шёндю? Ким бладыла? Ахчалары, ашаргъа затлары бармыды? Куприн Лизаны суйгени бла къалмай, анга толусунлай ышана эди. Ол биле эди: кыйын заманда ол абызырарыкъ да, кёлюн тас этерик да туйюлдю. Къатыны ёксюзлюкню да, киши юйюрге ёсгенни да, орус-япон урушда медсестраны къадарын да, дагъыда аны кесин аямагъан халал жүреги башха кыйынлыкъланы да кётюргенди. Аны ючюн Лиза анга болгъанындан да багъалы, къарыусуз, жаланжюрек кёрюне эди. Биреу аны жанын кыйнар деген акъыл аны ачыуландыра эди, суйгенин бла кыызчыгъын къоруулар ючюн, ол не зат да этерге хазыр эди...

Арбаны жолда силкиниую жукъларгъа кыймай эди. Сууукъдан къалтырауукъ алгъанды. Аякъ кийимлери жибигендиле. Чемоданны къозгъаргъа, аякъгъа чулгъагъан къургъакъ быстырланы кече излерге уа суймей эди. Арыгъандыталгъанды, къарыусуз, неге да сансыз болгъанды...

– Жюйюсхан поручик, сорургъа боллукъмуду? Къызылла бизни Эстонияда жетселе уа, къайры къачарыкъбыз? Америкагъамы?

– Ол а къайдады? – деди командир, ётюрюкге сейирсингенча этип.

– Тенгиз-долайланы ётюп дей эди бизни взводну таматасы. Анда черекле алтындан толупдула деп. Кир да, къаллай бир суйсенг да, ал! Россейдеча угъай.

– Тюз айтаса. Эстонлула бизни бек терк кыыстарыкъдыла! Биз Колчакны ахчасын бергенибиз ючюн, тёзюп тургъандыла.

Энди уа, хорланнганыбыздан сора, шуёхлукъ седирерикди...
Сен кесинг къайданса?

– Пенза губернияны Березцы элинденме.

– Юйюнге барыргъа суюмисе?

– Айхай да, бек суюме! Безигенме шинельден. Жаралы болгъанымдан сора арбачы этгендиле. Ары дери уа герман бла, большевикле бла уруш бардыргъанма. Бу урушха ант жетсин!

– Кесинги жерлешинги юсюнден а эшитгенмисе, поэт Лермонтовну? Ол Кавказда да къуллукъ этген эди.

– А неге керекди ол манга, жюйюсхан? Мен къарангы адамма. Юйюрюм – уллу. Къазланы жайлыкъда кютгенме... Кавказ дегенинг а къайдады? Америкадамы болур?

– Бу Америкагъа не къадалгъанса?

– Ариу сёздю. Взводну командири да ары кёчерге мурат этеди.

– Кавказ Россейде кыбыладады. Тамаша жерди.

– Кертими айтадыла, сиз китапла жазып ахча этесиз деп?

– Кертиди.

Максим, жюгенлени, бурунун да тенг тарта, сорду:

– Нени юсюндендиле да... ол китапла?

– Тюрлю-тюрлю затланы юслеринден. Хар кимге да ангылашынырча жазаргъа кюрешгенме. Сёз ючюн, атны юсюнден хапарым барды.

– Атны юсюнденми-и? – деди тюнголген ауаз бла солдат. – Анга ол тийишли туююлду! Ол – хайуанды. Иесине къуллукъ этерге керекди... Бардыла да тюрлю-тюрлю тасхаланы юслеринден китапла. Биз герман фронгда окоплада битлени ёлтюре туруп, прапорщик бизге уллу окъуп тургъанды. Анда уа бир кызыны бла аны хыйнычы ыннасыны юсюнден хапар бар эди. Ала агъачда бир тыгъырыкъда жашай эдиле. Бу биз баргъан агъачдан эсе къалыныракъда. Ол ынна, къарт къаргъа, малла аурурча хыйны эте эди. Бизде да бар эди аллай уллубурун обур, сибиртги сыфатха кирип, чырпыла ичинден жаш адамлагъа жашыртын къарагъан... Сора бир бай адам уучулукъгъа чыкъгъанда, ол кызыны суйгенди. Ол, бара барып, жипиге тюртюлгенди, анда уа – агъач юйчюк. Жашлыкъ кесини ишин этеди. Аланы араларында суймеклик ёртени жаннганды...

Солдат «Олесяны» хапарын айта эди.

Биягъы, кюндюз кабинетдеча, кёзлерине мылы урду. Сора сагъыш эт: аны чыгъармалары къаллыкъмыдыла? Келлик заманлада керек боллукъмудула? Аны китапларын махтагъан акъыллы адамлагъа, баям, ийнаныргъа керекди. Къалай ангыларгъа боллукъду: адепсиз, ишленмеклиги болмагъан къарангы адам Олесяны юсюнден хапарны эсинде тутады! Алай эсе, кёлюне жетгенди? Нек? Ким айталлыкъды аны...

«Керексиз жумушакъ кёллю болганса эллинчи жылында, – деп, кючсюноп, ол кёзлерин жапды. – Телиликди жүрекни эрите турган... Мени китапларым неди?! Толстойну бла Чеховну томлары халкъны шашхандан тыялмагъандыла! Алай большевиклени чакъырыулары кючлюрек болуп чыкыгъандыла. Харам кюч орус халкъны чынгылгъа тартханды...»

Жукъу хорлады. Бир къысха заманга ёлюп жукълады, төгерекедеги тауушланы эшитмей башлады... Солдатны тохтамаган ауазы аны жукъудан аяздырды.

– Сизни уллулугъугъуз, хар заманда да унутуп кюяма айтыргъа... Ол ыйыкъда, биз фронтну штабында кече кьалгъанда, биргеме кюллукукъ этген Ермошкин Кузьмагъа тюбегенме. Ол сизни терк окъуна танып кюйгъанды! Контузиядан сора сени командиринги юйюнде бакъдырып чыкыгъанма дегенди. Сыза уа болурму?

– Сен не бир жукыгъа ийнанмаган адамса... Да не затха сейирсинесе да?

– Да кьалай, Лександр Иваныч! Кесинги юйюнгю саусузлагъа бакыгъан юй этип! Жукыгъан аурууланы жаяргъамы?

– Мени къатыным медсестрады. Ол биледи не этгенин! Хар орусуну – борчу башхалагъа болушургъады. Бегирек да уруш барган заманда. Бизде ауур жаралары болмагъанланы бакыгъан гитче госпиталь бар эди.

– Мени уа сахарда госпитальгъа элтгендиле. Анда, тюзюн айтханда, бек аман эди... Солургъа хауа жокъ эди... Къарайма да, сиз бир бош адам кёрюнесиз! Адам солдатны юйюне кьалай кюяды? Угъай, мен ыразы туююлме, дуния мюлкюн берсегиз да!

– Биз а алай этгенбиз! Аллах буюргъанча.

– Алгъаракълада бир агитатор манга Аллах бла байламлы бир къауум затны ангылатханды. Илму Аллах жокъду дейди. Ол болса эди, большевиклени килисалада кеси кереклерин этерге кюоярыкымы эди? Иконаланы да хыликкя эте эдиле... Аллах болгъанына мен ишекли болама!

– Ма алайды хал. Ол къауумланы ишлери белгилиди. Бир жукыгъа да ийнанмайсыз! Ма аны ючюн болгъанны бузадыла, чачадыла, оядыла кызылла. Ала уа биледиле уруш не ючюн этгенлерин!

Жауун тамычыла башлыкыгъа аздан-аз тамадыла. Чегетни кьалынындан туманчыкъ чыгып башлады, нарат ийисни, жууа хауаны тазалыгъын кеси бла келтире. Ол, экинчи шинелин чулгъам этип, башын анга салып, жукълады. Дагъыда бираздан, сууукъсурап, уянды. Ямбургга теркирек кьалай жетерге боллугъуну юсюнден сагъыш эте, жатып турганлай, тютюнню кьабындырды.

Кече белинде узун агъач кёпюр бла бир сууну ётюп, уллу элге тюшдюле. Аланы арбалары суу жагъагъа жетген сагъатда жарым кычырымдан узакъ болмай, поезд гюрюлдеген таууш чыкъды. Сора жууукъда станция да барды!

Куприн арбачыгъа гитче орамчыкыгъа бурулургъа буюрду да, батарейли чыракъ бла жолун жарыта, кече къалыргъа юй излеп башлады. Ахырында уллу агъач юйню къатында тохтадыла. Максим къабакъланы кыыстау къакъды. Къабакъ кыагъылгъан тауушха акъ сакъаллы акъсакъ къарт киши чыкъды. Юйге кийирди, ох-тух эте, онгсунмай, бир отоугъа ётдюрю да, узун шинтиклени кёрюзтдю.

– Э киши, атлагъа аш бер! – деп, хыны айтды солдат. – Аякъ юслеринде туралмайдыла. Ёлселе – сеникилени аллыкъбыз!

– Алгъандыла! – деди ол да хыны. – Биченчик а бираз къалгъанды, берейим...

Юйде печь жана эди. Куприн, кёзлерин зауукълу жумуп, къолларын кыызыу отха тутуп, иги кесек турду. Жиклерини ачыгъанлары бираз селейди. Ол ауруугъа юйренгенди, анга эс бурмазгъа кюреше эди. Юйню иеси отха отунла келтирип кёшду. От чыкъырдап жанады. Арбачы жукъугъа кёмюлгенча кёрюнеди, ийисден кыыргъан быстырланы да аякъларындан тешмегенлей. Куприн а жол кёозгъагъан сезимлени кесинден атаргъа кюч-къарыу тапмай, кёзлерин ачханлай жатады, эшикни жеписинден ургъан юй башында отну саргъылдым-кыызыл жарыгына къарай, Лиза бла Ксениячыкыны юслеринден къайгылы сагышлагъа батып. Эти-жени, ала жашата эдиле аны бу къатышхан дунияда – ёзю, чыгъармачылыгы да энди кишиге керек болмагъан, кесин тас этген сезими бла. Акъылына жангыдан келди: жазыгучуну кесини, китапларыны да къадарлары башха-башха боладыла. Айтхылыкъ чыгъарманы жазгъаннга махтау-сый кёп кере ол ёлгенден сора келгенди! Къалай магъанасыз юзюлгендиле закий адамланы жашаулары... Ол Пушкинни бла Лермонтовну юслеринден сагъыш этип башлады, сора эсде-бусда болмай тургъанлай, революция башланырны аллында насыплы кюз артын, къуралгъан жашауун, Пятигорскну, курортда къууанчлы кюнлерин эсине тюшюрдю...

4

Кавказны тау этеклеринде сентябрь къууатлы ай эди! Кенг орамда гокка хансла ичинде байрым гюлле кыугуруп чагъа эдиле, аланы башларында уа сейирлик уллу гебенекле уча эдиле. Аланы къатларында кёоз терекни бутакълары чий кёозланы ауурлукъларындан энишге салынып эдиле, кыызыл минчакълы чумла жылтырай эдиле; жумдурукъ тенгли уллу кертмелени

аламат бал татыулары кеслерине тарта эдиле. Къаллай ыразылыкъ бла сагъына эдиле ала ючюсю да: ол да, Лиза да, къызчыгъы да алагъа бу жолоучулукъну къурагъан ариу, чырайлы эбизени – Фёдор Долидзени. Театрны иесини, Тифлисден сора да, Кавказ минерал суулада да лекцияла окъургъа дегенине ол иги да кёл салмагъан эди, алай Лиза уа сагъайгъанды. Сора, кёп да бармай, юйюрлери, керекли хапчукларын алып, Акси-ньяны гувернанткасы мадемуазель Барле бла жолоучулукъгъа атланганды. Эсентюкню къонакъ юйюнде тохтадыла. Анда окъуна докторлагъа саулукъларына къаратдыла, керекли багъыуну алдыла. Алай... аны къадары жангыз кеси ойнагъан белгили, жарыкъ, чемер актёр Мамонт Дальскийге тубетди. Саулукъгъа бакъдырыу зырафына кетди: сау ыйыкъны Кисловодскда солургъа тюшдю. Болса да биринчи концертни кюню жетип келе эди да, анга хазырланыргъа керекди деген сылтау бла, театрны иеси бла ол Пятигорскга кетди.

Машукну аягъында агъачны къыйырына фаэтонда жетедиле да, арбачыгъа хакъын бередиле. Къызыулукъ хорлагъан шолукъда кюйрючле бла кёгагъачла ауана берген талагъа чыгъадыла. Ол дуэль болгъан жерни аулап чыкъды, Лермонтовну кёз аллына келтирди – базыкъ бойлулугъун, атылып жюрюгенин. Кёл салгъан бетин, хыликкя этген сабыр къарамын... Узун бойлу, сары шинли Мартынов – тюймелери битеу жабылгъан акъ къапталда, дерт жетдирирге жаныуар кибик, талпына, ачыуу саулай ичин алып. Не ючюн? Тенгини чамы ючюн. Кёлюне тийген бир-эки сёз ючюн. Кертиси бла да, аны тауда жашагъан уллу бёрк кийген адам бла тенглеширгенинде не да ёрге къайырылгъан женглери бла айланганында, кёлюне тиерча не бар эди, – зат да угъай. Лермонтов а... Мартышканы этгенине алгъадан ачыуланганы аны сансыз этгеннге кёчдю. Эшта, эр кишилени тиширыулары алларында чам, лакъырда этиулери, кеслерин жютю акъыллы кёргюзтюрге суйгенлери былай тапсыз бошалгъанына ол ичинден сокъуранган болур эди. Ётсюз жаш нёгерине атдырмазлыгъын толу ангылай, ол кёолуна керохну алды. Эси уа, быллай иште этиллик ишчиклеге угъай, бегирек да кёкню жашнагъанына, мермер кибик ауур будутлагъа, элия жыргъан, хауа айланмагъан ингир къарангылыкъгъа кетипди. Элия тауушла Машукну къабыргъасына уруладыла. Къозгъалыпды, ачыуланыпды табийгъат... Чемер такъыйкъачыла бир бирге жууукълашыргъа буйрукъ бердиле. Поэт, душманнга онг жанын буруп, керохну ёрге кётюреди да, къымылдамай сюеледи, кюлюмсюреп, сакълайды...

– Александр Иванович, не болду сизге? Башыгъыз тегерекми айланды?! Бетигиз агъаргъанды, тюклю шаптал кибик... – деп, кесини базыкъ ауазы бла Федор Ясеевич, анга ийилип,

гузаба кыгычыра эди. – Докторну чактырыгыыз! Ох, нек ийдик биз арбачыны!

Ол а хансха кыалай бла чёкгенин билмейди. Кертиди, башы төгөрөк айлана эди. Окъ тийип, поэт ма былайда тылпыусуз жыгтылгыанын тюнүндеча кёрдю. Кырдыкга жарадан кыан сиеди. Анга тактыктыачыла чапдыла. Ол тактыктыада ала не сынагыандыла? Дуэльде арада жюрюгенлеге тактыктыачы деп бошдан айтмайдыла. Тактыктыа – сора ёмюрлюк...

Кёкенле чактыгъан кёк бёркчюкледде, кыургтыактысыгъан чапырактылары бла ичкыоз терекле¹, жабышмактыла² кыан кибик кызыл жемишлери бла тик энишге талагыа жуууктылашып барадыла. Сентябрьде агтыч жайдача кыалын, суйдюмлю эди. Бир чыпчыктычкык жел урмагыан кюнню тауушдан толтура эди.

– Болуучуду алай. Бир затны кёзюнге кёргюзтюу, – деп, кюлюмсюрөп, аны кёлюн ырахат этди Куприн, сора портсигарын чыгыарды. – Мен да бир ненча кере атышханма. Алай болмаса, начасны айтыбына кыалай бла тубетириксе? Орус литературада кыаллай дуэльле суратлангыандыла! «Евгений Онегинден» бла «Герой нашего времениден» башлап... Кыаллай эсе да кыадар! Толстойда дуэльге Пьер барады, Тургеневде – Базаров, аланы бек суйген жигитлери. Артда уа жазычула кеслери, Толстой бла Тургенев, бир бирни атаргыа аздан кыалгыандыла! Аллахха шукур, Иван Сергеевични актылы тыйгыанды... Актылгыа сыйынмагыан бир жаштырын зат барды – эки закий поэт, кеслери билмегенлей, жигитлерини кыадарлары кыайтаргыанлары – Ленскийни бла Грушницкийни? Угтыай, багыалы жюйюсханла, не айтысагыыз да, бу затны тинтирге тийишлиди. Орус жашау бла орус адабият бир бирлерине себеплик этгенлерини эм бири бирине бойсунганларыны юсюнден. Мен «Поединокну» Ромашовну дуэльде ёлгени бла бошап кыойгыанма. Аны алай китап басмачыны ашыктыдыргтыаны бла этерге тышгенди. Энди уа соктыуранама! Бек сюе эдим андан ары баргыанын жазаргыа, экинчи романны... Озгыан жауунну жамычы бла кыуумазса... Лермонтов а энчи турады. Жаш заманымдан бери аны сыйлы кёреме, назмулары, прозасын да кёлден билеме. Эсимдеди, Чехов прозасыны юсюнден бек кыууанып ниетин айтханды! – сора, ахсынып, кыарыу алгыан ауаз бла айтды: – Кыалай аламатды агтыча! Жайдан эсе, мында кюз артында игиди.

– Не ючюн? Кёпле бери кюн кыыздыргтыан заманда келирге итинедиле.

– Мен Эсентюкге сегиз жыл мындан алгыа келген эдим. Жел аурууну дарман балчыкты бла багыаргыа кюрөшдим. Кыарыуу-

¹ Ичкыоз терек – шахбулут – каштан.

² Жабышмакты – боярышник

нгу алгъан иссилик! Солугъанла – топпа-толу. Ванналагъа бла бюветлеге адамла тизилип. Аны юсюне уа – юйюрюм биргеме болмагъаны. Лиза Гатчинада къагъанакъ Ксенячыкъ бла кълалгъан эди. Бир айны инжилдим. Ахырында уа, эрикгенден, бусагъатдагъы адабиятны юсюнден паркны театрында лекция окъудум.

– Бизде Тифлисте кюз мындан да ариуду! Кълаллай кълызла бардыла...

– Мен кесимикин тапханма! – деди да Куприн, аякъ юсюне турду. – Элт, таулу! Кёргюзт сейирлик жерлени...

Агъачда жаяу жолла бла Провалгъа жетдиле, сора Эолну арфасына тюздюле. Аны ташдан ишленген багъаналарыны арасында сюелип, ол, сейирсинип тегерекде тюзлеге, жууукъ-дагъы эм узакъдагъы дуппурлагъа, кълбыла-магъриб жанында Кавказ тауланы кегерген башларына, онг жанында Минги тауну кюндюзгю чарсада къларелдисине къларайды. Тюбюнде, адамла тегерекге кълараучу жерни кълыйырында, кълая башларыны чукуйлары сюеледиле, ёзен тюбюнде, сары халы кибик, Подкумок сууну баргъаны кёрюнеди. Ол жылы жерлени, Кълырымны, тенгизни сюе эди. Хар заманда да жылы кюн бла тауланы ариулукълары кёлюн айтып ангълаталмазча кълозгълай эдиле, кълалай эсе да бир уллу кълуанчдан толтура. Ансдан болмаз эди – аны къланында акълсюек татар къланы саркългъланы!

– Тау башында сюелебиз, мени эсиме уа нек эсе да... Училищени бошагъан заман эди. Офицерлени араларында болгъланыча, жълыйлып, ашау-ичиуле, оюнла, ёч салыула. Аладан бири бла эки ыйыкълны ичинде жангыз бир кёзю болгълан, аскер кълулукългъла жарамагълан алашаны юйреталлыкълма деп ёчешеме. Сора айтылгълан кюн жигит аскер жълыйн ресторан аллында сакъллайды. Мени алашачыгълым болмагъланча акълыллы хайыуан болуп чыгълады: ол, мияла эшик бла киргенден сора да, тапкала бла бла экинчи кълатха тири чыгълады. Анда манга рюмка коньякны ичерге керек эди да, ол ишни бек сюйюп этдим. Сора, атны артха буруп, жюгенни бошладым. Айхай да, ол кълоркълуулу иш эди. Не этерик эдим? Буйрукълла берген – телиликди. Тапкалада буйрукълланы тамамларгъла ол жетиширик туйюл эди. Хайыуаннга ышандым, ол да мени жерге къларатмады. Аны ючюн анга торт ашатдым!

Кенг орам бла, Пушкинни ванналарын ётюп, кёп болмай ишленген, концерт ётерик Жамауат жълыйлыуну мекамына жетдик. Долидзе кассада билетле сатыу кълалай баргъланын сорду. Сора, кълуанч тыпырлы болуп, аланы бири да кълалмагъланын айтды.

– Сиз а солугъланла адабият кълайгълылы туйюлдюле дей эдигиз!

– Терилмегиз, жыйюсхан! Биринчиден, халкъ айтхылыкъ трагик Мамонт Дальскийге туберге талпынады. Экинчиден, лекция Пушкиннге жораланыпды. Билетлени былай иги сатылууларында мени хайырым бек азды.

Эсентюкге вагонлары аз болгъан поезд терк жетдирди. Ишсиз-кючсюз айланган, чыгъармачылыкъыбызны жаратхан адамлагъа туберге суймей, Ново-Казенный деген къонакъ юйге машина бла жетдик. Кирген жерде фонтан къатында, жёге терекни салкынында узун шинтикде къатыным бла мадемуазель Барле тура эдиле. Аны онгсунмагъан бетинден Куприн къызчыгы бир терс иш этгенин ангылады. Керти да, аны кёргенлей, уллукёз, сарычач сиркиу къызчыкъ аллына атылды. Чабып келип, терслиги болгъанча, башын аны къарынына тиреди.

– Не хата этгенсе? – деп, ойнай, шыбырдады ол.

– Биразчыкъ фонтаннга жыгъылгъанма.

– Урушханмыдыла?

– Хау, атачыгъым. Мороженыйни бермегендиле... Мен фонтанны къыйырында ташла бла чабып бара, гебенекге аралып къалгъанма. Сора суугъа чонкъайгъанма!

– Терслигине ийилгеннге къаза жокъ. Аллах ючюн, сакъ бол.

Хыпырчыкъ къачып кетди, ол а узун шинтикге чёкдю, ийилип, ышара тургъан къатынын уппа этди. Лизаны ариулугъунда – саулай субай сыфатында – анга не бек кючбюсюреу адамны да ийлешдирген бир суйдюмлюлюк бар эди. Андан он беш жылгъа тамата болгъанын ол жылдан-жылгъа бекден-бек сезе эди, аны себепли аны андан да бек сую эди. Лиза да, аны багъалап, ол къаллай эсе да – аллайны жарата, билмей тургъанлай, ол не тюрлю ишни этсе да, ангыларгъа кюреше эди. Бир бирлери бла сёзге къалгъан заманлары бек аз эди. Бир-бирде ол кеси да сейирсине эди: Аллах не ючюн бергенди анга сейирлик тёзюмю болгъан мёлекни?!

Биринчи къатыны Мария да болгъанды. Аны бла кёлю кётюрюлгенни сынагъанды, Россейде биринчи жетишими хайран этгенди... Мария Карловна, немислича, мажарымлыкъы, хар ишни тынгылы, тап этерге суйгени бла, Куприннге ол дуния башында эм иги жазычу болургъа керегин акъылына салгъанлай тургъанды, аны ючюн а – къажымай ишлерге керегин да. Ичмезге, шуёхлары бла тубемезге, кюн сайын стол артында олтуруп, жазып турургъа. Аны къатылыгы, тёзюмю, уллу журналны иесини къылыгы анга тюз ыз бла барыргъа, жазычу хунерин ёсдюрюрге болушхандыла. Алай жыл сайын аны илинип тургъаны, анга башчылыкъ этерге суйгени, жазаргъа кёлю бармагъанда да, жаз деп къысханы ёседен ёсе баргъанды. Араларында ич сезимлерин ол дайым чыгъармачылыкъ

бла байламлы этгенлей тургъанды. Мария бек суйген затла – кесин акъсюеклеча жюрютюу, жыйылыулада, кёрмючледе, салонлада бардырылгъан ингирледе заманны ётдюрюу – аны кёлуне келишмей эдиле. Кесини эм иги романын ол, иш этип, Марияны «Мир божий» деген журналына угъай, бир башха жыйымдыкыгъа бергенди... Болса да, ол заманда ол кёп иче эди. Кесин халсиз жюрютгенди, къатынына ачы жууапла этгенди, адамлыкъдан чыгъарча чекге жетгенди. Айырылмай боллукъ туюл эди.

Лиза, аланы Мария бла кызычыкларыны воспитательлери, шуёхуну тилеги бла тюбеширге ыразы болмаса эди, белгисизди, къадар къалай боллукъу. Елизаветаны жүрек ачыкылыгы, жан ауругууу жашау къарангылыгындан чыгъардыла! Энди уа ол биле эди: кесини не тыйгычсыз хали бар эсе да, суйгени анга сууукъ аламда жау чыракъ кибикди...

– Эрттенликде энди жазып башлагъан бир жаш адам келип кетгенди. Санга къол жазмасын кёйгъанды, кесинги оюмунгу жаз деп тилегенди, – деди Елизавета Морицовна, анга ышарып къарай. – Арыгъанмыса?

– Мамонтдан къачханма. Эрикгенме ичгенден. Бек тансыкъ болгъанма! – деди ол тунукъ ауаз бла. – Федор бла Пятигорскга баргъанбыз... Къол жазма уа... Айхай да, къарарма. Алай болгъанлыкыгъа, акъыл юйретиу иги болушмайды. Кёзюнге бир кёргюзт, Чехов белгили жазычулагъа: «Сиз мен жазгъанны жаратамысыз?» – деп чабып айланнганын. Ол акъылгъа да сыйынмайды!

– Сен бек къаты боласа, Саша. Фахмулу адамла уялчакъла боладыла.

– Мен шуёхларыма, айтхылы жазычулагъа эм кесиме кёре айтама. Мени заманым жокъду белгили жазычулагъа барып айланыргъа. Газетде репортёр болуп ишлеп башлагъанма. Къайда болса да ишлерге юйреннгенме, не болумда да, не даурда да... Охо, кёйдукъ аны. Бир кюнден лекция боллукъду. Хазырланайым.

– Сора мен мадемуазель бла Ксюшаны отоуларында кечинирме, чырмамазча.

Ол жаягъы бла аны мыйысына¹ тийди, нек эсе да къоз татыу этген къалын сары чачыны жибеклигин сезе. Сора, тохтап, ышара, шош айтды:

– Сен манга чырмарыкъ туюлсе! Жалан да Даниловский элде, шошлукъда, битеу эшиклени жабып, санга суймеклигимден хайран болуп, жазгъанма «Суламифъни». Бир зат бла акъылымы бёлюрле, чырмарла деп къоркъуп. Кёзюме бир затла

---

¹ Мыйы – мозг; висок.

кёрюннгенге жетип иш да. Сен бла Суламифь бирге кьошулуп къала эдигиз... Ол сени кёзлеринг бла къарай эди...

– Манга ол повесть бек багъалыды. Алай... менден къаллай Суламифь? Биринчиден, мадьяр тиширыума. Экинчиден, жыллары жетген, адам айтханны чыртда этмеген сабийни къатыныма.

– Сакъалы бла! Уллу быдыры бла да, – самаркъау этип кьошду ол, кесини костюмуна къагъып. – Алай кесинги Прикумокну чагъырындан бла шишлигинден къалай тыяллыкъса?! Ставропольну чагъырчылары французлагъа хоратмайдыла. Бегирек да аланы акъ жауузлары¹. Тамаша чагъырды, сейирлик ариу ийисли.

– Саша, санга чагъырны алай кёп ичерге жарамайды! Ол не багъыуду – гара суу орунуна...

– Мадам, мен санга иги да, ариу да, жаш да болургъа сёз береме, – деп, театрда ойнагъанча, аны сёзюн бёлдю да, экиси да кюлдюле.

– Мен бизге керек болмагъан затларыбызны бла мадемуазель Барлени артха юйге, Гатчинагъа, иерге керекди дейме, – деди Елизавета Морицовна, эри бла кенгеше. – Аланы биргебизге айландыргъандан хайыр жокъду. Дагъыда айтырыгъым – эрттенликде биз къозла жыяргъа агъачха баргъанбыз. Толу четенчик жыйгъанбыз!

Ол Лизаны ауазына суююп тынгылайды, хар тауушундан зауукълукъ алады, аз-маз акцентин, интонациясыны тюрле ниуюн эслей, – айтып айталмазча суюдюмлю эм эти-женича жууукъ болгъанын сезе. Кесин битеу жер жюзюне ие болгъан, насыбы тутхан телиге санайды...

5

Концертни аллында кече сакъ жауун жауду. Тауладан суукъ хауа урду. Лиза, къоймагъанлай, анга плащын, къалпагъын да кийдиртди. Долидзе бир грекли саудюгерчиден машина мадаргъанды да, ала ючюсю да Пятигорскну кенг курорт орамына жетдиле. Дальский аланы жамауат жыйылыгуну мекямында сакълагъанды, хар замандача, юсю-башы – омакъ: башында желпегей кийилген къалпагъы, узун къапталы, кюл бетли тар кёнчеги. Насып келтирген дууа ташлары бла уллу жюзюклер, алтын саплы таягъы трагикге адамланы сейирсиндирген тамаша жапы бере эди. Ёсюмю гитче бола тургъанлай, кесин ёхтем тутханы, бетинде кёзюн-къашын, эринлерин тири къымылдатханы эм къара кёзлерини кесине мукъладисча тартхан къарамы бир бирге алаамат келише эдиле.

¹ Жаууз – мускат.

Ала сахнаны артында таша отоуда кеслери к'валг'анда, Мамонт:

– Алекс, чам хапарчык' айтып, сени к'езюнгю ачарг'а суюме, – деп башлады, тютюнюн к'абындыра. – Бет боярг'а алык'а эрттеди. Не бояу? Жухума бош пудра жак'сам... Алайды да, эри к'атыны тос айланнганына ишекли болады, т'ппеси дыг'был эте эди – мюйюзле ёсе болурла. Арсарлык' жюрегин бийлейди. Алай хыйлачы тиширыуну ётюрюгюн к'алай ачарг'а боллук'ду? Полицмейстерге келеди. «Жюйюсхан, бир шашхынлы белгисиз адам мени к'атынымы ызындан тюшгенди да, к'оймайды. Ёлтюрюрге к'аст этеди. Жалбарып тилейме, анга к'ез-к'улак' бола турурча, к'араучу адам салсаг'ыз, аманлык'чы кесини этген муратына жетмезча. Алай к'атыным аны билмезге керекди, ансы алынып к'алырг'а ёчдю, бош затдан эси аууп к'алады», – деп, столг'а ичи толг'ан бохчаны салады. Полицмейстер ишни ангылады. Ол жарлы тиширыуг'а к'алауурлук' этерге сынамы болмаг'ан жаш тасхачы салынады. Сора бир эрттенликде эри ишге кетеди, к'атынчыг'ы уа, женгил арбаг'а минип, к'онак' юйню баг'алы отоуларына ташаяды. Тасхачы олсаг'ат ок'уна жетеди, к'улаг'ын эшикге тирейди. Ынчаг'ан тауушла чык'г'анлай, ол тели, уллу саг'ыш эте турмай, приставха атылады! Ала эшикни уруп ачадыла да – сын к'атып к'аладыла. «Ревизорну» бошалг'ан жери. Аланы алларында – ариу тиширыучук' бла сахарны башчысы, экиси да – ич кийимледе. Сора уа суйгенлени ачыуланнганлары, сахар башчыны кесин бузг'аны, полициячыланы жерни жети к'атысына тузак'г'а атарг'а жаныг'аны. Дауур-суйюрге анда жашаг'анла чабадыла, хапар тышына жайылады. Болг'ан тапсыз ишни билип, к'атынны эри бияг'ы полицияг'а к'ууулады, атылып таматаг'а киреди. «Сылхырла! Мен сизге не айтхан эдим: белгисиз шашхынлы адам деп! Сахарны таматасын а ит да, бит да таныйды. К'айтар артха бохчамы!»

– К'ара, к'аллай уллук'ез флоксла бардыла гюллени ичинде, – деп, ышарып, Куприн ачылг'ан терезеге чак'ырды. – Сен манга ийнан, к'ызылланы бла ак'ланы ийислери башхады!

– Да сени кийик жаныуарча жыйыны ангылаг'анынг, не ийисни да сезип к'ойг'анынг белгиледи. Ким эди, Ванька Бунинми, сени б'рю бла тенглешдирген? Мен а жалан да байрым гюллени жаратама. Одессада бенефисден сора байрым гюллени элтир ючюн, фаэтоннга минерге тюшгенди. Да сен кесинг да акт'ёр болг'анса. Билесе, к'ууанчлы кечеле не болг'анын...

– Мен сахнаг'а алай к'еп чык'маг'анма. Жазыучу да эсде болмай тург'анлай болг'анма. Хар ким да, Мамонт, кесини иши бла кюреширге керекди. Гепсорк'а арк'анда жюрюгенча, кесини муратына жетерге. Мен а хар заманда да жан-жанына

секире жашагъанма, хар не да кеси аллына баргъанлай. Башха тюрлю болалмайма! Ким да болсун, ич дунясы къаллай да болсун, хар адамны да ангыларгъа талпынама. Ол манга инсанча сейирди. Ол затха Александр Сергеевич юйретгенди. Бир кере Федя Батюшков менден Пушкинни жазгъан къагъытларыны жангыдан басмаланганларына статья жаз деп тилегенди. Кёзюнге кёргюзтчю, мен аны юйюнде китапханасындан, Даниловскда, томну урлагъанымы. Тышлап, эки жылны биргеме айландыргъанма, жик-жиги бла тынгылы тинтгенме. Статьяны планын жарашдыргъанма: Пушкин – жаш заманында, Пушкин – къатын аллыкъ жаш, Пушкин бла Николай патчах, дагъыда аны кибик башхала. Кёче туруп а, китапны тас этгенме. Аллах берди, Аллах алды. Ангылаймыса, Мамонт, аны къагъытларыны басмаланган системасы бир затха тиймейди.

– Алекс, бек къызма. Халкъ кюч-къарыу алгъан, арымагъан-талмагъан артистни сюеди, жангы чыккырдан чыкыгъан сыраныча.

– Бир кере аны юсюнден Ниццада лекция окъугъанма. Кесибизникилеге. Алай французлула да бар эдиле. Мени оюмуна кёре, аланы эслеринде Пушкин, аланы жерлешлерини къолундан жоулген айтхылыкъ адамча угъай, закий поэтча къалгъанды.

Эшикни къагъып, Долидзе кирди, хар замандача тап кийинип: костюмда, ёре жагъалы акъ келекде, багъалы галстукда. Агат таш кибик, гюржю кёзлери жылтырай эдиле!

– Ант этеме, саулай Пятигорскда болгъан гюлледен эсе, кёп гюл келтиргендиле!

Конферансье аны ким болгъанын айтхандан сора, жарыкъ жарытылгъан сахнагъа чыкыгъанда, Куприн биринчи тизгинде кесини адамларын эследи: Лизаны, къызчыгъын эм гувернантканы. Къууанч тыпырлы болуп, топпа-толу залны кёзлери бла аулады. Адам бетле, къолан гюл кысымла, сангырау болургъа жетдирген къызыу къарсла; халкъны аллында, хурмет эте, ол башын бир ненча кере энишге ийди.

– Жюйюсханла! Бюгюн биз Пушкинни чыгъармачылыгыны юсюнден айтырыкъбыз. Анга орус поэзияны чырагъы дегендиле, мингле бла жерлешлерибиз анга табыннгандыла эм табынадыла. Бу ингирде бизни, бери жыйылгъанланы, барыбызны да бирлешдирген, жууукъ да этген, Аллах кибик, Александр Сергеевичди! – деп башлады ол зынгырдауукъ ауазы бла, поэтге битеу суймеклигин кёргюзтюрге итине, поэтни уллу сыйын, хурметин кёргенин алагъа жетдире...

Дальский гримёркада «Скупой рыцарьны» бла «Борис Годуновну» сёзлерин къайтара, отоуда ары-бери жорюйдю, кеси да аз-аздан шуёхуну ауазына къулакъ сала эди. Биринчи бёлюмге

берилген сагъат бошала турады. Актёр, кёрлюгю келип, сахнаны жабыуларыны артына ётдю да – кеси да тынгылап башлады...

Концерт аны чыгъармачылыгъын жаратхан адамла бла ушакъ бардырыу бла бошалды. Андан сора концертни къурагъанла аны къатыны бла бирге, Дальскийни бла Долидзени да кавказ ресторанчыкыгъа чакъырдыла. Къонакъла кёп туююл эдиле. Шахарны къуллукъчулары бла бирге есаул Селицкий да бар эди – узун бойлу, чырайлы, къарамыйыкъ, терк къазакъланы кийимлеринде. Тап кезиучюк тюшгенлей, ол жазыучуну къатына жанлады.

– Сизге ыразылыгъымы билдирирге сюеме. Пушкинни драматургиясына жангы кёзден къарап башладым. Жарсыугъа, лекциягъа атаман – сизни эрттеден суйген адам – келалмагъанды. Ол Кавказ фронтха арбала бла жюк иеди. Манга уа сизге станицагъа келигиз деп, бек тилегенин айтдыргъанды. Тамбла, он биринчи сентябрьде, бизде ыйых кюн болуучу жармалык¹ бла чаришле боллукъдула.

– Чаришле? Атда ойнау да боллукъмуду? Не дейсе, Мамонт? – деп, Куприн тютюнню букъулата тургъан трагикге терк бурулду. – Керти да, жокълайыкъмы теркчилени?

– Бек суйюп! Кёмюкю гара суула, клизмала, тиширыула итчиклери бла – ала бары да безитгендиле! Азатлыкъ керекди, азатлыкъ...

6

Экинчи кюн саудюгерчини машинасы, жолланы къората, аланы станицагъа алып кетди. Кенг къыр аулакълада сатрач² къангадача къара жер сабанла орулгъан сабанла бла алышына баргъанларына къарай, ол ичинден Тютчевни: «Есть в осени первоначальной...» деген тизгинин къайтара эди. Кюн, керти да, кёзкёргенде ырахат кёклюгю бла, жаухар мияла кибик, таза эди. Онг жанында Кавказ таула сюеле эдиле. Тёгерекде уа саргъалгъан терек бахчаланы тар тизгинлери, аланы жанлары бла хуторчукъла, межгитлени чукуйлары бла элчикле ёте эдиле, жолла да бир къошула, бир бирден айырыла барадыла. Буу силегей учхан заманда кёкде чыпчыкъ жыйынланы тауушлары чыгъады, кюн жылтыратхан аула учадыла.

Станицаны жармалыгъында Селицкий бла станицаны атаманы къонакълагъа тюбедиле. Къазакъланы атаманлары «батька» алаша бойлу, кенгине кетген, темир бетли кёзлери кыысаракъ къарагъан адам эди. Аны асыл бетин ёрге бурулгъан уллу мыйыкълары бла акъ чырпа бёркю айбатлай эдиле.

¹ Жармалыкъ – ярмарка.

² Сатрач – шахматы.

Семизлигине да къарамай, ол женгил эм эркин къымылдай эди, кёк чепкени къызыл хазырлары эм кюмюш бел бауу бла – окъ бла кеп – юсуне тап жараша эдиде.

– Сау келигиз бизни къазакъ жерибизге! – деп, уллу ауаз бла айтды атаман, аланы къолларын тута. – Мен – Терк къазакъ аскерни подъесаулу эм Бакшаевская станицаны атаманы Пантелеймон Титович Царьковма. Келгенигизге бек ыразыма, Александр Иванович. Сизни китапларыгъызны окъугъанма, къазакълагъа да окъугъуз дегенме. Сиз императорну аскерини поручиги болгъаныгъыз себепли, газетде айтылгъаннга кёре, кёп болмай аскерден къайтханыгъыз ючюн, сизни чаришлеге къараргъа чакъырыргъа эркин этигиз!

– Хау, мен Гельсинфорсда къуллакъ этгенме, солдатланы юйретгенме. Къышхыда уа саулугъум осалдан аскерден эркин этгендиле. Докторла биягъы жылы жерлеге жибергендиле.

– Бизде, Кавказда да, уруш барады! «Как ныне собирается вещей Олег отмстить неразумным хазарам...» Ма, жигит есаул Селицкий жарасына багъаргъа келгенди. Тюнене уа биз арбаланы Владикавказгъа картоф, алма жюклеп ийгенбиз. Бизни киле тюркюлени ууатадыла! Эрзурум операцияны уа къалай ётдюргендиле!

«Батьканы» уллу ауазындан къулакъла сангырау боладыла, Дальский амалсыздан бир жанына туракълады. Алай атаман къызадан къыза барады, жаш тёлюню аскерге алгъанларыны юсюнден, ушкок, окъ-топ бла, юс кийим бла жалчытыу кыйын болгъаныны, Кавказ аскерни керекли затла бла жалчытыугъа къарагъан къуллакъчула аскер къуллакъгъа чакъырылгъанлагъа кийимлени кеслери мадарсала ыразылыкъларын билдиредиле.

– Жангы сапоглагъа он эки сом бердиде, кийилгенлеге – он. Шинельге – жети сом бла токъсан төрт капек, бёркге – бир сом бла токъсан юч капек. Мен аны не ючюн айтама? Мюлк башчыла аскерге алынганланы юслеринде кеслерине тынчлыкъ излейдиле! Хайыр тюшюрдиде. Гыржынны багъасы тюрленмегенди – будайны пуду эки сомду, къара будай а жарым сомгъа кемди, быйыл тирлик осалды, Аллах биледи, не боллугъун...

Атаман къонакъланы атланы ойнатхан майданны кыйырына элтеди. Анда атланы ойната эдиде, иги кесек къазакъ жаш атланы төртгюллетип чапдырадыла. Жашланы кими аскер кийимде, кими хар кюнде кийген кийиминде, кими омакъ, байрамлада кийген тенгиз бетли кёк къапталлада эдиде.

Жармалыкъ тизгинде, окъ-топ тургъан къаладача, хуанла алтынча жылтырай эдиде. Жашил эм ызлыкълы харбызла бла арбала сюеледиле. Таулада жашагъанла къой, ийнек сютден

этилген бишлакъла, шешалада желим таш бетли созулгъан бал сата эдиле. Терен четенледе шатык жюзюм жоккула тегерекге жаууз татыгуну жаядыла. Багъыр гыртлача кертмеле, шакъы бетли эрикле тургъан челеклени башларында дидинле учадыла.

Арбаны ауанасында чеплеу чеплей тургъан ариу къазакъ тиширыуну керюп, Дальский:

– Къзы, ненчагъа сатаса арба харбызны? – деп сорду.

– Къаллай бир берсегиз да! – деп, ойнап, жууап этип, кокаланган тиширыу, терилтирге хазыр жашил къарамын тышын-дан келген омакъ адамда тохтатды.

– Степанида, камсыкланма! – деди, къашларын туююп, атаман. – Эринг – урушда, санга уа – кюкю.

– Сиз а къайын атам туююлсюз! – деп, чорт кесди жаш тиширыу, сора жумушакъ айтды: – Беш сом дейме. Ал, къарындашчыгъым. Быллайла жокъдула!

– Сени бла бирге уа? Не? – деди Мамонт, къазакъ тиширыучукъну хыйла кезлеринден къарамын алалмай. – Атны да къошуп?

Халгъа кере, ариучукъ аны да озгъан чамчыланы кеп кергенди. Тюп эрининден чеплеу къабукъну тюкюрюп, хыйласыз ышара, трагикге «ариулары» алай тынгылы басды, узакъ жерлеге «жиберди» – ол кеси да, аны биргесине келгенле, тегерекде сатыу этгенле да харх этип кюлдюле да, башларын ары-бери къагъып кеп турдула.

Чаришни аллында, къазакълада болгъан тегереге кере, анга къатышханла, атланы тегерек айландыра, ат ойнатыуда эришедиле. Атаман кесини оночулары бла, къонакъла да ергеде куююлзе жайылгъан жерден къарайдыла. Аны эки жанында жармалыкъдан келген кеп адам жыйылгъанды: къазакъла, тиширыула, элчиле, жалан аякълы кирбет жашчыкъла.

Атлада оюнла алаамат эдиле! Куприн окъуна – сынамлы атлы, ат спортну иги билген адам – ангыламай эди – бу жашла жалан да циркни артистлери хайырланган амалланы къалай бла билгенлерин. Бегирек да халкъны битеу эсин кесине тор атдагъы бурмачач, сары шинли жашчыкъ бура эди. Аты иги да чабып бара тургъанлай, ат жерини бийик ал къашындан тутуп, къазакъчыкъ арты бла аллына олтуруп, ызы бла бир жанына аууп, чуругъуну бурунун ал къашха кийиреди. Атаман таба къууанчлы къарап, аугъан да, бурулгъан да бирден эте, жерге тиер-тиймез бир аягъында тагъылып къалды. Къарагъанланы ахлары кетди, сора къууанчлы хахайлап башладыла. Ол етгюр батыр а биягъы атха къонду. Солуду, атыны жюрюшюне жарашып, кесин бираз жыйышдырып, ат жерде тобукъларына турду, ат къашдан тутуп, ерге сюелди. Алай сюелгенлей, иер-

де тепсей, кѳууанч тыпырлы кѳычыргѳан халкѳны аллы бла женгил учуп кетди!

– Аперим! – деп кѳычырды Куприн есаулгѳа. – Ол циркде ишлерге керекди! Болмагѳанча уста жигит!

– Алай а урушдан сора. Данилка аскерге кѳуллукѳ этерге кетеди. Анда уа бу усталыкѳ неден да бек керекди. Билемисиз, терк полкка таулада кѳалай кѳотарыладыла? Эшелон темир жолну юзmez кѳуюлгѳан бир тѳбесинде тохтайды. Вагонланы эшиклерин ачадыла да, жюгенлери, иерлери болгѳан атланы кюч бла тюртюп чыгѳарадыла. Ала энишге тѳнгерейдиле – тѳбени тюбуне дери. Ызларындан – кѳазакѳла. Сагѳатны тѳртден бири кетгенлей, уруш этерге боллукѳду! Бир ат окѳуна аягѳын сындыргѳанды деп эшитмегенме. Иерле ташлагѳа урулуп сыннгандыла, атланы уа Аллах сакѳлагѳанды. Аны ючюнбюз биз теркчиле!

Царѳков кесини юйюнде чатыргѳа ушаш кѳоз терекни тюбюнде кѳонакѳланы сыйлады. Столда болмагѳан аш жокѳ эди: кѳууурулгѳан баппушла бла бѳденеле, кѳой этден шорпа, аз-маз тузланнган нашала, хобустадан, эшек гоккуладан эм кѳоян этден бѳрекле, шишлик. Бир отуз чакѳлы станицачы бла кѳазакѳ тиширыула стол артында ол жерли жангылыкѳланы, чаришни, Кавказда урушну барыуун тынгылы сюзе эдиле.

Кѳонакѳла, кѳызыл чагѳырдан аз-аз тарта, атаман бла тѳрде олтурадыла. Эсирип, Пантелеймон Титович кесини кишиде да болмагѳан хунерин кѳргюзтюп, адамланы кюлдюрюрге мурат этди. Кѳолуна стаканны алды, ичине ѳпкелери толу хауаны тартды, сора бир уллу кѳычырып, бичакѳ бла кесгенлей, стаканны ѳресине жарды. Кѳобузчугѳа «наурская» макѳамны уллу согѳаргѳа буюрду. Ызы бла жыр макѳамланы сокѳдула, ариу терк макѳамла кѳлно кѳозгѳай эдиле. Аз-аздан Куприн да кеф болду! Станицачыла атаманны кючюн кѳалай махтагѳанларын эшитип, ол кѳызынып ѳрге турду да, «батькагѳа» французча жыгѳышайыкѳ деди.

– Жыгѳышыргѳа? Мени бла?! – деп гюрюлдеди пелиуан, сора мыйыкѳларын кѳымылдатды. – Жарарыкѳ тюйюлдю, Александр Иванович. Тюпге басарыкѳма.

Кишиге да тынгыламай, эсиргенле тутушдула – жыл саны келген, кенг жауурунлу деменгилеле, сыгѳыннгандан кѳызырып, ауур солуй, иги кесек арбаз ортасында тепчилдеп турдула. Алай экисини да хыйла бла хорларгѳа итингенлери болушмады. Бир заманда алагѳа кѳарагѳанла эки жанына турдула да, станицаны бабасы алгѳа чыкѳды.

– Жылларыгѳызгѳа келишмеген тюйюшгенигизни харам этеме!

Сора дин ахлусу айтханни этмей къояргъа базынмай, Пантелеймон Титович къолларын бошлады.

Ахырында уа алгъышын айта, атаман кёлю кётюрюлгенин тыялмады:

– Быллай хапар барды. Теркчи жаш къазакъ къалауурда Христосну бурунгу адамланы бизни диннге айлаңдыргъан сохтасына тюбейди. «Айтчы, шыйых, жашауда эм магъаналы зат неди? Бирле айтадыла: сауут, сёз ючюн, къама, бирле – гыржын дейдиле». Анга шыйых былай жууап береди: «Ким, Христосну сыйын кёрюп, суймекликде бла урунууда жашай эсе, ол гыржынны да табарыкъды. Ибилис кёлсюзлени бузады. Кёзлерин огъурсузлукъ эм жутлукъ бла жабады. Ахчаны къозлаугъа бергенледен къалай къутулургъа боллукъду? Гыржынны, юйню, кесинги адамларынгы къалай сакъларгъа боллукъду? Аны ючюн санга, къазакъ, болушлукъгъа сауут берилгенди. Аны Аллахны жауларына бла жаугъа тюз хайырлан», – деп, Пантелеймон Титович, кёлю толуп, тынгылады. – Аны себепли поручикге эм бизни суйген жазычубуз Куприннге мен саугъагъа аппамдан къалгъан къаманы береме. Ол аны бла тюркюге, чеченлиге, къырым татарлыгъа да баргъанды, жети кере жаралы болгъанды, жюз тогъузунчу жылында ёлгенди. Къамагъа, къурч, окъ-топ, жау огъу алмазча, дууа этилипти. Сени да, Александр Иванович, ол кёп ёмюрлени сакъласын!» – деп, атаман белинде къаманы къынын тешип алды.

Къонакъ а, эски адетдеча, сауутну «сатып алырча», бохчасындан бир ненча ууакъ кюмюш ахчаны къол аязына къуйду...

7

...Ол отну аллында кюреше тургъан юйню иесини уллу жётелинден уянды. Юйню ичин кюйген ийис алыпды. Жаннган отунла чыкъырдайдыла. Арбачы жатхан узун шинтик бош эди. Солдат атлагъа къараргъа кетген болур деп, Куприн турду да, отоуну ичине ётдю, къарт бла саламлашды. Сейирге, терезе къатында ол жалан да чемоданын кёрдю, аш-азыгъы тургъан артмагъы уа жокъ.

– Тамата, къайда мени артмагъым? – деп, сууукъ къарамлы къартха сорду. – Аны кече мында къойгъанбыз.

– Хапарым жокъду, сизни уллулугъугъуз. Солдат алгъан болур.

– Чакъырчы аны бери.

– Арбачынымы? Да ол кече кетген эди. Мен тауушха чыкъгъан эдим, ол а манга: командир манга иш буюргъанды. Мычмай толтурургъа керекди. Иш алай тюйюлмюдю да?

Жарыкъ ургъан терезеден кёкенде, кесин кёпдюрюп, къара голунгкыылды¹ жемишлени чёплегени кёрюнеди. Эшикден адамланы дауурлары, атланы узакъда кишнегенлери эшитиледи. Къачхынчыгъа ачыуланнганы бираздан селейди. Боллугъу алай эди! Охо да, бош зат... Алай акъылдан шашхан солдатла агитаторланы къычыргъанлары бла генерал Духонинни – патчахны эм иги аскер башчыларындан бирин – къалай жойгъандыла?!

Гитче станциячыкыгъа элтген бузулгъан кир жолда ол башха жолоучула бла сагъатдан артыкъ барады. Ол эт-жен жууукъларыны юслеринден, жазычу шуёхларыны – Бунинни, Алёшка Толстойну, Шмелёвну, Федя Батюшковну юслеринден сагъыш эте эди. Аладан къайсысы мындады, акъла жанында? Къалай-алай болса да, анга юйюрю бла Финляндияда тохтаргъа керекди. Репинни чакъыргъанын хайырланып, биразгъа дери анда кирир жер табып туругъа, артда уа ишни заман кеси кёргюзтюр... Билмей тургъанлай, эсине Максимушка тюшдю. Офицер эсгериулеге кетип, артда уа жукълагъан заманда, чёрек кишичик, ашчыкыны да къымып, къайры эсе да къачханды. Туугъан жерине жетип, совдепчилеге ётерге акъыл этген болур. Аллай маталлы адамла тубейдиле: тышындан телирек эм эринчек кёрюнюп, алай мардасыз хыйлачыла, жутла, не аманлыкъ ётерге да хазыр болгъанла. Аны ючюн, гюняхлары чырмау болмазча, Аллах жокъду дегеннге алай тынч ийнанып къалгъанды. Барып тохтагъан харамашар! Алай болгъанлыкыгъа, аны «Олесясын» жаратхан...

Чекге жууукъ темир жолланы къошулгъан жерлерин атлы аскер сакълай эди. Татлы ашарыкылары ийислери чыкыгъан вокзалчыкыны эски межамында да, машокладан бла чемоданладан толгъан платформада да тюрлю-тюрлю къачхынчыла, къолтукъ таякылары бла солдатла, элчиле эм бери къайдан эсе да чыкыгъан жаншакъ эстонлула миллет кийимлеринде: къалпакылада, узун къапталда, тёгерек бурунлу чурукылада – басынып эдиле. Куприн межамны жапмасында ашалгъан креслода олтургъан, бети жюлюнмеген прапорщикни къатына барды. Эки жанындан да аны ауур къарамлы атлы аскерчиле сакълай эдиле. Куприн: «Поезд къачан келликди?» – деп сорду.

– Билмейме, жюйюсхан поручик, – деп, жеринден къопмагъанлай, аракы ийис эте, ол онгсунмай жууап этди. – Бу сагъат ахыргы келирге керекди. Алай... Ол тохтамай кетерикди!

Эстониягъа кетерге мурат этгенле бир эки жюз адам бола эдиле. Ач болгъан сезим къыйнай эди. Ол дауур этген халкыны ичине кирди, арба жауну, жууунмагъан адамланы ётлерини,

¹ Голунгкыылды – дрозд.

мылы терини эм жүндөн этилген шинельлени мылы ийислери аны бурунуна урду. Алай бу болгъан аман ийислени да хорлап, иги бишген гыржынны ийиси келеди! Аш-азыкъ сатаргъа бёлюннген ачыкъ жерде сатыу этген столгъа къаршы чачы тюз айырылып таралгъан хыны жаш киши, кюрекге ушагъан къапкъара сакъалы бла, эрттеги христиан динни тутханладан болур, сюеле эди. Аны артында буржуйка печь жана эди. Жанында кётюртмеде саханда къара будайдан этилген тёртгюл гыржынла бла къыйырлары аз-маз кюйген къалачла тура эдиле. Чыккырчыкълада тузланнган эшек гоккула агъара эдиле.

Жолоучула аш сатылгъан жерге басыныпдыла, патчах ахчаланы, керенкаланы, совдеп ахчаланы, маркаланы, Колчакны ассигнацияларын узатадыла, алай сатыучу къалын къашларын туюп, къолун да силкип, аланы чыртда алыргъа унамайды:

– Ахчагъа къызынмайма! Аш-азыкъны жалан да алышхан этеме! Не да алтын ахчагъа, – деп, басыннган адамланы башлары бла ёрге къарай эди, кеси кесине суююне, бурун тешиклерин кёпдюре.

Чемоданда, къамадан башха, алышырча зат жокъ эди. Аны алышыргъа деген акъылны Куприн бияры атды. Кюнден терезе жанында бош жерни табып, аркъасын томуроу къабыргъагъа къысды. Псковну тыгъырыгъында туманлы, жауунлу кюн созулуп барады. Тышында да – аман, кёлюнде да – аман. Бу гитче станциячыкыгъа урушну къыйынлыгъы келтирген адамланы барын да, аны да не сакълайды? Къаллай жашау? Ол а бармыды?..

«Жарлы Россейчик!» – деп, ачыулу сагъыш этеди ол, кесини мудахкёз жерлешлерине къарай. – Жашы атасын ёлтюреди, къарындаш – къарындашны, жашау капек да турмайды. Адамла къалай жашасынла бу жаханымде, бу Аллахсызлыкъда? Мен къыркъ жети жылыма дери жашагъан, кёп китап жазгъан, сыйым жүрюген къырал жокъ болгъанды. Оюм этгеннге кёре, жазыучуча, мен да жокъма. Туугъан журт хурттак-хурттак этилингенди. Большевикле кюнден-кюннге къарыу ала барадыла. Бола тургъан акъылсыз, жандауурлукъсуз ишлеге не айтыргъа боллукъду? Баям, «жинле» къоймай этдирген къозгъалыу. Пушкин айтхан къозгъалыу – магъанасыз, жазыкъсыныусуз. Алай аны да хорларгъа керекди...»

– Аначыгъым, мен къалач сюеме. Бир къабынчыкъ окъуна...

Ол башын бурду да, чемоданда олтуруп тургъан субай жаш тиширыуну, бели билиннген къысха тонда, къалпагъында чилле бауу бла, кёрдю. Аны аллында чалдишли пальтода, омакъ бёркчюкден кекелчиклери къарагъан къызчыкъ, Аксинья бла тенгшичик, сюеле эди. Сабийчикни къолунда баулары бла кёнчекчикде къатападан этилген айыу балачыгъы бар эди.

– Биразчыкъ тѣз, – деп, шош тилей эди анасы. – Бусагъат поезд келликди. Биз Ямбургга келликбиз, мен а тюз да вокзалда санга бир татлы затчыкъ алырма. Шѣндю уа... Мени алышыр затым жокъду, Дашачыкъ. Кел, сахарлагъа ойнайыкъ!

– Аначыгъым, ол киши къалачны айыучукъну берсем, берirmi?

– Болмазлыкъ ишни айтма, тилейме!

– Атам сау болса эди, ол аллыкъ эди къалач...

Ол къарыусуз сабий ауазчыкъ, ачыудан, кѣлкъалдыдан, чыкъмагъан жилимукъладан толгъан, аны жеринден тартып алды да терк окъуна кѣп затны эсгертди! Юйсюз-кюнсюз атылып айланган ѳксюзлюгюн, атасыз, анасы бла тургъан Тул къатынла тургъан юйюн, анасыны байланы алларында жалыныуу, аны кесини хар затда кемлик, сыйсызлыкъ сынагъанын, юнкер училищеде жангызлыгъын эсине тюшюрдю...

Ачыуланган ауазлагъа эс бурмай, къолунда чемоданын къаты тутуп, ол басынган халкъны жырып ѳтдю. Энди ол сагъыш ѳте турмайды, гыржын сатыучуну къалай бла болса да, эсин бери бурургъа керекди.

– Шуѳхум! Сизни сауутдан хапарыгъыз болур да? – деп, аны бла бир ниетли адамча сорду да, тѳгерегине къарады.

– Не зат береме дейсиз? – деп сагъайды къарасакъал. – Алай а сауут керекмейди...

– Быллай сауутну музейде тутадыла... – кѣлкъалды болуп къарады да Куприн, чемоданын столгъа атып, киритлерин ачды. – Кавказны жигитини къамасы. Манга терк атаманы саугъагъа кеси бергенди.

Буфетчи, ышанмай, кюлюмскюреди, алай къынны алды. Сермеп сууурулуп чыгъарылгъан къурч къаманы ауузу кюн таякъ кибик жылтырады. Базыкъ бармакълары сабына таукел тийдиле. Сѣзсюз, киши къаманы жаратханды. Бети тюрлене, хыйла къарамын анга атып айтды:

– Келиширге да болурбуз... Мынга эки ѳтмек берирме.

– Къалач да... Эки къалач! – деп буюрду Куприн, ѳтгюр таукелликден тола. – Кѣп хапар айтмагъыз!

Киши аны алай таукел кысарыгъын сакъламагъанча кѳрюндю...

Куприн бир гыржынны чемоданнга салды, экинчини бла къалачланы, ышарып ийиле, жунчуп, ѳрге къопхан тул къатыннга узатды. Къызчыкъ анга кѣкден тюшген адамгъача къарай эди. Сора анасыны къолундан ол кеси кюсеген татлы къалачны тыншчыкъ тартып алды...

– Сиз бизни таныгъанмы ѳтесиз? Не да эрим бла урушдамы болгъансыз? – деди, ишекли къарай, жюреги къозгъалгъан тиширыу.

– Не башхалыгъы барды?
– Алексей, эрим, биринчи чабыуулну аллында жоюлгъанды. Ол ротагъа командирлик эте эди...
– Менден айырылмагъыз. Мен сизге мине туруп болушургъа кюреширме.

Жарым кюн шулпулап турду. Ол тютюн ичерге перроннга чыгъа эди, иги кесекни бир ызлы рельс жолгъа къарай: ол агъач ичинде эки жанына айырыла эди – бизникилеге эм душманнга элтген жолгъа. Билмей тургъанлай, атлы аскерчиле кетедиле. Аланы ызларындан арбала бла къызылла бусагъат жетедиле деп къоркъгъанла кетдиле. Офицерни тул къатыны да къызчыгъы бла кетди.

Ингир ала, ахыр тютюнюн тарта туруп, поезд чархланы тауушу чыкъды. Бираздан жууукълашып келген эшелонну даууру кючленип башлады. Халкъ перроннга басынды. Ол поезд жолну жанларына къуюлгъан зыгъыр таба жанлады.

Алай поезд жорюшюн тохтатмай келеди. Къалын тютюнюн жел чачып барады. Машинист сакълыкъгъа чакъыра, къонгуроуну къагъады. Къаты бла ётюп баргъан паровоздан юсюне аны букъусу эм чархланы мазут ийислери урады, биринчи вагон, экинчи... Куприн, аллында окълагъа деп этилген ящикле тургъан платформаны кёрюп, мычымай, къызыу чабып, чемоданын ары атады. Терк окъуна шпала къыйырына аягъын тиреп, жыгъылып, жоюллугъуна да къарамай, секирип, къоллары бла платформаны къыйырда темиринден тутуп, кесин ары атады, учуп барып, быдыры бла агъач ящикге урулады. Асыры ачыгъандан, кёзлери къарангы этдиле, алай эртте заманладача, тёзерге керекди деп, шошайып, жашырынды... Ол Россияны кёюп бара эди, сора не тукъум ачыгъан тенг боллукъ эди бутинини ачыгъаны бла, кетип баргъаныны басылмазлыкъ бушууу бла.

Эрттенликде поезд Ямбургга жетди. Вокзалдан узакъ болмай, орамны бирси жанында, Куприн къачхынчыланы араларында Эстонияны сууукъ кёгю кёрюннген жауундан къалгъан кёлчюклеге кире, аллары айланган жанына акътырын кетип баргъан Лизаны бла жарыккъёз сиркиу Аксиньяны кёрдю...

*АНАЛАНЫ Хулима
кёчюргенди.*

АЛЕКСАНДР КУПРИН

Назмучу. Россейни Жазыучуларыны союзуну члениди. Ставрополь краевед бёллюмюню таматасы, Россейни Жазыучуларыны союзуну секретарыды. Бир талай жылны ичинде кинотеатрны директору болуп ишлегенди. Беш назму китапны авторуду. «В. И. Ленин туугъанлы – 100-жыл», «М. Ю. Лермонтов», «Коста Хетагуров», «Кязим Мечиев» (Къалмарты-Малкъар), «Ёмюрлеге бирге» (Калмыкия) деген майдалла бла да саугъаланнганды.

КЪУЛИЙЛАНЫ КЪАЙСЫННГА

Кавказны, Россейни жырчысы,
Ауазынг биз къатларча тюйюл.
Баш урама санга мен, Къайсын,
Атынгы да айтама, суююп.

Тауладан ашыкъгъан черекле
Жанымы жангыртып къойдула,
Ма андан къуюлуп тизгинле,
Ёчюлмез назмула болдула.

Алада бийиги кёклени,
Алада сабанны ийиси,
Къууанчы, ачыуу кёплени,
Шуёхла жолланы игиси.

Ёмюрлюк таула бар заманда,
Тутханда кёклени бу къырла,
Ма жашайды Къайсын да тауда,
Халкълада ауузда айтыла.

ТИШИРЫУЛАГЪА

Гюлле – къарла тюплеринде,
Чыпчыкъ жырла уа – узакъда,
Не хычыуундула бизге
Кирпиклеринг, къакъгъан чакъда.

Не хычыуунду ауазынг,
Къарла жапхан кюн юйлени
Кёребиз биз, жууукъ жазны
Алай ариуду кюлгени!

Бу март ушамай башхагъа,
Жаным – башха затдан толу,
Къолунг тийсе къолларыма,
Жылыгу ийнакъ жазлы болду.

Кюн бузулуу деп жокъ анга,
Жюрек – кышда да той къургъан.
Бизге сиз – эсгериу жылла,
Жазны ёмюрча сундургъан.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат кёчюргенди.

КЪАДАР?

Жылы жел, чамчыса сен,
Жетип келдинг кенгледен.
Къылыкъсыз къутуруп мен,
Умут кетди, элгене.

Жюрегими жаргъанса,
Эсинг кетгенди сени.
Узакъ барып, къарайса,
Жарлы этдинг да мени.

Кёкде жарыкъ – башында,
Узакъда уча жулдуз.
Барама мен аллында,
Тюйюлме жерде къундуз.

Терекле бизге къарай,
Чапыракъла къалтырай,
Жюрек амалсыз жилий,
Сюелдим, санга къарай.

Айыучачла жолумда,
Акъ толкъунлу чайкъала,
Менича, баш урдула,
Умутдан айырыла.

БЕЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил кёчюргенди.

ОЛЕГ ВОРОПАЕВ

Олег Воропаев Мурманский областьда Заполярный шахарда туугъанды. Петро- заводск къырал университетни бошагъанды. Зоотехник болуп ишлегенди, школда биологияны окъутханды, геологлары экспедициаларында барчы-келчи болгъанды. 1994 жылдан бери – МВД-ни офицери. Чечен урушну ветераны. Россейни Жазыучуларыны союзуну члени. Ара эм регион китап басмаларында назмулары чыккыгъандыла. Адабиядан А. Губин атлы губернатор премияны лауреаты. Ставрополь крайда Новопавловск шахарда жашайды.

ХУНАГЪА ЖАРАШМАГЪАН ТАШ

– Ма алай... къайтып келдиле атла, – деди Егор, агъач аягъы бла муштухул атлай, Василийни да ирин къан къатыш кир болгъан келегин тюзете. – Тюнене кече белинде келдиле. Он бири да – бирден. Къарасам, ат орунну къатында басынып тура эдиле. Буланок а, аман зат, алай кишнейди, къууанч тыпырлы болуп. Аланы орунга уруп, бичен да салдым. Ма аллай ишле болдула, багъалы нёгерим. Ала иги жумушладыла! Энди сенден, сёзсюз, жалгъан дауланы кетерликдиле. Варюшка келсе, председателъге чабарма. Отделге бусагъатда окъуна селешсин деп айтырма.

Кесине келе-кете тургъан Василий а, сёз нени юсюнден баргъанын кючден ангылады да, сора башын булгъап:

– Айта эдим да, ала келликдиле деп. Бир кесек сакъларгъа керек эди ансы. Буланок... ол ёзенде билмеген жери жокъду. Ол следователь а... бир тюрлю къыйын тукъуму бла... эсимде жокъду... онгсуз эте эди: айт, хайда, колхоз атланы кимге сатдынг деп, – деди, бурун юсюне келген жилимугъун къалтырагъан бармаклары бла ышый. Хар кымылдагъаны сайын, аркъасы уллу азап бере эди.

Тынгылауну ийип, андан ары башлады:

– Ол бошду. Ол жалан да жагъамдан тута эди. Ол бирсиле уа... аны нёгерлери... огъурсузла, шынжырдан ычхыннган итле кибик!.. Битеу ичими бери чыгъаргъандыла. Мен сау кълсам... – Василий жетел этди. – Сау кълсам, алагъа кел-

лик кюнню кёрюрге. Аллахдан тилесинле, сау кьалмазча! Мен ол итлени ол дунягъа ашыргъынчы, жукълагъан, ашагъан да этерик тьююлме! Аланы ол дунягъа ашырсам а, андан сора ёлсем да, къайгъырмайма. Урушда насыбым тутхан эди, мында уа... кёресе, къалай болду. Не дейсе, Егор?

– Ёлюрге, Василёк, биз не заманда да жетиширбиз! Ол дурсду! Барыбыз да Аллахны кьолундабыз... Сен жалан да кёп къымылдама, къарыуунгу ая. Керек болур энтта. Кесинг да ол итлени не этесе! Мурдарладыла ала. Ким не айтса, аны этип айланадыла. Аланы ёлтюрсенг, башхалары чыгъарла. Ким биледи, аладан да огъурсузуракъла.

– Андан да бек огъурсуз а къайда, – деп, Василий, тишлерин къаты къысып ынчхады. – Егорка, бауурумдан жатхандан эрикгенме. Болушчу... бир жаныма бир кесек бур да, бир зат ичир.

– Фершел¹ тюнене санга кёп ичерге жарамайды дегенди, – деп жарсыды Егор.

– Жаншай турады сени фелшеринг! Суу келтир!

Къургъакъсыгъан эринлери бла Василий кружкагъа жабышды, алай, тогъуп-тогъуп, юч уртлам этип, чачыкъды:

– Тохта! Ичалмайма энди, бармайды... Артдаракъ энтта да бир берирсе.

Василийни Георгиевскден келтиргенли юч кюн болады, аны анда чалдишли бетон машокда тутхандыла. Анда аны кюннге эки кере (экинчи кере нек эсе да кече), боюнунга ал деп, следовательноге, онгсуз этип, соруу этерге чыгъара эдиле. Василий, аякъ тиреп, ол айтханнга – аны атланы сатханса дегенине да, сатханда да, аман акъыл бла этгенсе дегенине да – бой салмагъанды.

Следователь да кеси айтхандан артха турмагъанды, кёзлеринде гурушхалыкъ бла аллында болгъан кнопканы баса эди. Ол алай басханлай, жашил кийимледе эки адам келди, энди уа ала сорууну жугарланы къысхартылгъан сапларыны болушлукълары бла бардыра эдиле. Башхача айтханда, «къадалып» деп айта эди следователь бу тьююп бардыргъан соруууна, сабыр, ийменнген хали бла.

Бу соруу тутулгъан адам, бюлдюргю этип, ынчхап башлагъынчыгъа дери, ауузундан шытылары къан къатыш келгинчиге дери барды.

Кабинетге чакъырылгъан доктор, аны боюнунда къан тамырыны ургъанын излеп табып, ызы бла биринчи бир кёзюн, сора экинчи кёзюн ачды. Башын чайкъап, следовательни къулагъына акъырын бир затла шыбырдады.

---

¹ Фершел – фельдшер.

Экинчи кюн Василийни, жолда аны станицасына баргъан бир арбагъа жюклеп, туугъан жерине ийдиле. Мында аны бла кюрешгенден магъана жокъду деп оноу этдиле, сау къаламыды, къалмаймыды, аны бла уа органланы ишлери жокъду.

– Сен тели, неге тирелгенсе! – деди ахыр кере следователь арбагъа бауурундан (аркъасы, туюлюп, халек эди) жатхан Василийге. – Сатханма деп, боюнунга алсанг эди, беш жылдан кѣп бериллик туюл эди.

* * *

Василий дуня жарыгъын кѣрген станицасыны революциягъа дери аты Государственный эди. 20-чы жыллада къазакъ эм элли депутатланы Совети анга жангы ат атайдала – Советская деп.

Мында биринчи кере Василийни ючжыллыгъында къазакъ къартла кенг къазакъ иерге олтуртхандыла. Бармакъ кюнунден бери бу жерде ишлерге, будай себерге бла жыяргъа юйренгенди. Мындан 1914 жылда онтогъузжыллыкъ жаш болуп немециле бла урушха кетген эди.

Аскер керегин бла атны анга аппасы Харитон бергенди. Жигит къарт киши туудугъуна шашкасын да асырап тургъанды. Кеси бла бирге тюрк кампанияда болгъан шашкасын. Арта ол аппасы саугъагъа берген кавказ шашкасы аны ѳлюмден аз къутхармагъанды.

Ол чакъырыу бла урушха Егор Гриднѳв да кетгенди.

Гитчеликлеринден бери ала Василий бла бирге бал бла тюк эдиле. Бирге ѳсгендиле. Жашчыкъла бир бирлери бла туююшселе, была экиси да бир бирге билеклик этип, бир бирлери ючюн къаты сюелгендиле! Юйлери да – бир бири къатда. Аналары бир бирлерине туз алыргъа жюрюгендиле, аталары уа – тютюн. Тамагъынгы сыдыргъан, кеси жарашдыргъан тютюнню иче, хапар да айта, юйюнде этген кавказ чагъырны да биршер стаканын ичмей къалай къойсунла къазакъ ветеранла?

Уруш Василийни бла Егорну андан да бек жууукълашдырды. Къуллукъ этерге бир полкга тюшдюле, жюз адамы болгъан тасхачы къауумгъа. Алай бла аланы – бир элчи нѳгерлени – санап саны жокъду къаллай къазауатлада болгъанларыны. Хар жерде да ала – жингириклери бир бирге тие. Нѳгеринг жанында болса, сермешде шашканы ойнатхан да игирекди. Солугъан кезиуде да суйген жырыбызны эки ауазгъа бѳлюрге да нек жа-рамаз?

Бир жылдан а урушха юйренип къаласа. Сау къалдынг эсе, – иги! Ёлсенг, не да жаралы болсанг а, не этериксе, къазакъны къадары алайды.

16-чы жылда Егоргъа къадары арт бурду. Галицийский плацдармда топ атылып, тобугъундан энишгеси сингирлери-

не тагъылып къалады. Кесини сапогундан къарап тургъан сыннган сюекге къарап, бу иш аны бла болгъанына да ийна-нырыгъы келмей, Егор жерде жатады. Жюз кере кёргенди ол ёлюмню да, сакъатлыкъны да – кенгден къарап, алай бу жол а палах аны тапды. Бек аманы уа, ачыгъанын сезмейди. Жюрегини теренинден ауузуна жалан да бир сёз келеди: «Манга боллукъ болду!»

Васька уа, окъ атханлай, жетип, абызырамады: терк окъуна бир узалгъанлай, сингирлерин бичакъ бла кесип, аягъыны къалгъанын бел бау бла тартдырып, кесини аскерчи негерин тартып атха миндирип, отдан чыгъарды.

Госпитальда Гриднёвну кёп тутмадыла. Аягъыны къалгъан кесегин да жамап, костыллые берип, 4-чю даражалы «Жигитлик ючюн» деген майдалны да бердиле. Энди уа, эртте киши айтханлай, сау бол, къазакъ, къуллукъ этгенинг ючюн, бар да, туугъан станицангда сакъат болуп жаша.

Санга жалан да жыйырма бла бир жыл болгъанда, жашаргъа кюреш деген неди?

– Насыбы тутмады, – дей эдиле станичникле, Егоргъа тюбей, башларын да булгъап. – Жер къазаргъа, алай аякъсыз ол жарты ишчини да тутмайды. Къаллай къыз барлыкъды быллайгъа?!

Алай айтханлыкъгъа, анга барлыкъ къыз да табылды. Къазакъ аны Кура черекни боюнунда оюнчу Загумённая Дарьягъа тюбеди. Суу алыргъа келди, кеси уа кёзлерин кётюрюрге да къоркъады.

– Ичерге беремисе? – деп, къызны суу къылычындан тутду.

Къыз а, челеклени жерге салып, аны кёзлерине тири къарап, болгъаныча айтды:

– Не суу ичген хапар?.. Егорушка, келечилени ий. Мен къуру сени жаратып тургъанма... урушха дери иш да...

Кюз артында тойларын ётдюрдюле да, сора Гриднёвла бир-силеден артха къалмай жашап башламадыла.

Егор арбазда не керекни да кеси этип турду. Юй бийчесин эр киши ишге къолун да тийдиртмеди. Бир жылдан а агъач аягъы бла сабан агъачда ишлерге да, базар этереге да юйренди. Мында бек башы – ат терк бармай, акъырын-акъырын атласады. Биринчи заманда аны агъач аягъы жумушакъ жерге батып, къыйналып, иши бармай эди. Сора Егор, хар нени да сюзюп, келишдирип, аягъына эски галошун табанча этип келишдирди. Алай этгени жарады.

Къыйынмыды? Хау. Биринчи заманда жаралы аягъы къан чыкыгъынчыгъа дери ышыла эди. Алай ол айтырча зат туююлду, жерни къаран къоярча. Кесини жашау кёллю юйдегиси бла ол болгъанны башы тюбуне этерикди.

Василий, аскерде кялыш, кичи вахмистр чыннга дери кюуллукъ этди. Сермешде австриячы капитанны жесирге алгъаны ючюн, Георгийни жорун алады. 17-чи жылны январында уа элли аскерчиге башчылыкъ эте эди.

Офицер чыннга дери кёп кялмагъанды. Алай Петроградда ол кезиуде бир бири ызындан революция кюзогъалыула башландыла. Ол кюзогъалыула фронтда аскер низамны бузуп, кёпле урушдан кячып тебирейдиле, аны ызындан а россейни жерлеринде кёп жау болду.

Дезертирлени саны бармакъ бла саналлыкъ аскерчи кязакъ полкка большевик правительствону оноуу бла терк окъуна чачылгъан эдиле.

Къазакъла аскер кюуллукъларыны былай ыспассыз бошалгъанына уллу ыразы болмадыла.

– Да не ючюн ёлдюле ол къадар адам? – деп ангыламай эди Василий, туугъан станицасына къайта.

* * *

Отоуда голландка печь къаты дауур этеди. Къызыуду.

– Къалай ариуду! Къанкъанз тюк кибик, – деп къарайды Егор терезеден, тышында жабалакъ этип жаугъан къаргъа. – Тюненели бери жауады. Кураны ол бирси жанында тюз биринчи къар жаугъанда, Анварны юсюнде тюлкюню, тутхунчу кюймай, къалай кюуугъанынг эсимдеди. Бек башы уа – ушкоксуз, кюуру къамичи бла.

– Да... сейирлик ат эди Анвар, – деди Василий хырха ауазы бла. – Къылыкълы ат. Кеси жаныуарны табанлап кюйгъан кезиюу да болгъанды. Сермешде кесин бек иги кёргозтгенди. Тёгерекде – дуния атылгъан, анга уа зат болмай эди... хурулдайды, чёгеди... – ауузундан биченден толу жастыкъгъа къан быркып тёгюледи. – Егорка! Мени жарыкъгъа бурчу. Къызыуду... Терезени артха бир ашчы... ач!.. Эшитемисе?

Егор тюз терезени ачама деп узалгъанлай, аркъасындан бир ангылашыныусуз мурулдагъан тауушла кычырыкыгъа ётгенин эшитип, ачаргъа ашыкъмады:

– Пашкаларыгъызны чыгъарыгъыз! Бир тизгиннге тизилигиз! Марш-марш! Жорт! Къайры?.. Къайры шайтанлы болуп барасыз?! Сол фланг, артха бар! – деп, сора жангыдан, эшитилир-эшитилмез: – Къайдаса?.. Къайдаса, Лизавета? Мени кимге кюйгъанса? Къайт артха! Яшка ёлгенди, эшитемисе? Кесинги ёлор ауруунг бла аны саугъалагъанса.

Василийни сант этгенин кёрюп, Егор ол алай этген кезиюуне байлаула орунуна аны аркъасына салыннган быстырланы алышыргъа умут этди: эски, ирин къан къатыш кийимлени

тазгъа атды, жангы сирке сууда жибитилген бастырыланы уа жарала юслерине салды.

«Варюшка бир терк келги эди», – деп, Егор ахтынды.

Эки сагъат болду ол кетгенли. Бакъгъан тиширыугъа ачыгъанын селейтир балхам алыргъа кетгенди. Ол бакъгъан тиширыу да жууукъда жашамайды – станицаны ол къыйырында, тышындан келгенле жашагъан жерде.

Варвара бла Василий 29-чу жылда юйлендиле. Аланы ол заманда экисини да сабийлери бар эди. Василийни эки жашы – Володя бла Яша, Варвараны уа къызы – Зоя. Василийге ол заманда 30-дан атлагъан эди, Варвара уа андан бир он жылгъа жашыракъ эди. Тул къатын.

Ары дери эрде Иванько къазакъда эди. Иванько бай адам болгъанды, жангы власть а аны къазакъладан чыгъарыргъа оноу этгенди.

Ол, ёчешип турмай, властыны келечилерине: «Битеу табылыннганны алыгъыз!» – деди. Алай бла хар несин да алдыла. Юйюнден къыстамагъанлары да иги эди. Къазакъ ёлдю. Хар нени да жюрегине алгъан адам эди дейдиле адамла. Жарсыгъан эте эди.

Къатынына тиймедиле. Тюз этдиле. Ол къатынны хали алай эди, анга зат айтхандан эсе, тегерек айланып, башха жол бла баргъандан игиси жокъ эди.

Къатыныны къаллай хали бар эсе да, Василийге уа башхалыгъы жокъду. Кеси айтхандан артха турмагъан къазакъды. Къашын кётюрюп къараса, Варюшка аны ангылап къоя эди – не да стол тюбюне кирирге, не да юйден чыгып кетерге! Жууапха зат къайтаргъанны уа унут да къой! Тынгылай эди Варвара, зат айтмай эди, адамла анга Василийни жаш къызыны – кеси жаратханны – ёзеннге алып кетгенин айтсала да. Да къалай чыдарыкъ эди къыз, аны женгил сапогларыны тюбюнден жилтинле чартлай лезгинканы алай уста тепсегенин кёрюп.

Василий Варварагъа ийлешгенди. Кичи сабийлери – Володя бла Зоя – бирге ёседиле. 35-чи жылда уа экисини да сабийлери болду – Виктор. Жалан да тамата жашы Яша ёге анасын сюлмады. Не бек иги болургъа кюрешсе да Варвара, Яша аны сюлмады! Кеси аллына жашай эди. Юйге бир заманда да кирмегенди. Мал орунда бичен юсюнде жукълагъанды. Къышха дери алай этип турду. Октябрьни бир сууукъ эртгенлигинде аны анда ёлюп тапдыла. Кертисин айтханда, жашар жан туюл эди. Ёпкелери бла къаты къыйнала эди. Анасы, Лизавета, анга кесини ёлюр аурууун бергенди.

* * *

«Лиза, Лиза, Лизавета, манга салам нек иймейсе...» – деп эсгереди кеини суйгенин Василий. Эсгермей да къалай къойсун? Биринчи суймеклик, ол суймеклик таза суймекликди.

Моздокда ол заманда аланы полкнун солур ючюн, санын кёбейтир ючюн чачдыла.

Алайда орналгъынчы окъуна, полкнун таматасы Василийни кесине чакъырды:

– Бу жерли атаманнга бу къагъытны элт. Мында атлагъа бериллик аш бла аланы кереклерине кетерик ахча тергелипти, – деди анга полкнун дежурныйы, конвертти узата.

Атаманны юйюнде кёрдю аны биринчи кере. Кёрдю да, не этерге билмей къалды.

– Мени къызым Лизавета, – деп танышдырды атаман ариу къызын къонакъла бла.

Ол а, адетге кёре, аякъ бла ичги келтирди. Къазакъ аны да ичди. Мыйыкъларын сылады. Сау бол дер орунуна, белине дери энишге ийилип, ыспас этгенин алай бла билдирди.

Ариу санлы, башын да ёхтем тутхан къыз къазакъны жюрегине кирди. Василий ёмюрюнде да кёрмегенди къазакъ къызын къоллары аллай жумушакъ болуп. Эшмелери уа?.. Кёзлери уа къаллайладыла? – сейирликле, былай айтханда, кёзлери – бишген баллиле кибик, ма аллайла!

Василий да бош къазакъ туююлдю! Къарамында от жанады, жигитни кёкюрегинде уа – 4-чю даражалы Георгий.

Ёкинчи кюн ол ариу къызын сакълап, тюбеширге айтды. Ол къыз кюлдю, не келирме, не къалырма, сакъла, суйгенимча этерикме дегенча. Ёхтем къыз бу жол келмеди. Къазакъ мудахланды. Алай аны алай этегнине жаш бютюн да бек къызды. Сени кибиклени кёп кёргенбиз! Бир кюн озуп, къую къатында кесини суйгенин къызын сакълап, керекли сёз тапды.

Терк сууну къыланч айланган жагъасында биринчи кере кеслери алларына таша жерде тюбешдиле. Ол заманда не айтханы бусагъатда эсинде туююлдю. Ол да бек башы туююлдю. Бек башы уа – аланы араларында жилтинчик ётдю.

Ол кюнден башлап, ингир сайын Теркни боюнуна къазакъгъа чыгъып турду.

1916 жыл. Уруш къызадан-къыза барады. Жаш адамлада уа – суймеклик, аллай суймеклик – акъылларындан шашханча.

– Лизонька, фронтха кетер заманым жетеди, – деп ахтынады къазакъ.

– Суйгенимсе сен мени, жаным... санга Аллахдан тилеп турлукъма... сакълап турлукъма. Жанынг саулай къайт ансы! – деп, эки кёзю жилий, кюлюрге кюрешеди къазакъ къыз.

– Къайтырыкъма! – деп, сёз береди къазакъ. – Къайтып, келечиле иерикме.

Бишген балли терек тюбюнде сюеле эдиле ала, кеслерини билмей тургъанлай тюшген насыпларына ийнана.

Алда уа – энтта да бир жыл уруш. Жесирликде да ёлюрге боллукъ эдим.

Жесирликге ким да тюшерге боллукъду, генералланы да аладыла жесирге, кичи вахмистрни къой да. Аскерде уа – бютюн да. Василий кесини элли адамы бла агъачны тегерек айланьп, жауну аркъасындан уругъа умут этди, алай жангылып, от ичине тюшдюле. Артха кеталгъанла сау къалдыла. Василий да юсюнде тургъанлай, аны атын ёлтюрдюле (аны суйген Анварын). Кеси уа, ауур жаралы болмаса да, контуженный болду. Немецлиле, арда билиннгенге кёре, бу жерде сермешге хазырлана эдиле.

Мал орунда кесине келди. Башы гюрюлдеп аурутады. Жанында – бир талай жаралы къазакъ. Немецлиле алагъа жан аурутхан болур эдиле не да кеслериникилеге алышыргъа оноу этген болур эдиле. Фронтда айырылыу, чачылыу адамланы араларында билине башлагъан эди, кичи чынлыла, тамата чынлары болгъанлагъа сормай, билдирмей, эркинликсиз жесирлени кеслери алларына алыша эдиле. Бир-бир полклада солдатла, араларында туююш-даулашны тохтатып, къарындашлача бола эдиле. Къазакъ полклада уа аны юсюнден сагъыш да жокъ эди.

Биринчи эки кере, кеси кереклерине чыгъаргъанда, Василий тегерекге къарап, хар нени тинтди: «Атла илкичде тагъылып. Жарсыугъа, башында барырча туююлдо, жюк ташыгъан атладыла. Чапханлай барсанг, бир жыйырма атлам барды алагъа дери... Иерлери жокъду, алай сынап кёрюрге боллукъду. Къыйырда ат – къатангыракъды. Жетдирирге керекди. Жетдирмей не этерикди! Не ары-бери десенг да, ёлтюрлюкдюле. Алышсала уа, ол да айыпды...»

Экинчи кюн, атны жеринде болгъанын кёрюп, Василий къачаргъа оноу этди – бир къалауурну башы бла бетине уруп, ушкогун алды да, аны сюнгюсюн экинчисине чанчды. Алай терк сукъду, ол адам не болгъанын ангылагъан иш да этмедди. Ол жыйырма атлам а анга сау ёмюр чапханча кёрюндю. Атны айылларын тюу деген сагъатха кесди. Насыпха, немецлилени ушкокларыны сюнгюсю бизни бешатар туююлдо, бичакъдан башхалыгъы жокъду. Терк окъуна ат башына секирип, къычырып (чёрчекликсиз къазакъ къалай болсун?), атылды жауну индеклерини юсю бла секирип, кесиникилеге чапды.

Эки жанындан да атдырып башладыла. Орус индеклеге дери 300-ден кёп атлам болмагъаны иги эди. Бизни солдатчыкъла терк окъуна ангылап, атдыргъанларын тохтатдыла. Бир жерчиги да тырналмай, Василий жетер жерине жетди.

Былай жигит къачханы ючюн, аны 3-чю даражалы Георгийни жоруна тийишли кёрюп, къагъыт жаздыла. Ол кезиуде революция да жетди. Большевик революция. Большевиклеге уа, артда ачыкъланганга кёре, бу уруш да, бу урушда алынган майдалла да керек болмадыла.

* * *

Фронтдан къайтханлай, Василий атамандан Лизаветаны тилерге Моздокга ашыкъды. Атаман а андан не суйгенлерин ангылаялмай кёп турду, не суйгенлерин ангылагъандан сора, къууанмады.

– Сени акъылынг бармыды, къазакъ! – деп урушду ол Василийге. – Къатын алгъан иш туюлду, арты къалай боллукъду ансы, олду башы! Кёрмеймисе бола тургъан ишлени?! Дон бла Къобан жангы властхъа къажар кётюрюлгендиле. Теркчиле да бир жанында, къатышмай, кълалмазла. Кесинги станицанга бар да сакъла! Бизни да кълубузгъа ушкок алыргъа тюшерикди. Ол заманда уа, эртте киши айтханлай, адам саны тергелликди!

– Сакълааллыкъ туюлме, жюйюсхан полковник! – деди, таукел, башын булгъап, жаш къазакъ. – Нек дегенде биз бир бирибизни сиебиз! Мен сёз береме ёлгюнчюге дери кълызыгъызгъа иги болургъа! Не суйсегиз, аны этигиз, алай ансыз, мени Лизаветамсыз, кетмем!

– М-м-м!.. Къарындашым, кесинг айтхандан артха турлукъ туюлсе! – деп, полковник мангылай тубюнден Василийге къларады. – Бу дуняда аллай таукел болгъанынг аман туюлду. Алай мен сизге ыразылыгъымы бермем. Аны суйген адамы барды. Келечиле ийсенг да, алагъа да санга айтханымдан башха айтмам! Тёгерек айлан да, келген жериге бар, балакъала бла туюдюрюрге буйрукъ бергинчи.

Къазакъны кёзю къларангы этди да, шашкасына узалды, алай, бир насыпха, терк окъуна кесине келди.

«Ингирде келирсе!» – деп, жан жаулугъун да эринлерине къркзуп кълысып сиелген Лизаветагъа башын булгъады.

Не ётюрюкле, сылтаула табып чыкъды ол ата юйюнден, алай ол айтхан жерлерине жалан да кече белине келди. Келмез деп, Василий сакълагъандан тунгюлду, алай тунгюлген сыфатын билдирмеди. Кесини суйген кълызын кёкюрегине кълысып, ала кёп сиелген эдиле, тубюнде Терк сууну тынгысыз шорхулдауна тынгылай.

Атам берлик туюлду! – деп, Лизавета башлады. – Айтханды, ёмюрде да унарыкъ туюлме деп. Хар не да аманды, жаным! Хал бек аманды, айтып-айтмазча аманды! Эки кюн мындан алгъа, Еськовладан, ортада бир юйден сора жашайды-

ла, келечиле келдиле. Бай юйюрдю. Сёз тохташдыргъандыла ала... Анам да манга сый хазырлайды.

– Сёз тохташдыргъандыламы? – деп, къазакъ, аны кесинден артха тутуп, кёзлерине эслеп къарады. – Сен а? Сен а не дединг да?

– Мени илячиним! Мен а – сенсиз ёллюкме! – деп, къарангыда муштухул аны къолун излеп, бетин къол аязына салды. Ушкокга юйреннген берчлери жаягъын тырнадыла.

– Алай эсе, бирге кетдик, тюз бусагъатда. Атла хазырдыла. Жар артында сакълайдыла! Келемисе?

– Барлыкъма, жаным! Сени бла жер этегине дери барлыкъма. Жалан да бусагъатда манга сёз бер хар зат да адетича боллугъуна.

– Сёз береме! Новопавловск станицада мени таныш бабасым барды. – Бабас Иоаким. Тамбла окъуна неках этерикди. Неках этилинсе уа, атанг, суйсе-суймесе да, ыразы болур.

Айтханларыча этдиле. Бабас неках этди, неках этгени ючюн да, ахча алды – кёп болмай ишленнген Пётр бла Павел атлы килисаны кереклерине.

Той бла байламлы чурумла бошалгъандан сора, Лизавета атасындан, анасындан кечгинлик тилей, ыразылыкъларын тилеп, къагъыт жазып ийди. Аны эшитип ачыуланнган къарт полковник къысха айтды: «Мени къызым жокъду. Алай эсе, кёз аллыма Лизавета деген адам чыкъса, аны бек ыразы болуп, къамичи бла аркъа узунуна бериме».

Ким биледи, заман озса, атаман тюрленнген да этер эди. Ала энди жалан да оюмладыла. 1917 жыл. Экинчи жыл а, 1918 жыл, полковник акъла жанлы урушха кетип, къайтмай къаллыкъды. Аны ызы бла уа жангы власть битеу юйюрюн тамыры бла къурутурукъду.

Барысын да дегенликге, барысын да къуруталмады! Келеменни бла кетеменни киши тыймаз. Ол жыл – 1918 жыл – Василийге бла Лизаветагъа жаш тууады, биринчи сабийлери – Яша.

* * *

Граждан уруш Россейни алгъанды. Кёп къан тёгюледи. Сен ким жанлыса, къазакъ? Акъла не да къызылла жанлымы? Ала жанлы да туююл эсенг, жашилле жанлы не да дагъыда бир башхала жанлы болургъа боллукъду... Агитаторла кёпдюле, аланы къайсысына ийнаныргъа уа, кесинг сайла, кесинг оноу эт.

Сайларгъа уа онг хар заманда да чыкъмайды. Элде ким оноу эте эсе да, аскерге чакъырыллыкъланы тизмесин да ол этеди. Аскерге барыргъа унамай, чакъырыу жерлеге келмегенле бла кёп сёлешмейдиле – ёлтюрюп барадыла.

Государственный атлы станицаны алгъан генерал Покровский бир ненча адамны ёлтюрюрге буйрукъ берди, къажау

суюлгенлени уа – майданда асаргъа. Къызылланы букъдургъан юч тиширыугъа да жан аурутмадыла.

– Сен бизни кимге къоюп бараса?! – деп, Лизавета Василийни кёкюрегине кесин урады. – Аллах сакъласын, сени ёлтюрсе ле! Къалай аякъландырлыкъма мен муну жангыз кесим?! – деп, Лизавета бешикдеги къагъанакъгъа башы бла кёргюзте эди.

– Ёлтюрлюк туююдюле, – деп, мудах кюле эди Василий. – Германлы ёлтюрмегенди, элимде-жеримде уа, къалай-алай болса да, сау къалырма.

Къазакъ жангыдан урушха кетди. Алай акълада кёп мычымады. Тюзюн-терсин да, тинтмей, ёлтюрюп баргъан генерал Покровскийни жаратмады.

«Сени атангы къарындашын, Яков Харитоновични, бирси активистле бла акъла Кура черекни ары жанында ёлтюргендиле. Жууукълары аны уруда букъдургъан эдиле, алай ким эсе да тил этди...» – деп окъуй эди Василий Егор ийген къагъытдан. Окъуй тургъанлай, иегилери жюрегине тийип тырнагъанын сезе эди. Ол адамны Василий бек суюе эди, япон урушну ветеранын, оюнчуну эм сейирлик таурухчуну. Жашына да аны атын атагъанды Яша деп.

Яков Харитоновични терслиги неде болгъанды: Государственный станицаны къызылла алгъанда, элчиле аны Совет депутатларыны председателине айыргъанларында.

Прохладный станцияны темир жолунда алагъа къажар Государственный станицаны адамы Владимир Иванович Кучураны отряды суюлгенин билип, Василий, кече бла полкнуну къоюп, кесин къызыл къазакълагъа тутдурады, ала да танышлары болуп чыгъадыла.

Сёзсюз, жанына къоркъуу бар эди. Къачхынчыланы, сакъгыш эте да турмай, къабыргъагъа суюей эдиле. Алай бу ишге В. И. Кучура къатышды. Къазакъ бла хапар айтып, Василий ючюн жууаплы болуп, аны боюнуна аллыгъын айтып, ушкогун къайтарыргъа буйрукъ берди. Суюлгенлени аллында айтды:

– Жолдашла, къаллай бир адамыбыз тас болгъанын сизге айтыр кереклиси болмаз. Хар адам саны тергеледи. Василийни мен эртгеден таныйма, анга ийнанган да этеме. Аскерде сынамы болгъан къазакъды. Аскер тасхачыды. Бизге аты бла, ушкогу бла келгенди. Тамбла темир жол станциягъа чабыууллукъ этерикбиз. Биринчи баргъан жюз адамны ичинде барлыкъды. Ол заманда кесин кёргюзтюр. Бусагъатда хал бир жанында олтурурча туююдю: не да – бизни бла, не да – бизге къажар. Керти да, Василий, – деп, къачхынчыгъа жютюу къарады Кучура, – кесинги алгъыннгы полкунгу адамларын ёлтюрюрге, къолунг къалтырамай, кёлюнг барлыкъмыды?

– Къалтырарыгъын билсем эди, келмез эдим бери, – деп, мудах жууаплады Василий. – Хар жерде да ёлюм... мени элчилерими кёбюсю анда туююл, мындадыла.

Ол кертиси бла да алай эди. Новопавловский бла Марьинский къоншу станицала акъла жанлы болгъанда, Государственный атлы станицаны кёбюсю кызылла жанлы эдиле.

Кучураны отрядында Василий бек аздан бир жыл уруш этеди. Герман урушдан башлап санасанг а, ол къолундан шашканы тюшюрмегенли алты жыл болады. Къазакъ арыгъан да этгенди. Арымай не этсин?

1921 жылда аскерден кетип, кеси юйюрюне туугъан станицасына Государственныйге угъай, энди Советскийге тебиреди.

Къайтып келсе, жери уа жокъ. Жерни Лизавета коммунагъа бергенди. Ол жерге къараргъа кесини къолундан келмегени себепли, берирге оноу этди.

– Не эте билесе? – деп сордула Василийден коммунаны Советини жыйылыуунда.

– Уруш эте билеме, – деп, хыны айтды къазакъ.

– Ангыладыкъ, – деп, башларын булгъап, ышардыла коммунарчыла. – Жерден тюнголгенсе сора. Жылкычы боллукъ-муса? Бизге жылкычы керекди.

Жылкычы эсе, жылкычы. Къыйын иш туююлдо. Кураны ары жанында жер кёп.

* * *

Бир айдан кожанкасы болгъан бир киши бла жангы властыны келечилери келип, ушкогун берлигин тиледиле.

– Не ушкокну? – деп, терк ангыламады Василий. – Аскерден кетгенимде, ушкогуму полкда къойгъанма. Юйге ушкоксуз келгенме.

– Василий Иванович, тели болма! Бизни мандатыбыз барды. Ма! – деп, бурун тюбюне къагъытны сукъдула. – Шашканы бери келтирчи. Алай туююл эсе, болгъанны чачып, кесибиз излерикбиз. Тапсакъ а, артда кёлюнге тиймесин. Коммунадан къыстарыкъбыз! Аны бла да къалмай, сюд этерикбиз.

– Да, къазакъ шашкасыз къалай болсун да? Ол, мени алтыным, манга къарт атамдан къалгъанды. Ёлюмден кёп кере къутхаргъанды! – деп, Василий мудах болду.

«Ах, билсем эди... – деп сагъышланды ол. – Алай букъдурур эдим, ёлюп къалсала да, тапмаз эдиле! Алай а, ундурукъ башында къабыргъада тагъылып турады, тюз кёз туурада».

Чыгъарды. Къынындан тартып чыгъарды къылычны. Алай тартып чыгъарды, ол келгенле, къоркъуп, эшик таба къачдыла.

– Тургъан жерингде тохта! – деп, ол кожанкасы болгъан адам кыгчырды да, белинден керохун чыгъарып, Василийге бурду. – Биз сени юсюнгден хар нени да билебиз, контра!

– Къоркъмагъыз! Тиерик туююлме! – деп, хыликкя этгенча, кюлдю къазакъ.

Келгенлеге аркъасын буруп, эринлерин кыылыгъа тийдирди да:

– Сау къал, шуёхум, – деди.

Ингирде уа Василий Егорда аямай самогон иче эди.

Къуру шашканы угъай, эрттегили кавказ къамасын да берди ол жангы властыны адамларына. Аланы сакълап тургъан кибик сабыр бети бла берди да къойду.

– Энди биз къазакълабызмы?! – деп, столну жумдуругъу бла урады Василий, арада бел баууна да узала, керох тагъылгъан жерине.

– Аланы да ангыларгъа боллукъду. Къоркъгъан этедиле... – деп, Егор нёгерин жапсарды. – Донда тынчлыкъ жокъду. Тамбовда да элчилени тыялмайдыла дейдиле.

– Ох, Егорушка! Шашкамы угъай... – деп, тишлерин кыыжылдатды Василий, – ала мени жанымы сууруп алгъандыла!

1927 жылда Лизавета Василийге экинчи жашы Владимирни тапды. Элчи фельдшер, Лизаветаны ауругъаны себепли, анга сабий табаргъа жарамагъанын айтды. Къайдан чыккъды эсе да, билмей тургъанлай, чохотка жабышды. Жётел онгуз этип къоймай эди. Арт заманда жётел этсе, къан тюкюре эди. Жатхан жерин, ашын-сууун да энчи этерге керек эди. Этер жер болмагъаны себепли уа, Яшагъа да жукъдурду.

Володя уа, туугъанында, тулпар кибик саулукълу эди.

– Бек айтхылы къазакъ боллукъду! – деп, киндик анасы жашчыкъны анасына кёргюзтгенди.

Василийни чакъырдыла. Лизавета, къагъанакъгъа жор салып, къарыуун кючден жыйып, эрине ышарды да, аз эшитиле, айтды:

– Вася, мен сени сюе эдим... жалан да сени...

Андан сора зат да айтмады. Кече белине дери кызып, сант этип, санларын ары бла бери атып турду. Артда тынчайды да, танг атаргъа уа, таза жаны кёкге кётюрюлдю, жерде къалгъанлагъа кечгинлик тилер ючюн.

* * *

Кесинг жангызлай къалгъан тынч туююлдю. Ох, къалай кыыйнды! Аны юсуне дагъыда эки жаш сабийчигинг да болса уа.

Василий, жылкыгъа къарагъанда, сабийчиклери аны анасында эдиле, Анна Мефодьевнада. Атасына, Иван Харитоно-

вичге, ышаныу жокъду: айланмады, бирде юйюрюнден кетер, бирде къайтыр. Андан сора да аланы кеслерини да гитче жашчыкълары Костик барды, ол да алыкъа гитчеди.

Анасы тырман этмесе да, жашына уа келин а излейди. Былай айтханда, тансыкъдан бла жарсыгъандан Василий ичгини ызындан болду. Той не да бир къууанч жыйылыу болса, терк окъуна аны чакъырадыла. «Воропайдан иги киши жырлагъан да, тепсеген да этерик туююлдю!» – деп.

– Жашым, ушамайды, – деп, анасы Василий бла ачыкъ хапар айтыргъа суюдю. – Жарамайды къатыны ёлген къазакъгъа сабийлери бла, къатынсыз, юйленмей тургъан. Ичгичи боллукъса! Къарачы, къаллай бир тул тиширыу барды станицада! Эл бла бир! Иванькова Варюшканы окъуна алайыкъ. Юйкюн этерик тиширыу. Юйюм деген! Айтхылы Гуенко къазакъ тукъумдан. Къызы барды, ол да чырмау туююлдю. Сен да къуру туююлсе, – деп, жашына Анна Мефодьевна кёз къысды. – Аланы арбаз бизникича эки барды. Юйню таза тутады. Бек башы уа – эр кишиле бла сёзю чыкъмагъанды. Сизге келечиле керек туююлдюле. Керек эсе, мен кесим да барып, аны бла ушакъ эталлыкъма. Ы? Не дейсе?

– Сюе эсегиз, барыгъыз да хапар айтыгъыз! – деди да Василий, къол булгъады.

Алгъадан билсе эди, аны тамата жашы Яша ёге анасын суймезлигин, ким биледи, башха къатын да излер эди. Аны юсюне уа, Варюшканы аллай хали барды, не къазакъны да ых этдирлик туююлдю, хар не айтханын да этдирип! Хали – тийгеннге тиймейме, тийгенни сай иймейме депди! Алай Василийден а къоркъа эди. Ол айтханча этилинмесе, эки кере къайтара турмай эди: къагъыт кибик, чыммакъ-акъ болуп, къамичи бла, жан аурутмай тюер...

Ма алай жашап башладыла. Аз-аздан бир бирлерине юйрендиле. Ол жыл, Яков ёлген жыл, Виктор тууду. Зоя бла Володя да ёседиле. Школда да аман окъумайдыла.

30-чу жылланы аллында Василийни эки кере элтдиле районнга. Акълада не этгенин, таматалары ким болгъанын эм къаллай фронтлада уруш этгенини юсюнден сорадыла.

Аскерни атла бла жюк ташыгъан бёлюмюнде къуллукъ этгенме деп, шашкамы кынындан бир да чыгъармагъанма деп, ётюрюк айта эди.

– Атла бла жюк ташыгъан бёлюмдеми дейсе? Урушда элли тасхачыгъа буйрукъ берип тургъанма, энди уа!.. – деп, ыразы болмай, чюйре къарай эди следователь. – Анга ким шагъатлыкъ эталыкъды? Сен анда ким бла къуллукъ этгенсе?

– Билмейме, ким этер, – деди Василий, инбашларын жыйыра. – Акълада къуллукъ этген адамланы алыкъа бирине да тю-

бемегенме. Аланы къыргъан болурла, баям. Мени зор бла элтгендиле урушха. Къысха заманны ичинде тиф бла ауругъаным себепли, мен аскерни жюк ташыгъан бѐлюмюне тюшдюм. Къызыллада айырмалы къуллукъ этгеними юсюнден а сизге Владимир Иванович Кучура айтыргъа боллукъду. Аны отрядында 19-чы жылны февраль айындан башлап, 21-чи жылны январь айына дери сермешгенме. Урушну Къырымда бошагъанма.

– Манга Кучура бла Къырымны айтып нек тураса! – деп ачыуланады следователь.

Кавказда белгили къызыл командирни атымы болушду не да туура эм таша патыуаламы жетмедиле, Василийни эки кере да тутмай ийдиле. Артда уа бир беш жылгъа ахыр да унутдула. Элтмедиле. Чакъырмадыла. Энди уа, ачыугъа этген кирик, бу атла чыкъдыла! Аланы ёзеннге бирле, билип этгенча, алдап элтдиле.

* * *

– Сабийле школдан келдиле, – деп, Егор терезеден къарады. – Володьканг – тюз Лизаветаны кеси. Акъыллы бети барды. Угъа-а-ай! Гуенковланы къандан болмагъаны билинип турады.

– Ол анасыны юсюнден зат да билмейди – Варюшка айтма деп тилеген эди, – деди Василий. – Бери келмесинле деп айтчы... Суймейме...

Ол айта тургъанлай, тохтап къалды, нек дегенде отоугъа сабийле, кюле, бир бирни тюрте, кирдиле. Школда ала унутхан да этген эдиле аталарыны ауруп тургъанын, бусагъатда уа алай дауур этип келгенлерине уялдыла.

Атам, зат иш керекмиди, келтирейикми? Сиз айтып кююгъуз ансы, мен терк окъуна этерикме! Тузланган алмачыкъ суюмисиз? – деди Зойка.

– Бар, самоварны сал. Егор бир чай иче кетер, – деп, ёрге кётюрюлюп, Василий Володяны чакъырды да, ауур, берчден толу зыбыр къолун аны мангылайына салды. – Не кёзлеринги къагъаса?.. Билимли... – деп, кючден ышарып, жашчыкъны бир жанына тюртдю. – Былайдан думп бол! Бу жолдан сора сени мында кёрмейим. Зоячыкъгъа да айт, бери кирмесин деп!

Володя, жилирыгъы келгенин букъдура, терк окъуна эшикден ары ташайды.

– Суймейме, аланы эслеринде былай амалсыз болуп къалыргъа. Эслеринде уа къаллыкъма... былайлай къаллыкъма... – Василийни жаякъларына къызыл ингилик урду да, Егор суймей-суймей ийнанды бу къарыулу адамны саны-чархы хорларыгъына. – Эх, шашканы да алып, атда бир айланган а! Ма алай къалыргъа керекме жашымы эсинде. Егор, кетеме мен энди! Ёлеме!.. Бизге уа жалан да 40-дан аз атлагъанды! – деп,

Василий кюдю да, ашыгып, кызыгуу бла айтып башлады: – Егор, мен санга энтта бир зат айтырыкма: насыплыса сен! Заманында юзюлген эди аягынг. Андан сау кьалганса! Энтта кеп жашарыкьса! Акьлагьа, кызыллагьа да сакьат керек туююлдо. Ол урушда мен да сакьат болсам эди, мен да жашарыкь эдим. Кьолсуз да, аякьсыз да, экиси окьуна болмаса да, жашарыкь эдим... Станичниклени кьанларына да боялмаам эди! Егор, сен боялмаганса да. Мен а акьла ючюн, кызылла ючюн да пашканы ойнатдым. Эх!.. Эрикгенме! Бизми Аллахны тас этдик, Аллах бизними?! Аланы эки кьауумуну да этгенлерин эсиме тюшюрсем, кьоркьуругьум келеди. Кьоркьуулуду жашаргьа! Кече сайын ала манга келедиле. Барысы да келедиле. Егорка, энди уа айыралмайма кьайсысы кызыл, кьайсысы акь болгьанын... Варюшка мени бла жукьларгьа кьоркьады. Жукьласанг, тюшонгде кьуру кычырып тураса дейди манга. Тилим айланып айталмайа алай нек болгьанымы. Бу власть жаратмады мени. Эртте киши айтханлай, хунагьа жарашмагьан таш кибикме! Эх, Егор, билсем эди, бу власть манга ыразылыгыын кьалай билдирлигин. Ол заманда быллай бир кьыйналмаз эдим!

– Василек, акьла хорласала уа, санга тынч жашаргьа кьояр эдиле депми сагыш этесе? – деп, Егор, кюлюмсюрей, негерине кьарады.

Билмей тургьанлай, сабийлигинден бери таныгьан бетинде кьатылыгы кетгенлей, шуехуну елгенин Егор ангылады. Ол тюз бусагьатда елдо, бир такьыйкьа бола болур, ким биледи, андан да аз болур.

«Тынчайды, – деп, аны кезлерин жаба, сагыш этди Егор. – Варюшка бир теркирек келги эди. Кьазакьны ахыр жолгьа ашырыргьа керекди...»

Р.С. Кьалай эсе да мен ыннамдан, Варвара Илларионовна Воропаевадан (кыыз тукьуму – Гуенко), апшамы юсюнден бир хапар айтырыгыын тиледим. Ол, хыликкя этгенча, кюлюмсюреп, мени башым бла ары сагышлы кьарап, айтды:

– Васьканы юсюнденми? Да, не айтайым аны юсюнден? Кьылычны уста тутта билген жигит! Жигит кьазакь эди!

Да аны айтханыгыыз ючюн да сау болугьуз.

Мен кесим оюмлагьаннга кере, мени атам – Владимир Васильевич – Гуенко жаны бла жууукьларыбыздан башхаракь эди. Аны кьанында былай бир асыллыкь бар эди. Ол Лизаветаны хайырынданмы болур – кьаллай тукьумдан болгьанын андан бери билмеген кьазакь полковникни кызындан?

*ГЕЛЯСТАНЛАНЫ Танзиля
кёчюргенди.*

ЕКАТЕРИНА ПОЛУМИСКОВА

Екатерина Полумискова – назмучу, жазыучу, кёчюрмечи. Россейни Жазыучуларыны союзуна члениди. Россейни Жазыучуларыны адабият биригуюню регионда бёлюмюню директору, Битеуроссейли адабият эришүүлени лауреатыды. Адабият фонду В. И. Сляднева атлы «Золотое перо губернии» деген премиясына да тийишли болганды. «За заслуги перед Ставропольским краем» деген майдал бла да саугьаланганды. Жети китапны авторуду.

* * *

Эсдеди сабийлик жылла, ала
Терк кетерин сую эдик алда.
Жашай эдик, отоу болуп уя,
Жангыз кюнню узун ёмюр суна.

Ма энди уа учадыла жылла,
Февраль айда къарла айта сырла,
Тутсам, хашу эрийди къолумда,
Ариулугъун башлайма унута.

Бири бири ызларындан келип,
Болгъан, боллукъ да къатышып, эрип,
«Алда уа не? Артда уа не?» – къарла
Жауадыла, алай-алай сора.

Жашау желле алып кетип, жылла
Киредиле биз билмеген жыргъа,
Ёмюрлеге кетедиле ала,
Сабий умутлагъа билек бола.

Алай бурдум эсни алып кетмез,
Жюрек суйгенлени узакъ элтмез:
Анам турады белляула айта,
Заман тохтаиды хар бир сагъатда.

АТАМА

Жарым ёмюр кетди деп, санасам,
Анда тасларымы эсге алсам,
Алай ушап к'валг'анма атама...
Ушай-ушай барама мен анга.

Айта эди, сыйла деп адамны,
Сёзню сыйла деп, атма деп аны,
Жукъдан да к'ворк'ма дей эди манга,
Мен тюзме деп билген саг'атынгда.

Хыйла иш этме, ол зат жанынга
Жылыу бермез к'ышны ортасында,
Аман дерсге да турма тынгылай...
Аны билалмай биз да ангылай,

Алай а умутха барып турдукъ,
Алтын Буг'ачарг'а аны тутдукъ.
Тюрленнгени не азды аламны,
К'ызыма мен, керти да, атамы.

*МУСУКАЛАНЫ Сакинат
к'ёчюргенди.*

* * *

К'ъара бла акъ ызлыкъ к'ъатышды,
эски сурат мониторда.
Ма Берлиннге жетди аппам а,
жаяу жетгенча Марсха!

О не к'ъадар ёлюм болг'анды,
жара,
контузия жашлай!
Бир Минг Тог'уз К'ъыркъ Бешинчи жыл –
Унутулмаз бошлай!

Башыбыздадыла,
саудула энтта,
аланы ёлюмсюз жанлары,
к'ёклени тутадыла
бирлай,

зениткала тешген,
салютла жамагъан
бийиклигин.

Сёз берген эдиле саула:
тилекле этерге,
унутмазгъа,
кёлленирге.
Ма аны ючюн ёлюм жокъду сизге!

Шёндю да кёлленебиз,
этебиз тилек,
жаяулай угъай –
алай жетер ючюн Марсха,
«Мономах» бла «Долгорукий»
алып къолгъа «булава»,
тарыхыбыз бизни
жазылырча,
барырча
менсиниусюз – алгъа!

ХАЛКЪ ЖЫРЛА

Ёмюрню боранла булгъаннандыла,
гъаршны
узагъында-кенгинде.
Макъамла уа
боранча болгъандыла,
булгъаннандыла
тин теренде.

Биз баргъан жолланы
башламы бла
жетгени
жерни этегине,
журтубуз
чексиз эркинлиги бла –
бары
жыр болдула жүрекке.

Кырдыкла зынгырдай
чайкъаладыла,
кюзгюгеча,
къарай кёллеге.

Кертилик жырланы уа
жырлайдыла,
кертичи адамла бу жерде.

Кюн тиек бла
  элге төгюледиле,
жангыдан
  итинелле
  кёкге.

Къууанчлы жырла,
  эм мудахлыкъ жырла,
багъалыдыла гитчеликден.

Да болсун,
не сейир,
  не къыйын эсе,
жашауну бурула баргъаны,
алкъын
  халкъ жырланы жаны сау эсе,
сора ёлмегенд –
  сауду халкъым!

***ГАЗАЛАНЫ** Амина
кёчюргенди.*

ВАЛЕРИЙ БРОДОВСКИЙ

Жазычу. Россейни Жазыучуларыны союзуна члени. Ставропольдагы кзырал медицина институтну бошаганды. «Сумрак лабиринта», «Кавказский набат», «Печать апостола» китапланы, «Благовещенский мост», «По следу зверя» повесть-лени, иги кесек хапарны авторуду. «Литературное Ставрополье», «Белая акация», «Новая Немига литературная» атлы альманахлада басмаланганды. Ставропольда жашайды.

КЁК ГЮЛЧЮКНЮ ЫШАРГЪАНЫ

Жауун жаугъанлы сагъатдан озганды. Жауундан жибиген Виталик бла аны къоншусу Ильяс Дарчидзе аны тохташырыгъын къошда сакъладыла. Чертлеуюкню къаты бутакъларындан бла къамишден чалгъычыла ишлеген къош аланы ышангылы сакълагъанды.

Ары кирген жерни жабып тургъан гетенни бир жанына къайырып, онючжыллыкъ жашчыкъ узакъгъа къарайды. Былайдан, саулай да къаяны къабыргъасына жайылгъан цитрус көгет бахчадан, Аджарияны Къара тенгиз жагъасыны айтылгъан кёк чай бахчаларыны сейирлик ариулукълары кёрюнеди. Виталик кесини къарамын къошдан узакъ болмай тургъан арлакъдагы сыйдам ташха кёчюрдю. Жауунну уллу тамычылары, анга къаты таууш этип тие, жан-жанына жылтырап чачыла, жашил кырдыкны ичинде тас боладыла. Бир ненча тамычы къалкып къалгъан къоншусуну мангылайына тамдыла. Сакъламай тургъан затындан элгенип, хурулдап солуп, къыркъжыллыкъ эр киши аланы бетине жагъып, сыртындан къарынына бурулуп, жангыдан тынчайды.

Виталик табийгъатны суйгенди, алай бюгюн төгереки ариулугъа аны жүрегин къозгъамайды. Жауун кёп болмай Робинзон Крузону юсюнден окъугъан китабындан юзюкню аны эсине салды. Къалай сукълана эди ол кёп жылны адам жашамагъан айрыкамда кеси жангыз тургъан Йоркдан тенгизчиге! Виталикни кёзюне ол долайда узакъ айрыкамгъа жюзюп бар-

гъанча, анда мындан бир кесек уллуракъ къош ишлегенча эм да анда жашап къалгъанча кёрюнеди. «Атам-анам, айхай да, мени ёлген сунарла, – деп да сагъыш этеди. – Болса, болсун! Ким биледи, ол заманда ангылар эселе да, манга къалай терслик этгенлерин». Болса да жашчыкъ ийнанып эди: аны терк окъуна унутурукъдула.

Жууукъ адамларына ёпкелегени жангыдан кючленди. Арт кезиуде аны ата-анасы бла аралары ахырысы бла да бузулгъанды. Виталик алай аны эгешчиги туугъаны ючюн болгъанды, андан бери ала аны суймей тохтагъандыла деп суннганды. Алай туююл эсе уа, къалай ангыларгъа боллукъду аланы къуру да къадалып тургъанларын: бу алай туююлдо, ол былай туююлдо! Бир затха эркинлик бермегенлери уа! Тохтаусуз юйретиуле! Акъылын башына жыяргъа тюшюндюрюуле! Акъыл-балыкъ болууну юсюнден хапарла... Нек, сёз ючюн, тюнене атасы анга урушханды? Бош сылтау – къоншу элден жашчыкъла бла кезиулю кере къаугъа чыгъаргъанлары ючюн. Да, ала кеслери терсдиле! Футбол ойнагъанларында, къытдырып, жумдурукълары бла туююшюп башлагъандыла. Ма аны ючюн а кереклерин да тийишлисича алгъандыла. Дагъыда бир къауум кюн мындан алгъа анасы кёлегин жыртханы ючюн урушханды. Не айтханымы эшитирге окъуна кюсемегенди! Ол а, сиз алай сунмагъыз, къоншуларына бугъаларын халжаргъа сюрюрге болушханды. Ол анга кесини жютю мюйюзлери бла къайырылгъанында уа – къоркъгъанындан бурууланы башындан секиргенди, аны ючюн а... Угъай, кесине аллай терсликни ол энди тёзюп турлукъ туююлдо! Кетерикме! – деп, оноу этеди Виталик. – Тамбла окъуна кетерикме».

Эндиге дери да ол юйден къачаргъа кюреше тургъанды. Болса да кезиулю кере ёпкелегенин терк окъуна унутуп къоюучу эди. Сора ата-анасы жангыдан урушсала, ол да жангыдан къачар умут этгенди. Къалай тюрлю къачарыгъыны юсюнден а башында кёп тюрлю амалла суратланнгандыла. Жюк ташыгъан поездге минип, аны бла уллу шахаргъа кетерге, анда ишге кирирге. Не да Шималгъа кетерге. Айтханларына кёре, ол тийреледе иш хакъны иги тёлейдиле. Кертиди, асыры сууукъду. Асыры сууукъдан бузлап, ёлюп къалыргъа окъуна боллукъду. Долайда жылы айрыкам андан эсе къайда игиди. Жалан да портха келип, тыншчыкъ, кёрюнмегенлей, узакъ къыраллагъа барлыкъ теплоходха минерге керекди, анда уа, айрыкамны эс-легенлей, терк окъуна суугъа секирирге. Жюзе уа ол биледи, акула не да бир башха зат чабарыкъ болса уа, ол биргесине бичакъчыкъ аллыкъды. Сегизинчи «Б»-дан Гарик хапар айтханды, акуланы кёзюне уругъа керекди, алай этсенг, ол кетип

к'валлык'ды. Жанынг ауруйду, айхай, жаны болг'ан затха. Алай эсе да, не этериксе, жоюлук' т'юйюлсе. Бютюн да бек а: бир адам да энди к'зуру да юйретип-юйретип турлук' т'юйюлдо.

Бир жол а Виталик кесини антлы тенги Генкаг'а ок'уна жук' билдирмей кетеди. Жаяулай бир ненча к'ычырым юйден арлак'да болг'ан темир жолг'а жетгенинде уа, ашык'г'анындан тууг'анына шаг'атлык' этген к'аг'ытын биргесине алырг'а унутханын эсине т'юшюреди. Документлери болмай а к'айры барсын?! Андан сора да биринчи заманга бир кесек ахчачыг'ы болса да, аман т'юйюл эди. Артха к'айтырг'а т'юшю. Жууук'ларындан бир адам да аны кетгенин билмегенин к'ргенинде уа, жюреги к'ыйналды. Жашын к'рюп, анасы, аны, хар замандача, тенглери бла ойнай к'алг'ан сунуп, бир жук' да болмаг'анча, стол артына чак'ырды. Ол заманга уа Виталик бек ач болг'ан эди. Иги тоюп, ол, бир кесекге ёпке-леген затларыны барысын да унутуп, футбол ойнарг'а чабып кетди...

Жашчык'ны к'арамы арлак'да ёсген тунг атлы чай терекни к'атында тург'ан чертлеуюкден эшилген уллу четенни юсюнде тохташды. Ол кеси да тунг терекни к'егетлеринден толуп эди. Аладан а (к'егетледен) аг'ачдан аберице этерге хунери уста болг'ан Ильяс аг'ачны юсюнден сюртюрча жау этип тург'анды. «Иги эди жаууннга дери ж'ыйылг'анлары», – деп саг'ыш этди Виталик, бусаг'атда мылы болуп тург'ан терекге ёрлей, к'алай к'ыйналлыг'ын к'з аллына келтире...

Аланы фатарларыны эшиклерин бююн эрттенликде к'оншулары ала алык'а энди уяна тебирегенлеринде к'ак'г'анды. Солуу кюнде алай эртте келгени ючюн, кечгинлик да тилеп, эр киши атасындан Виталик анга тунго терекни к'егетлерин ж'ярг'а болушург'а иеригин тиледи.

Ильяс Дарчидзени бла аны жууаш эм да ийменчек юйдегиси Перидени к'еп фатарлы юйде барысы да хурметлегендиле. Ала бир к'ат ёргеде к'ыйыр отоучук'г'а с'ыйынып жашаг'андыла. Виталик кеси кесин билгенли, Ильяс бир иш бла жубанмай, бир заманда да турмаг'анды. Бирде ол гитче тар халжарчык'да к'ангаланы сюрмелегенди, аладан к'оншуларына мебель ишлегенди, бирде уа атлауучланы балясинаярын... Бир адамг'а да уг'ай демегенди, халжар, тауук' орун ишлерге тилеген болса да.

Периде жыл саны бла баш иесинден жаш эди, алай болг'анлык'г'а, арт кезиуде сыфаты иги да тюрленнген эди. Арк'асы гуппурурак' болг'анды, эрттеден ок'уна ж'ыйырыла башлаг'ан бетинде уа терен бушууу болг'аны эсленеди. Ызындан к'оншу тиширыула ол алай аны кесини сабийлери бол-

магъаны ючюн болгъанын жарсып айтычу эдиле. Баям, ала керти айтхандыла. Виталик аз кере кёрмегенди тиширыу сагъ-атла бла ачылып тургъан терезени къатында олтуруп, юйню экинчи къатысындан арбазда ойнагъан сабийчиклеге къара-учусун.

Жаун, башланганыча, сунмай тургъанлай, терк тохтады. Тенгиз тийресинден ургъан желчик бахчада тереклени чапыракъларындан суу тамычыланы агъызады. Къутуруп ёсген субтропикли битимле солуу алгъанчадыла. Сакъ болуп, къалкъып тургъан къоншусун уятмазгъа кюреше, Виталик къошдан тышына чыкъды.

– Кертиси бла да, къалай игиди да, жашым?

Адждарлыны ауазы аны элгендирди.

– Хау, – дей, башын чайкъады Виталик, школчугъа къайсы солуу кюн да ахшы болгъаныны юсюнден сагъышлана. Жалан да мылыды ансы.

Ёснеген да этип, эр киши, кёзлерин уууп, тышына чыкъды. Ёрге сюелип, ол, жаш адамча, инбашларын ийлеп, къанын саулай чархына-санына чапдырды.

– Ач болгъанмыса? – деп сорду, ышара, жууап да сакъламай, аланы къамишден ишленген болжаллы кечинир жерлеринде тагъылып тургъан артмакъчыкыгъа къолун сугъа. – Бир кёрейикчи, Периде амманг не затла салгъанын бизге! Бир кесек ауузланайыкъ да, сора юйге атланайыкъ.

Алыкъа мылы ташны юсюн таза быстыр бла жабып, Ильяс къой бишлакъ туурамны бла уллу болмагъан нартюхден этилген эки нартюх тыммыл, сора чай бла термосну чыгъарды.

Хауада баллары болгъан битимлени татлы ийислери эслене, жаундан сора аланы башларында жангыдан гебенекле учуп, бал чибинле зызылдап башладыла. Жан-жанындан чыпчыкъланы жарыкъ чююлдегенлери эшитиле эди.

– Жылны бу кезиун бек сюеме! – деди Ильяс, тегерекге къарай. Элни адамыча, бишлакъдан бла тыммылдан кесекчиклени къолу бла аяулу алып, ауузуна атып, ашыкъмагъанлай чайнайды. – Манга ол сабийлигими эсеме тюшюртеди. Жаз башында, кырдык чыкыгъан кезиуде, биз биле эдик энди ачлыкъдан адам ёлмезлигин, алай бла уа жашау да жарыгъыракъ бола эди.

– Сиз кырдыкмы ашагъансыз? – деп сейир этди Виталий.

– Алай да болуучу эди. Эртте, урушха дери да. Да андан сора да тынч туюл эди. Ол кыйын кезиуледе кёпле къолларындан келгенича жан кечиндирге кюрешгендиле. Ким биледи, ол заманда ненча адам ёлгенди ашлары болмай. Ачлыкъ, жашым, – ол адам улуну эм ключю къаргъышыды. Шукур Ал

лахха, сизни төлюгюз аллай кюйсюз урушну эм да ачлыкъны сынамагъаны ючюн.

Эр киши, нени юсюнден эсе да сагъышланып, сөлешгенин тохтатды.

Къоншусуну сёзлери Виталикни жүрегинде эндиге дери белгили болмагъан бир сейир къылланы къозгъады. Совет халкъны фашист Германия бла узакъгъа созулгъан урушну юсюнден ол аз билмей эди. Аны юсюнден китаплада да жазгъандыла, школда да айтхандыла. Ол урушда аны бир аппасы беогисиз тас болгъанды. Бирси аппасы уа уруш бошалып кёп да бармай, анда алгъан жараларындан ёлгенди. Къоншусу Ильяс а уруш этмегенди, ол гитчечик эди. Алай болгъанлыкъгъа да, ол да аз къыйынлыкъ сынамагъанды. Нек эсе да Виталик аны юсюнден кёп зат билирге сөйдю. Тыммылын да бир жанына салып, ол сорду:

– Кесигизни сабийлигизни юсюнден хапар айтчыгъыз. Къаллай болгъан эди ол?..

Бир къат башында жашагъан Дарчидзеле ата-анасы Виталикни аны жыл санындагъы жашчыкъла этиучю хыпыярлыгъы ючюн анга урушханларын аз кере эшитмегендиле. Ильяс англай эди энди акъылбалыкъ бола башлагъан жашны жүрегинде не болгъанын. Бир кезиуде уа ол аны жууукълары бла арада болгъан ангылашыныусузлукъ бла байламлы анга болушургъа окъуна акъыл этгенди. Бюгюн аны биргесине алып, аны бла ачыкъ ушакъны башларгъа боллугъуна да ышанганды.

– Сен мени сабийлигим къаллай болгъан эди депми сора-са? – Ильясны ышарыуунда бушууу да эсленди. – Сеники кибик а бир да болмагъанды. Сен насыплы адамса, жашым! Ата да, ана да болгъан юйюрге жашайса. Ала сенде уллу хурметге тийишлиледиле. Сен да, эгечинг да бир затдан керекли болмаз ючюн, тохтамагъанлай, ишлегенлей турадыла. Ата-ана болгъан къыйынды...

– Билеме, – Виталий соруу бергенине сокъуранды. Къоншусуну жашаууну юсюнден эшитирге сөйген эди да, болгъаны уа...

– Угъай, сен алыкъа аны билаллыкъ туююлсе. Ким биледи, артда кесинг ёсюп уллу болгъанда, сабийлеринг да болсала, ол заманда ангыларгъа да болурса, къалайды ол – ата-ана болгъан. Ол бек къыйынды, алай сыйлыды. Жарсыугъа, эр кишиле барысы да ахшы атала болуп да къалмайдыла...

Виталик биле эди къоншусу Ильяс кимни юсюнден айтханын. Аланы юйде бир юйюр жашай эди, кеслерини да бири биринден кичи тёрт сабийлери болгъанды. Ата-аналары ичип, сабийле аз кере ачлай къалмагъандыла. Къоншула уа, алагъа жанлары ауруп, сабийлеге аш берип тургъандыла.

– Ол кыйынды, болса да бек сыйлыды, – деп кыйтарды Ильяс.

«Сора неге деп сабий ёсдюрге керекди, ол алай кыйын эсе? Дагыда, сиз а аны юсюнден не зат билирге боллукъсуз да, кесигизни бир заманда да сабийлеригиз болмагъан эсе? – деп, кесини ичинден хыны жууап этди жашчыкъ. Ол бу ушакъны жаратмай эди.

Алай эсе да, к’оншусуну сёзлери сагъышха к’алдыргъан дыла. Атасыны ишден талчык’гъан к’олларын, аны хар заманда да арыгъанлай тургъан сыфатын, к’айгыыладан талгъан анасын да эсине тюшюрюп, Виталик, к’алай эсе да кесини ёпкелегинден уялгъанча болду. Ол эр кишиге, сездирмей, к’арады. Инбашларын жыйырып, ол, к’айры эсе да узак’гъа к’арай, ташны к’атында тепмегенлей сюелди. Ол бу ата болууну насыбын сезмеген адамгъа эриди, анга жаны ауруду.

– Мен, айхай да, ангылайма атамы арыгъанын, – деп башлады Виталик. – Ким биледи, ол аны ючюн да бола болур огъурсуз, терк ачыулануучу да.

– Огъурсуз? – Ильяс анга иги жаратмай к’арады. – Сен атангы юсюнден иги сагъыш этмейсе. Эслеп сагъыш эте тур. Бу сагъатда сенде ёпкелеген сезиминг «сёлешеди», ол а кёбюсюнде тапсыз, ойламай этилген ишлеге келтиреди. Бир-бир адамланы бир бирлерине энчи гурушхалык’лары ючюн дуняда хатала кёп боладыла. Сен а: атам арыгъан этеди! – К’оншуну ауазы бир кесек жумушады. – Санланы арыгъанлары – ол бош затды. Абадан адамны арыгъаны терк кетеди, жалан да бир кесекчик солуса болады. Алай а сиз кесигизни бу жыл саныгъызда жууаплылык’дан арыгъанны не болгъанын ангыларчамысыз? Не бла ёнчелерге боллукъду ата-аналаны сабийле туугъан, ёсген, акъылбалыкъ бола башлагъан кезиулеринде тохтаусуз к’айгы этип турууларын?..

Бир жанына бурулуп, Виталик, эринлерин к’ынгыр этип: «Аз эди да манга юйде юйретгенлери, энди уа акъыл юйретрге бу да к’ошулургъа кюрешеди. Атам бла бирге келишген а болмазламы? Ала угъай демезле, бу таматала».

– Мен не затымы да берлик эдим, аллай сезимни сынар ючюн, – дейди андан ары Ильяс, ауазында к’аллай эсе да бир жарсыуу бла. – Санга, жашым, ангыларгъа керекди: сабийле – ала... юйню халал, ачыкъ кёллю иелери, ата-анала, бек суююп, багъалап сак’лагъан к’онак’ларыдыла. Иледен а ала к’онак’гъа бераллыгъындан кёпню сак’ларгъа керек туююлду. Ата-аналаны борчлары – ариу к’араргъа, билим берирге, алай а, артда сабийле ёсгенлеринден сора, аланы чыпчыкъны чалдиш орунда тутханча тугуп турмай, башларына эркин этерге.

Ма ол а, сени кесинги бююнлюкде къалай жюрютгенинги ачыкъларыкъды, ала артда санга болушургъа сюерикмидиле, сени къыйналгъан заманында таянчакълыкъ этерикмидиле, кечерикмидиле терс болгъан жерлеринги...

Ол биягъы селешгенин тохтатды. Бир жанына къарап, Виталик эшитген затларын ангыларгъа кюрешеди.

– Сен манга сабийлигинги юсюнден хапар айт деп тилегенсе? – деп, эсине тюшюрдю къоншу Ильяс, бир кесек тынгылап тургъанындан сора. – Болмагъанды мени сабийлигим. Манга санга шендю болгъанындан эсе, аз жыл толгъан эди, мен жууукъларымы тас этгенимде. Ол мени халкъыма бек къыйын кезиуде болгъан эди, бизни, аджарлыланы, туугъан жерле-рибизден Къыргъызстаннга кечюргенлеринде. Эшитгенмисе аллай республиканы юсюнден?..

Виталик, хау дегенча, башын къымылдатды. Кесини уллу кыралыны географиясын осал билмей эди.

– Анда, къум тюзлени къайсы эсе да бир элини вокзалында, бизни вагонладан жюк ташыгъан машиналагъа олтуртханларында, ма ол кезиуде тас этгенме мен кесими юйюрюю: ата-анамы, къарындашларымы, эгечлерими. Тегерекде бушуу кеп эди. Адамла, ары-бери чаба, кычырыкъ эте, жилигъандыла. Къайсы эсе да бир аскерчиле да кычырып урушхандыла. Къоркъуп, мен бир халжарчыкъгъа бугъама. Андан чыкъгъанымда уа, поезд да, машинала да кетип тура эдиле. Мен а кесим жангызлай къалама: арып, ач да болуп, къоркыгъан да этип. Бир кишини да тас болгъан сабий бла иши жокъ эди. Инигде уа мен тургъан жерни жаны бла бир кыргъызлы юйюр арба бла озуп бара эди да, мени да ала биргелерине алгъан эдиле. Манга ала аман болмагъандыла, алай болгъанлыкъгъа, жүрегим къыйналып, инжилген да эте эдим. Адамгъа аны ата-анасын биреулен да алышаллыкъ туююдю.

– Сора сиз ёксюзмюз? – Виталик башын жарсыулу чайкъады.

Дарчидзе кружкасында суууп тургъан чайындан уртлап, жангыдан сагъышха кирди:

– Анда, Къыргъызда, мен Арапбай къойчуда жашагъанма. Аланы юйюрлери таулада ары-бери кечюп, тохтагъан жерлерин терк-терк алышып тургъандыла. Кезиуден-кезиуге ол тюзге аш-суу, сирнекле, патеген алыргъа тюшюп тургъанды. Бир жол а Арапбай, асыры ичгенинден кеф болуп, властадан бугъаргъа анга къойчулукъ бла кюрешгени себеплик этип тургъанын билмегенлей айтып къояды. Ол кюн аны къадарыны юсюнден мен кеп затны билген эдим. Урушха дери ол шахарда жашагъанды, иги къууллугъу да болгъанды. Бир жол кече уа аны,

японлу тасхачыла бла байламлыкъ жюрютесе деп, тутадыла. Эсимдеди, ол эм алгъа къаты кюлюп башлагъаны эм аны юсюнден хапар айтханы, артда уа жилип къалгъаны. Японлуланы Арапбай ёмюрюнде къарап да кёрмегенди. Къалай эсе да анга къачып къутулургъа онг да чыгъады. Ахлулары болушхандыла, керекли документлени да тапхандыла. Унутма, жашым, адамгъа юйюр – ол бу дуняда эм магъаналыды. Мен эсимде тутханлай тургъанма мында, Аджарияда, бизни бир жууукъ эгечибиз къалгъанын. Ол гюржюлю бла юйюр къурагъан эди да, аны ючюн кёчюрюлмегенди. Мен а анга бир кесек абаданыракъ болгъанымдан сора баргъан да этгенме.

Аны хапары жашчыкъны мудах этгенин сезип, эр киши:

– Эй, сен неге мудах боласа? Къой! Ала барысы да узакъ, озуп кетген заманлада болгъан ишледиле. Сен билемисе, жүрегинг такъыр болуп, сени саулай дуняда да бир адам сүймегенча, ангыламагъанча кёрюнсе, адам кеси кесине бир кесекчик къарыу этсе, сора ол заманда хар не да жарыкъ, къууанчлы да кёрюнюрюкдю? Билемисе? – деп сорады.

Виталик амалсыздан ышарады:

– Не къарыуду ол а?

– Э, ол а энчи, бурунгулу тасхады. Аны юсюнден кёпле биледиле, алай а аз хайырланадыла. Аны юсюнден кеси заманында манга Арапбай билдиргенди, мени тохтаусуз жилип тургъанымы кёргенден эригип. Адамгъа жалан да бир керечик ышарыргъа керекди, бир да болмаса да, кесине къарыу этип, ол заманда тегерекде хар не да тюрленип къалады. Кёлю да кётюрюледди. – Ильяс жашха къарады.

– Кёрюп турама ийнанмагъанынгы. Сен а сынап бир кёрчю. Атанг не да ананг сени кеслерини юйретиулери бла къыйнап башласала, – сен а аладан арыгъанса, кертиди да? – аланы къатларына барып, къучакълагъан да эт, ызы бла кесинги ариу ышаргъанынгы саугъала, сора кёрлюксе хар не да къалай тюрленнгенин. Алай этип бир кёрчю, мен санга айтама, артда уа манга билдирirse, кертими айтама огъесе – угъай.

«Къаллай эсе да бир сабий оюн», – деп келди Виталикни кёлуне, болса да эшитдирip айтды:

– Охо да, этип бир кёрюрме. Болса да ышанмайма.

Ильяс аны бир къолу бла инбашларындан къучакълады.

– Хар зат да тюз алай боллукъду! Билемисе, табийгъатда хар жаны болгъан зат да ышара биледи: битимле, жаныуарла да. Кеслерича. Жалан да аны алайлыгъын кёре билирге керекди. Арапбай мени гюллени ышаргъанларын кёре билирге юйреггенди. Биягъы ийнанмаймыса? – Виталикни мыйыкъ тюрюнден ышарып тургъаны аны акъылын сездирip къойгъанча болду.

Ильяс ёрге кѳопду. – Ахшы, кел ызымдан. Мен санга кѳргюзтейим кѳк гюлчюкле кѳалай ышаргъанларын.

Тѳгерекеде, кырдыкны кѳалын жашил кюйюзюнде, тюздеги сабан гюллени айрыкамчыкълары жыртылгъан журунчукъларча кѳрюнедиле. Кѳоншусуну айтханын эте, Виталик сюер-суюмез ташдан ёрге кѳопду да, ууакъ, бир кесек кѳксюлге тартхан тюрсюнлери болгъан гюлчюкле ёсген талачыкъ таба атлады. «Кѳалай билликдиле ала ышара? – деп сагъыш этеди ол, кѳоншусу Ильяс бусагъат кѳаллай тапсыз болумгъа тюшеригин кѳз аллына келтире. Талачыкъларны бир кесегин кюн жарыта эди, аны ююн а кѳк гюлчюкле, бир кесек онгуп тургъанча, тюрсюнсюзле окъуна кѳрюнгендиле.

– Кѳарама ары, кюн кѳп болгъан жерге! – деди кѳоншу. Хар заманда да кѳуру да кюн тюбюнде туруп тургъан затла бизни кѳууандырып да турмайдыла. Кѳбюсюнде ол башха тюрлю болуучуду. Ол адамланы арасында болгъанычады. Асламысында ала, кимле ауанада кѳала эселе да, суюдюмлюдюле эм да ий-лешлидиле, кеслерине тартханладыла. Ёсюп, уллу болсанг – ангыларыкъса.

Виталий кѳарамын ауанада тургъан кѳк гюлчюкlege бурду... сора сейирге кѳалды: артыкъ бек кѳууатлары эсленмеген гокка хансчыкъла, жарыкъ кѳллю сабийчиклеча, анга ышара эдиле.

Ол жауунлу кюн аны кѳоншусу Ильяс бла жууукълашдыргъанды, аланы шуѳхла этгенди. Андан бери Виталик, кѳоншуларына терк-терк кире-чыгъа, бир кесек хапарлаша да турады. Ала да ыразыдыла аны алай этгенине. Ата-анасы бла арасы да игиге айланды. Ол ышаныуу бла байламлы сынауну да этип кѳрген эди. Аны сейирге кѳалдырып, ол кесини жумушун да этди. Андан бери аланы юйюрлеринде даулаш кѳозгъамазгъа кюрешидиле. Бир бирни ангыламай тебиреселе уа, ышарыуну бла кѳучакълауну кючлерин эслерине тюшюргендиле.

Бир жол а, жарыкъ кюз арты кюнде, Виталик школдан юйге келгенинде, анасындан ийнаныргъа кѳыйын болгъан жангылыкъларны эшитди: Ильясны жууукълары табылгъандыла. Жюреги кѳозгъалып, кѳууанч тыпырлы болуп, ол, мычымай, экинчи кѳатха чабып чыкъды.

Кѳууаннганындан бети жарый, кѳоншулары анга узакъ республикадан алгъан кѳагъытыны юсюнден хапар айтды. Хапаргъа кѳере, жууукълары аны кѳп жылланы излегендиле. Кѳыргъызстандан ала Узбекистаннга кетгендиле, алай бла бир бирлеринден да хапар билмей кѳалгъандыла.

Орта Азиягъа Ильяс бла Перидени саулай юй бирден ашыргъандыла. Ала сау айны анда тургъандыла, артха кѳайтханла-

рында уа, к'оншула ол омак' кийинген, сак'ялын да гымыш жюлюп, башында да так'ыясы болг'ан, жашсынган сыфаты бла эр кишиде, жарык' шарк' жыйрык'даг'ы тиширyуда Дарчидзелени иги танымай ок'уна к'алг'андыла.

Жаз башында уа ала, Аджариядан ахырысы бла да к'ечюп кетип, аланы кеслерини суймекликлери, к'айг'ырыгулук'лары бла кеслерине ийлешдирген уллу шу'ех юйюрлери жашаг'ан жерде тохташхандыла.

Бир жол Виталик Ильясдан посылка алды: анда – шарк'ны тюрлю-тюрлю татлы ашарык'лары, аны бла бирге уа сауг'а да – узбек бичак'. К'яг'ытчык'да уа аланы хар нелери да тап болг'аныны юсюнден жазыла эди. К'юн узуну, ол иште болг'анында, Периде сабийлеге к'арайды, аланы уа ол, кесиникиленича, бек суйгенди. Алг'ыннгы к'оншулары Виталикни, аны жууук'ларын да кеслерине к'онак'г'а, узак' Узбекистаннга, чак'ыра эди. К'яг'ытны ахырында уа Ильяс анга к'ек гюлчюкню «тасхасыны» юсюнден эсгертгенди.

Андан сора ала бир бирлерин к'ермегендиле. Кесини халал к'оншусун эсгере, ол ариу шарк' бичак'ны аяулу сак'лаг'анды. Хар заманда да, аны к'ынындан чыг'ара туруп, ол узак' сабийлигинде ышарыуну уллу к'ючюню юсюнден билген к'юнюн эсине тюшюрмей к'оймаг'анды.

МОК'БАЛАНЫ Зухура
к'ечюргенди.

ВАЛЕНТИНА ДМИТРИЧЕНКО

Валентина Дмитриченко – поэт. Россейни Жазыучуларыны союзуну члени. Шимал Къазахстанда Лузинка элде туугъанды. Школны бошагъанлай, элде устаз болуп ишлеп башлагъанды. Павлодарда трактор заводну кзурулушуна къатышханды. Андан арысында эл китапханагъа таматалыкъ этгенди. Бир къауум жылны Польшада жашагъанды. В 2000 жылда басмадан «Выбираю любовь» атлы биринчи китабы чыккыгъанды. Ызы бла – «Подкова на счастье», «Продолжается жизнь», «Звезда в колодце», «Объяснение в любви (эки том)», «Исповедь». А. Губин атлы гурбатор премияны лауреатыды. Невинномыскда жашайды.

ЖАРЫКЪДЫ ЖАНЫМ

Булбулла арып,
 Бусакълы эрттен терезе туюе,
 Уятып барын
 Чалгъы тауушу, кюмюшлю – ёню.
 Терезе туюде
 Жаш муркку терек чагъады алай,
 Жюрегим кюле
 Эсимде къаллыкъ ариулугъундан.
 Зумрутлу сырты
 Къабакъла алда къайнады, келип.
 Сенгирчге жыры
 Жанымы къойду жилиатып, женгип.
 Жетип май кюнле,
 Орунла къызыу метекеледе
 Уятып желле,
 Лейсанла жаууп жашил жерледе.
 Юшюген юйню
 Отоуларында къыйынды манга.
 Жел къыш узуну
 Терезе-эшик туюгенди мында...
 Билеме, санга
 Жангызлыкъ нёгер болгъанын эртте.

Билеме, санга
Тургъанын келип, шуёхлукъ эте.
Бери кел, манга,
Биз бирге болсакъ азатлыкъ желде,
Чыпчыкъ орунла
Анда не мында тагъарбыз бирде.
Жагъарбыз отну,
Биз бирге болсакъ, тыпырыбызда,
Балли орнатып
Босагъа ташда, арбазыбызда.
Бир ариу болду,
Лейсанла жуууп, чырмауукъ жаннет...
Арыды булбул,
Эрип жау чыракъ, жулдуз, не медет.
Жарады манга
Жалан къой чыпчыкъ, балхамым болуп.
Сен келсенг, санга
Тюберикме мен, жүрегим толуп.
Экибиз да биз –
Жангызлыкъ къолгъа тургъанла алып.
Тюбеширикбиз,
Экибиз бирге излеген – насып.

НАСЫП

Бузлап тургъан жауун сууларында
Кёксюл кюнню бардыкъ ортасында,
Башыбызны насып айландырып,
Биргеликге толу ийнандырып.

Ма терекле жукълай, батып къаргъа,
Жюрек бла жюрек бирге ура.
Болурму бу алдау, кёзге келген?
Не тюш болурму? Жокъ аны билген.

Чабадыла, гуппур болуп, бирле,
Ашыкъгъандан, кётюрмейин кёзле.
Бизден ариу бир жан да жокъ мында –
Бу биз бара тургъан орамлада.

Къуу төшекден учхан кибик бу къар,
Аны къачар, бери таба учар.
Барабыз, шахарда къышда алай,
Ичибизден жанабыз, жылтырай.

Сени сёзюнг ашыгъышлы туююл,
Алай андан барама мен куююп.

Кёзлерингде – айтылмагъан соруу,
Алдамазла дедим, эрий къоркъуу.

Насып ёнчеу – мени атламларым,
Кертиди жомакъгъа ийнанганым.
Сангача, мен ышанмадым жаннга,
Дедим, бата сени къарамынгда.

КАВКАЗ, СЕНИ КЪЫЗЫНГМА МЕН

Бир кёплени къаны жюрюй менде,
Тюшде да табалмазса кёрюрге:
Къашларымы кенгликлери – атам,
Эринлерим, кирпичлерим – анам.

Билеме, ол бары – Жаратхандан,
Кертиме мен, туююлме жомакъдан.
Къылыкъларым – шо къалмай атамдан,
Кавказ халли адамма мен андан!

Ол – сибирьни сууугъунда къатхан,
Къанатлылай, азат жырын айтхан...
Бир заманда турду Къазахстанда,
Кавказ халкъла анда болгъанында.

Анда, узакъ шарх-шарх тюзлеринде,
Монглу бола анда мирзеуледен,
Эки халкъны алгъанма дерслерин,
Алгъанма къылыкъны игилерин.

Къызыма мен жарлы къыралымы!
Къызыма мен къыйын къадарымы,
Эки макъам, эки жырым, къылым,
Бергендиле, анданды акъылым.

Чекле деп, жокъду ангылам манга,
Керек туююлме мен уялыргъа,
Жууукъма мен кимге да, мен – ахлу,
Андан манга насып келип къонду.

Ахыр кюнюмде, не сагъатымда,
Харам этмезме мен бир заманда
Жууукълукъну сени бла, Кавказым!
Сенде – кёбюм, башха жерде – азым.

*Мусукаланы Сакинат
кёчюргенди.*

МАЛКЪАР

Малкъар!
Мени жарамса, эсимдесе,
адамларынг чыпчыкъча уяла
ишлейдиле.
Дагъыда ташларынг да
къурайдыла,
                    къатлайла назмула.
Къызыу кюнде,
къышхы сууукъ кече да
белляу айтып туралла
желлеринг.
Ата журтдан
кенгде
къалгъан таулу да,
жан тамыры бла
белляуну
                    сезер.
Бир бирине
                    билекликни этелле,
жилямсырамай,
пошлукъну сакълай,
Малкъар,
акъ тауларынг манга къарайла,
гурушхалыкъ этедиле
сынай.
Жаланда эс,
ол къызгъылдым бояу бла,
сурайды дуниялыкъ уятындан...
Сени сау болмагъан
                    жаранг да –
Таула табы¹ жүрек тамырымда.
Чегем!
Бу дуниягъа
сен келтиргенсе
жарыкъ ниетли жашынгы.
Ёмюрледе
                    ёчюлмесин
тилейме
Минара чыракъча –
                    жулдузу Къайсынны!

---

¹ Тап – рубеж.

МЕНИ БАРДЫ СЁЗЮМ

Пышылдап шулпулайд,
 мудахлыкъ къаралтхан кюз арты,
 къуюла чапырагъы,
 замансыз саргъалгъан жеркледен.
 Бир эки-юч ыйыкъдан
 чырмауукъ ханс
                   басар сузланы¹,
 курт юзюлген болуп,
 акъ къагъытха
                   сёзлерим –
 жазылырла...

Мен жазарма,
 кече
 кюн да
 илхамымы кючюнден,
 тынгылай
                   терекле бахчасы
 жашыргъан тауушха.
 Ма, шайтан желчик,
 тозурагъан юй башдан
                                   чапыракъла
 жоккусун кётюрюп,
 ойнады да,
 сызды
                   бошнакъгъа.
 Кампетчикъча жаным
 эририкди акъсыл туманда.
 Терекле да
 сууукъдула,
                   суудула
 бахчалада.
 Умутла толсунла деп,
 Сакъламайма
 къадарымдан.
 Мени барды сёзюм, ол насыпды,
 Керекмейди жукъ!

*Газаланы Амина
 кёчюргенди.*

¹ Суз (татар.) – плёс.

ЕВГЕНИЯ КРИВИЦКАЯ

*Филология илмуланы кандидаты,
РФ-ни Жазыучуларыны союзуну члени.
1978 жылда Белоруссияда тууганды.
Устаз, журналист болуп ишлей келгенди.
Бусагъатда ол М. Ю. Лермонтовну
Пятигорскда Къырал заповедник-музейинде
директорну экинчиси болуп ишлейди.
Назмула сабийлигинден бери жазады.
Тёрт назму, проза китапланы авторуду,
альманахлада, журналлада, газетледе да
хапарлары, назму жыйымдыклары да
басмалана турадыла. Ставропольяны жазыучулары
бла бирге Къайсынны жюзжыллыгына келип,
Чегем ауузунда, Малкъар тарында,
Нальчикде болганды. Бу назмуну да ол бери келип
кетгенден сора жазганды.*

КЪАЙСЫННГА ЖЮЗ АТЛАМ

Жаланда жюз атлам, жаланда жюз,
Болабыз, сора, биз да Къайсында.
Бола аныча биз да ёлюмсюз,
Жангыз къушла, таула уа – башында.

Жаланда жюз назму, жаланда жюз –
Саулай жерни битеу да акъылы
Бери сыйыннганын а кёрдюгюз –
Жашау, ёлюм аралада къылыны.

Жюз жыл угъай, анданда кёп, минг жол
Жолукъдула бирге ма бу жерде...
Суймекликни сыны болганды ол,
Анга жюз жыл угъай, минг жол элте.

Деменгили жюз жел болганды кёш,
Дуниягъа ёхтем айта аны атын.
Мында хар таш да шыбырдайды шош:
Эт сен да Къайсыннга бир жюз атлам.

*Додулары Аскер
кёчюргенди.*

БИЙЧЕККУЛАНЫ Тахир

КЕЧМЕМ

Кезибанны эслеп эсинде да жокъ эди баш иесинден, кесини Магометинден, бу сёзлени эшитирикме деп. Аны айтханы ариу кюнде элия ургъанча эди. Эри ары киргенде, аш юйде стол артында олтуруп, пиринчни ариулай тура эди Кезибан. Былай бир тунукъгъан, буюкъгъан халда кирип:

– Кезибан, сен мени кеч. Мен, сенден кетип, башха тиши-рыугъа барама, – деди шош.

Кеси да, артыкъ таукел болмагъанча, кёзлерин да энишге ийип сёлеше эди.

Кезибанны кьоллары къалай эсе да пиринчни юсюнде хауа-да къалдыла. Ол, кёзлерин акъырын кётюрюп, суйген Магометине къарады. Къарамы сабыр эди Кезибанны, хар айтхан сёзюн ёнчелеп, жабып айта, кесин бузаргъа бир тюрлю ышаны болмай:

– Да энди ангыладым, – деп, шош айтды Кезибан, ауазыны башха кюнледен тюрлениую жокъ эди. – Кимди кеси уа?

Магомет сакълагъан даулаш чыкъмады, аз-кёп болса да, андан кьутулмам деп тура эди да, ол затха тюбемеди. Кезибан, сорууна жууап сакълай, ташдан ишленнгенча олтурады, ки-шисине угъай, къайры эсе да бир жары къарап. Магометни жю-регине къайгъы кирди.

– Сен аны танымайса, – деди Магомет, сёзлерин бюлдюрюю эте. – Медсестрады, ол былтыр солугъан жеримден, жаз башын-да саулугъума къаратыргъа баргъан жеримден. Ол, билемисе, бек сейирлик тиширыуду... Ангылаймыса?

Медсестраны, ол тиширыучукъну, эсине келтиргенлей, Магометни кёзлери башхача жандыла. Къалай эсе да сыртыны гуппурлугъу да къайры эсе да кетди, таукел сюелди. Аны къой, башыны акъ ургъаны да тас болгъанча кёрюндю.

Кезибан, эринин-бурунун чюйюре, ичинде не эсе да бир жерине биз чанчылгъанча болду, бир такъыйкъаны ичинде бети къалай эсе да бир ёлген адамны бетинлей, чыммакъ-акъ болду. Сау адамны бетине ушамай эди. Былай бир къарам бла айтханда, бу тиширыу бусагъат полгъа аууп къалады олтургъан жеринден дерчады.

– Магомет, Аллах бла тилейме, ол ууакъ шартланы манга айтма. Бар, кийимлеринги жый. Сени, мен ангылагъаннга кёре, сакълап тура болурла, – деп, бир да къайгъы этмегенча айтды.

Кезибан сёзюн тохтатды да, къарамын терезеге бурду. Ол кёз жашларымы Магомет эслемесин деген умутда эди.

Аз заманны ичинде Магомет къолунда да уллу сумкасы бла босагъада кёрюндю.

– Хайда, энди мен кетдим, – деп, сансыз этгенча айтды Магомет. – Кечгинлик бер манга.

– Хау, сау бар! – деди Кезибан сансыз халда, аны бир жумушха ашыргъан кибик.

Ол сёзлени айта туруп, боюнун буруп да къарамады кетип баргъан Магометге.

Кёз жашлары тамагъына тыгъылыпдыла. Хазыр эдиле төгюлюп башларгъа, тау сууу баргъанча. Кезибанны, кёзлеринден сора да, кесине да къыйындан къыйын бола барады аланы тыйгъан. Бусагъатда Кезибанны бек излегени неди десегиз, кишиси, энди уа дурус айтса, алгъыннгы кишиси, терк кетсе сую эди бу юйден. Ол кезиуде Кезибан, жилимукъларына жол ачып, жүрексинип жилир эди, жастыгъына жухун басып, тас болгъан тиширью насыбына, кетген кишисине кюйюп...

Магомет къайгъылы эди алай сууукъ айырылгъанына, шош чыкъды эшикледен. Аякъ тауушлары уа биразны эшитилгенлей турдула. Алгъа тапкалада, артда зехле таба элтген жаяу жолчукъда. Артда уа төгерек шош болду. Ол шошлукъну жаланда къабыргъада сагъатны ишлегени бузады. Ол сагъат къабыргъада аланы тойларындан бери турады, жүрьюйдю, заманны ёнчелей, аны бла бирге уа: «Ёмюрге! Ёмюрге! Ёмюрге!» – деп, жырлагъанча кёрюнеди.

Кезибан, къоллары бла башындан тутуп, жүрегине, жилимукъларына да къажаяу болмай бошлады. Жилимукъла тау сууларыча къуюла эдиле.

* * *

Магомет бла битеу жашауу аны кёз аллында ётдю. Ол къыз заманында жаш устаз болуп элге келгени эсине тюшдю. Ол элни кеси сайламагъан эди, аны ары окъугъан жеринден жиберген эдиле. Къалай жүрек жарыкълыкъ бла тюбеген эдиле анга элде да, школда да. Намысын кётюре саламлашыучу эдиле элчиле, кеслери да, баш ургъанча, бир кесек ийиле. Кезибаннга уа бек асыу эди, жүрегине жау жакъгъанча кёрюне эди, ала – элчиле, Кезибанны къуру атын айтып къоймай, атасыны атын да айтып саламлашсала.

– Кюн ахшы болсун, Кезибан Солтановна! – деп, бир жаш анга школ аллында, манга бир эс бур дегенча сёлешди.

Кезибанны аллында сюелген, анга салам берген Магомет эди, Кезибанны бир окъуучусуну тамата къарындашы.

– Ахшылыкъ кёр, Магомет! – деп саламлашды Кезибан да.

– Къалайды бизни аман кылылыкълы, сизни жюрегигизни кыйнап не уа дерс бардырыргъа къоймай, чырмамай турамыды?

– Угъай, угъай. Не ючюн айтасыз алай? Ол иги жашчыкыды, окъугъаны, дерслерине хазырланыуу аман туююлдю, кылыгы да – алай, кийингенини да хатасы жокъду, бек таза сабийди.

Кезибан Магометни таный эди, аны окъуучусуну тамата къарындашы болгъанын да биле эди. Кесини окъууу болгъанын да терк-терк эсгериучю эди, ата-аналаны жыйылыулары болса. Къарындашчыгына уллу эс бурады.

– Эркин этсегиз, сизни ашыра барыр эдим? – деди Магомет, кеси былай бир сейирлик ышара.

Аны алай кёрген Кезибан Магометге угъай деялмады.

– Эркинсиз! – деп ышарды Кезибан да Магометге.

Аз-аздан аланы тюбешиулери теркден-терк бола башладыла. Магомет ингирде, Кезибан ишден чыгъаргъа, алайгъа школ аллына келип, Кезибанны юйюне дери ашырыучю эди. Экисини да бу ишлери бир кесекден адетча болуп кългъан эди. Сора элде уа аланы тойлары узакъгъа бармаз деген хапарла жюрюй башладыла.

Ётюрюкден не асыу, Кезибан ол ишге угъай дерик болмаз. Ол Магометни халине, акъылына, сёлешгенине, кесин жюрюгенине, асыллыгына, сёзюю ызындан не келир деп ёнчелемей, сант этмей жюрюгенине бюсюрей эди. Кеси да – чырайлы, назы терекча, бийик, къара шинли, ариу кёзлери бла, ма аллай жашды. Элде бир сёз чыкъса уа, ол, эртте-кеч болса да, тюз болмай кълмайды. Кёп да бармай, тойлары болду. Сау эл къууана эди бу экисини тойларына, бирге жашау этерге оноулашханларына. Ол кезиуде къайын атасы берген эди Кезибаннга саугъагъа къабыргъада тагъылгъан, энди уа: «Ёмюрге! Ёмюрге! Ёмюрге!» – деп жырлагъан сагъатны.

Кезибан битеу жашаууна сакълагъанча, сакълай эди къайын атасыны ол заманда айтхан сёзюю да:

– Бу сагъат бир заманда да тохтамасын!

Ма, кёр энди, къайын атасы ауушханлы, бир беш жыл болуп келеди. Кезибан бла Магомет а бирге жашагъанлы – жыйырма бла он жыл. Сагъат а жюрюйдю, тохтамай жюрюйдю.

– Да, аман жашамагъанбыз. Бир заманда да келмегенди аллай акъыл, не тюнюмде, не тюшюмде. Тура эдик жата, къайдан келди хат дегенлей, Магомет жаш кызычыкыгъа алданыр деп, кимни эсинде бар эди? – Кезибан сагъыш этди да, бир кере

туйюшгенбиз деп, эсине келтиралмады. – Бек сабыр, ариу да жашау ётдюргенбиз, бир бирни татлы кёрюп, тынч, ырахат.

Таза да суймеклик бла ёсдюргендиле эки кызыларын, туу-дукъларын да. Не керек эди жашауда андан сора?

– Тейри, билгенди Магомет... Манга чурум табып кетген болур ансы, мен аны терсге санамайма. Мендеди терслик, – деп сагъышланды Кезибан. – Магометиме эс бурмай, кесими сабий-леге атып къойгъан болурма. Туудукъчукълагъа да аллай бир эс бёлюп, не эте болур эдим, малчыкъланы да тутаргъа кюрешип? Сора хар элчидеча, алагъа къарагъан аз заман алмайды, аланы ашларын-сууларын тапдырып тургъан. Андан сора да – школ ишле, окъуучуланы дефтерлерине къараргъа керек...

Кезибан олтургъан жеринден ауур турду. Кёз жилямукъларын сюрте, кюзгю аллына келди да, кесине чурумла излей, къарады кесине, ол-бу жанындан да.

– Да бетим да – жыйыртмакъ, эски тери, мууал тери. Кёз тюплерим да – къаралып. Кесим да – толу, быдыр – алгъа, къалгъаным – артха чыгъа, кечгинлик, къолларым – жалгъауучлача, тырнакъ ариулагъан не уа боягъан къачан болгъанын да билмейдиле. Ма алайды, къартма энди мен, ма Магометим а жаш кызычыкыгъа алданнганды. Тюз Аллах ючюн айтханда, – Кезибан сагъышларын андан ары бардырады, – биз арт кезиуде сёлешген да этмей эдик бир бирибиз бла. Айтып да не айтырыкъ эдик, анча жылны бирге жашап, сёзсюз да ангылай эдик бир бирни сора?

Жыл мындан алгъа Магометни журеги тутханын эсгерди. Больницагъа алып кетген эдиле Магометчигин. Бек къоркъутханды эри ол кезиуде. Къаллай бир къайгыы этгенди Кезибан ол кюнледе! Магометин тас этип къояргъа къоркъа эди. Кече-кюн демей, тилей эди Аллахдан Магометине саулукъ, узакъ ёмюр. Хар Аллахны кюнюнден бара эди больницагъа. Магомет кеси уа кыйын эди, ауазы да – бир терен урудан чыкыгъанча. Больницадан чыкыгъанлай, анга ауур зат кётюртмей, не жумушну да кеси сыртына бла инбашларына атхан эди. Сау болсунла, ол кезиудеде киеуле да иги болушхандыла.

Жаз башында уа Магометге кесине бакъдырыргъа санаторийге жол къагъыт алып берди. «Мени Магометчигим кеси саулугъуна къаратсын, бакъдырсын», – деп сагъышлана эди Кезибан.

Ол а бек къаратды саулугъуна, кеси да семирип, кызылууурт болуп, къарыу алып келгенди, алай а къалай эсе да суукъ эди. Къуру да – телефонда. Анга къарап, заманын оздурады, неле эсе да жаза эм ышара... Не затха къууанады бу алай? Не да кимге? Кезибан, ёхтем тиширыу болгъаны себепли, Магометден зат сормай эди.

«Ол а кёргюзтдю хали не ючюн тюрленнгенин! Аны уа суймеклик бийлеп», – деп сагъышланды Кезибан.

Этер амалы жокъду, жилисанг, кычырсанг не уа башынгы кыбыргыагы урсанг да, энди аны тюз жолгы салыр онг жокъду.

Жилияды, жилияды Кезибан, сора эсине бир оюм келгенча, кесини ичин кюйдюрюп тургъандан хайыр чыкъмазлыгынын ангылап, юйде, арбазда ишлерин толтура башлады. Къаллай бир иш барды юйде. Шабат кюн а кызылары юйюрлери бла келирге айтхандыла, алагы бир лекъумла хазырламай къалай кыойсун? Жашауну баргъанын ким тыяллыкъды?..

Элде уа хапар жюрюйдю. Кезибанны жилиамукълары кыуругъунчу, кызыла кезлерин жандырып жетдиле.

– Анабыз, не болгъанды? Недиле бу хапарла? Кертими айтадыла, бизни атабыз бизни кыоюп, бир жаш тиширыугы кетгенди деп?

Кезибан билмей эди не этерге: жилиргыама керекди не уа Магометни этген ишине кюлюп кыойсамы тюздю? Жаланда:

– Кыарачыгыыз, бу хапарны терк жайылгъанына! Мен алыкы сизге да айтмагъанма, халкы а билип турады, – деп, кызыларына кыарады ол. – Сизге уа олсагыатха ким айтханды атагызыны этген ишин?

– Ой, анам, билмеймисе, бизде хапарла айтычу ким болгъанын? – деп, кызы анасыны кезуне кыарады. – Кыанитат! Алай ол бошду. Сен кертисин айт, бу болгъан ишмиди огъесе ётюрюк хапармыды?

Кезлери уа мудах эдиле.

– Кертиди! Кертиди, кызым, – деп кыочюндю Кезибан. – Жаланда бир шарт: атагыыз сизни кыоюп кетмегенди, ол менден кетгенди. Сизни да, туудукъларын да бек сюеди. Сиз анга гурушха этмегиз, кызыла...

Кызыла аталарыны этген ишин бир кесек сюздюле, сора, аналарыны айтханына да эс бура, аталарындан артха турмадыла.

Кезибанны бла Магометни жашау жоллары бир бирден узакъ болмай бара эселе да, бирге уа туююл эдиле. Хар бирини энчи жолу алагы башха тюрлю кыадарла кыурай эди.

Бек сейирди, Магомет бир эки-юч айдан телефон бла сёлешди Кезибаннга, анга, сабийлеге да таза жюрегинден тансыкылыгынын айта, аланы излей. Сора артха кыайтыр умуту болгъанын билдирди.

Кезибан Магометге хо демеди, ол анга кыажау болгъанын билдирди. Жюрек ачыуун айтмады, урушмады, кычырмады, сабыр халда ангылатды ол сууукъ, жансыз телефон бла.

– Сен, Магомет, табакыны сындырып кетгенинги ангыла, аны уа не бла жалгыарыкыса? Мен сени кечалмайма, этген ишинг ючюн. Энди сени да, мени да жашауубуз бирге туююлдю. Экибизни да энчидиле жолларыбыз. Сабийле бла, туудукъларынг бла кёрюшме деп, санга кыажау киши сюелмейди. Кёр,

сөлеш, тюбе ала бла. Мен а, кечгинлик бер, сени кёрюрге суй-мейме.

Магомет сөлеше эди телефон бла сабийлерине, ала да туудукъларын алып келип тубеше эдиле. Аталарына кеслерини кёлкълдыларын айтмай эдиле. Тубеген кезиуде уа эслеучюдюле Магометни кёзлери кюлгенлерин, аналарын сагъыннган заманда.

– Анам, атабыз къуру сени юсюнгден айтып турады, тубешсек, телефон бла сөлешсек да. Къайтыргъа сюеди. Сен аны кечер амалынг жокъмуду? Былай да жарамайды. Ажашмагъан ким барды? Халкъда төрт аягъы бла ат да абынады деген сёз бошдан жюрюй болмаз, – деп, къызла аналарына къайтарып-къайтарып айта эдиле, андан ыразылыкъ алыр умутда.

Алай Кезибанны жюреги жибермей эди.

– Ой, къызла, бу ишле энди оздула да кетдиле, озгъан жашауну уа артха киши къайтаралмагъанды. Арабызда ол алгъын болгъан жылыулукъ Минги тауну бузларын эритирик сунуучу эдим. Энди уа андан бир зат кълалмагъанды, арабыз бек терен къл болгъанды. Къайтып келсе да, аз да даулашсакъ, мен аны этгенин анга айтмай кълалмам. Ол мени башхагъа алышханын кечалмайма анга. Угъай, угъай, къызла, болмачы зат бла кесигизни, мени да инжилтмегиз, – дей эди Кезибан, къызларыны тилеклерине жууап къайтара.

Магометге уа жаланда кълызлары бла, туудукълары бла байламлыкъ азлыкъ этеди. Ол Кезибанны да кёрюрге сюеди.

«Кезибанны кълатында тынгылап турсам да, сёз айтмай, ол манга кълуанчды. Жюрекге ырахатлыкъ келтиредиде ол адам», – деп сагъышланады Магомет.

Кесин кёл кълыйнады Магомет, кесин кълайда, кълалай жюрютюрге билмей. Жюрек кълыйынлыгъы Магометни жюрегин эгеу бла эгегенлей турады. Экинчи юйдегиси жаш тиширыу болса да, жюрек ырахатлыкъ табалмайды. Жангы бийчени хар этген иши да эриши кёлюнеди. Анга алгълынча тартмайды Магометни жюреги. Жангылгъланын эсеплей, кесини сагълышларын чачалмайды, сора юйюрюн, биринчи юйюрюн, унуталмайды.

Магомет жаш бийчесинден кетди. Бир юч-тёрт айдан сора кёрдю араларында башхалыкълны. Кезибан ёхтем, аны бла бирге сабыр тиширыу эди. Экинчиси уа... Не болмады, не кълалмады, Магомет мен кетеме дегенде.

– Ай, мынафыкъл, иймансыз, ахшылыкълны билмеген, ангыламагълан, не малгълунса сен! Сен мени алдап, жаш башымы отха сукългъланса, мени насыбым, сыйым бла ойнагъланса, кесинги башынга таплыкъл излей. Энди уа мени кълыйгъланмы этесе?!

Магомет иги да ангыламай эди жаш тиширыуну башы бла не тюрлю хайырланнганын.

Айырылып кетгенден сора, Магомет общежитде бир отоу кибикчикде жангызлай жашаргъа кюрешди. Кезибанны уа терк-терк сагъына башлады. Кезибан анга тюшюнде-тюшюнде да кёрюне эди, юйчюклери бла бирге.

Термилиую хар кюнден ёсе, кёпден-кёп бола барады, сора, бир кюн, тёзюю тауусулуп, таукел болду.

– Не болса да, болсун! – деп, Магомет мыллыгын жолгъа атды. – Къыстаса, къыстасын! Къууалап жиберсе уа, аны, Кезибанымы, кёре-кёре турур жер табарма да, анда жашарма, – деп, хапчукларын жыйды.

Жыйды да, атланды туугъан элине.

Жолда чырмала кетип, кечеги поездге тюшдю. Станциясында тюшюп, кесини ариу хауасын терен тартып солуду эм да жаяу жолчукъ бла кеси элине атланды. Бир беш-алты къычырым барып, арыгъан да этип, кече ортасындан озуп, юйюне жетди. Магомет жүрегини къатыдан къаты уруп баргъанын сезе эди. Эшиклени къагъаргъа базынмай, босагъа аллында тапкалагъа олтурду да, башын да адыргы кийимчиклери жыйылгъан сумкагъа салып, жукълап къалды. Къайгъыларыны юсюне арыгъаны да къошулуп, аны терен жукъу басды.

Кезибан, маллагъа, арбазгъа, жумушлагъа къарар умутда, эрттенликде эртте юйюнден тышына чыкъды. Чыгъа келип, босагъада тапкала юсюнде эрин кёрдю. Алгъыннгы эрин. Кёзлери – жабылып, бети – чыммакъ-акъ, къансыз, къолу бла уа жүрегинден тутуп жата эди Магомет.

Магомет юйге атланнганда сезе эди жүреги чанчханын.

«Ёлгенди Магометчигим! – деп келди биринчи кёлюне Кезибанны. – Жүреги ауруучуду да, кёп кётюралмайды жарлы...»

Кезибан, жууукъ барып, тобукъланып, жилиамсырап къычрды:

– Ой, Магомет! Магомет! Не затла этип айланаса? Не, мен сени юйге къоймазлыкъмы суннган эдинг, нек былай тёнгереп къалдынг?! Эшиклени бир къакъсанг, не бола эди санга?!.

Тийре Кезибанны къычырыгъына жыйылды, бирлери докторлагъа чапдыла, экинчиле милициягъа сёлешдиле.

Халкъ бу хадагъагъа къарай тургъанлай, Магомет жукъу арасында чючгюрдю да, бирси жанына бурулду.

Ма, олсагъатха Магометни басдырдыла. Тейри, ёлгеннге аты чыгъып, сау болгъан адамгъа ёмюрю узакъ боллукъду, кёп жашарыкъды деучюдюле.

Къаугъагъа жыйылгъан тийре, кёз жашлары келгинчи кюлюп, кеслери жумушларына чачылдыла.

Кезибан, Магометни инбашын ары-бери тюрте, битеу ачыгун Магометден алгъанча, къол аязы бла Магометни башына жетдирди.

– Неле эте айланаса, хыликкялыкъ?! Жаш киеу! Мен кесим да аз къалдым ёлюрге, сени бу халинги кёрюп. Жюрегинг тутхан суннган эдим сени, – деп жияды Кезибан.

– Ур мени, ур, Кезибанчыгъым! Жаланда кеч мени, къарт эшекни, Аллахынг бла тилейме! Атангы-анангы да жаны ючюн, кеч! Мен сенсиз болалмайма. Къайры къарасам да, кёз аллымда жаланда сенсе, жалан сени кёреме. Мен сени бек сюеме, – деп, Магомет Кезибанны кесине къысды.

– Ой сени огъесе! Кесинги жаш тиширыугъа алдатып! Не, айландынгмы хауле?! Тойдунгму хаулеликден?!

Кезибан жияяп, кёз жашлары тёгюле башлагъан кёзлерин къол сырты бла сюртюп, башын Магометни кёкюрегине къысды. Сора, сескеннген этгенча:

– Ой, мен малларыма аш бермегенме да алыкъа! – деп, къайгъылы болду Кезибан

– Тохта, Казий! Мен санга болушайым, – деп, Магомет, эшикни ачып, сумкасын юйге сызды.

– Къой, сен къой! Сени жюрегинг ауруйду, – деп, къол булгъады Кезибан.

– Хатасы жокъду. Сенсе мени жюрегим!

Тюз да бу кезиуде юйлери аллы зехле къатында милиция машина келип тохтады.

– Не ючюн чакъыргъансыз бизни? Къайдады ёлюк? – деп сорду милициячы.

– Аллах хакъына, ким чакъыртхан эсе да, билмейме. Алай биз ёлген сунуп излеген эдик доктор да, милиция да. Ол а – сау! Сау-эсен! Жукълап тура эди арбазда, босагъа юсюнде. Кечгинлик беригиз, ётюрюк болуп чыкъгъанды.

– Да адам ёлмегени игиди, алай а, хар нени дурус билмей, бизни чакъыргъаныгъыз аманды. Тазирге тюшперге боллукъсуз, ётюрюк чакъыргъаныгъыз ючюн, – деди милициячы жаш.

Ол кезиуден бери Магомет бла Кезибан бютюн да къаты сюймеклик бла къарайдыла бир бирге. Экиси да ангылагъандыла, бир бирлерин тас этгенде, къалай къыйын кюнле оздургъанларын.

Бурунгулула айтычулай, адамны ёлмей бла кетмей, игилигин билмезсе.

Кезибан бир да эсинден кетермейди къалай къоркыгъанын, Магомет ёлдю деп эсине келгенде.

Магомет а дурус биледи аны: Кезибанындан, ёз балалары бла туудукъларындан багъалы анга дунияда бир жан да, зат да жокъду.

Къолубузда болгъанны сансыз этмей, анга багъа биче, сый бере билирге керекбиз. Олду насыпны бек башы.

ЁҒЕ ЖАШ

Майрусхан Къайсын бла юйдегили болуп жашагъанлы кѣп да болмагъанды, болса да алагъа жашчыкъ туууп, аны ѳсдюредиле. Ёсдюредиле десем да, къарамай, кереклисин да бермей къоя болмаз эдиле, алай а асыры бир бири бла гыр-мыр болгъандан, артыкъ эс да бура болмаз эдиле.

Майрусхан, эрге баргъынчы, анасы бла жашап тургъанды. Экиси да бир бирни иги ангылай эдиле, алай а – Къайсынны халын угъай.

Даулаша-туйюше кетип, ала айырылдыла, баям, бир бирден солуюкъ деген болур эдиле. Майрусхан бу ишге артыкъ бек жарсымады. ЗАГС-да айырылмай турдула биразны. Сора ол кезиуню ичинде къайдан тапдыла эсе да бир бирни, Майрусханны Оразайгъа кѳзю къарай башлады.

Къайсын, Оразай бла Майрусханны хапарын эшитип тюбешгенлеринде, Оразайны иги сопакълады. Къайсын къарыулу жаш эди, аны себепли Оразай жууабын бералмады, бераллыкъ да туйюл эди, уруп ѳлтюрюп къоймаса. Аллай ишге уа борбайлары къоймай эдиле, асыры къарыусуздан. Жюреги да алай ѳтгюр туйюлдю.

Сюдге да жетди ишлери. Анда Къайсынны терсге санап, Оразай кесине бакъдыра туруп къоратхан ахчаны къайтарыргъа буюрдула, аны бла бирге жашау жорукълагъа къажаулугъу ючюн жууапха да тартдыла. Туйюшгенде, Къайсын Оразайны уруп, башында мыйысын тепдирген эди. Ол да сейир туйюл эди, бир ургъанында, тюп жаягъын да ууатхан эди. Сора Оразай сау жайны худур бла суу ичип жашады, ауузунда тишлерин темир чыбыкъла бла къысыдырып, сюекле бир бирге къайнап, жерине келгинчи турду. Андан сора да аругъаны кетмей, иги кесек турду. Унутур ачыу туйюл эди ол.

Майрусхан а, бу хапарны билгенлей, чабып ЗАГС-ха да, сюдге да заявленияла жазды, айырылыргъа деп. Баям, Къайсыннга жюреги къатхан болур эди, алай а Оразай жангы суюгениди.

Болса да Къайсынны тюрге олтуртмадыла – аманчылыкъ иши биринчи болгъаны ючюн, къатылыкъ этмедиле. Ол ишге себеп берген дагъыда Къайсынны Оразайгъа ахча бла болушлугъу болду.

Майрусхан да айтмагъан эди Оразайгъа Къайсындан артын айырмагъанын. Кеси да сормагъанды. Сабийин кѳрюп, билип турса да, эс бурмады ол ишге. Къалай-алай болса да, Оразай, энтта да аллай бир кюннге къалырма деп, Къайсыннга тюберге бек къоркъа эди.

Майрусхан бла арасы иги болгъаны себепли, Оразай, бу ишлеге кѳре, кесин Джеймс Бонд суна болур эди, бир жаны бла –

милиция, экинчи жаны бла – сюд, андан сора да Майрусхан, Къайсыннга дерт жетдиреме деп, жашыны ким бла жашарыгъын, алиментле төлеригин излеп, сюдлеге айлана эди. Оразай а бу ишлени ичинде хар кюн сайын бир жангы хапар эшитип турду не сюдден, не танышладан, Майрусхандан, аны анасындан да.

Майрусханны анасыны юсюнден а айтырыгъым: ол, кызы жанлы бола да, хахайгъа-кыгычыркыгъа къала, къоншуладан болушлукъ излей, керексизге-кереклиге да дауур чыгъара, алай эди халы. Ит да баласын жалайды, сора адам а адамды...

Оразай, сунмай тургъанлай, бирине бир хау десе, экинчиси уа – экинчи тапкада. Таба баргъан чаба барыр деп бир айтадыла, тюз ма алай. Бираздан жашы, анасы да Майрусханны сыртына минип, аякъларын инбашларындан энишге салындырып тохтадыла. Анга бир тюрлю затдан оноу жетмейди. Иш хакъы аман туююл эди, алай болса да, ол жетишмей башлады. Аны юсюне уа Майрусханны къарыны болуп чыкъды. Оразайгъа отдан чыкъ да – ёртеннге дегенлей болду. Не аз сылтау бла да терисин соя эдиле. Ол халны кёре, Майрусханны жашы Алий да алагъа къошулуп. Оразайны жашауу машинагъа ушап къалды, сыртына ненча адам минсе да, кётюрюрге, элтирге тюшеди. Угъай дер онгу болмай, иште – иши, юйде къайын анасыны бла бийчесини тырманы жашауундан тюнгулте башладыла.

Болса да Оразай кеси кесине: «Бир жылгъа къоян тери да чыдайды да», – дей, нарт сёзге кертичи бола, аны эсинден кетермей, кеси сабийи да бир туусун да, юйде хал Оразайны жанына айланыр деген умут бла жашайды.

Майрусхан Къайсыннга жашы Алий бла тюбеширге къоймай эди, ол себепден а Оразайгъа къадала эди.

– Алийчикни атасы барды. Ол кыылыкъсыз а бизге керекмейди. Таулула айтыгучудула, биреуню кагына кесинги къалагъынгы сукъма деп. Иши жокъду Алий бла.

Майрусханны анасы Къаншият, кызы жанлы бола, Къайсынны къаргъышдан соя эди. Аны бла бирге жана тургъан отха патеген къуйгъанлай этеди, кёрсе да, милицияны сиренасы сунар эди аны кыгычргъанын эшитген адам: унамай эди Къайсын жашын кёре келсе.

Къан къаннга тартмай къалмайды. Алий атасы Къайсыннга тартыннганын эслей эди Оразай, болса да, не медет: «Кет, кесинле бири бирлерин, мени андан сора къайгъым жокъмуду?» – дейди.

Бу къазауатда, Майрусханны къарыны болгъаны билингенде, Оразай аны ЗАГС-ха элтди да, ала бир юйюрлю болуп жашаргъа ыразылыкъларын билдире, заявление жаздыла. Оразай аны боллукъ сабийи толу юйюрге туууп жашаса сюе эди.

Алий бла кёбюсюнде ыннасы – Оразайны къайын анасы – къала эди. Ол эди аны атасы Къайсындан къоруулаучу да. Сюдно приставлары келселе, алагъа да эс бурмай эди. Къайсын келип, Алийни анга кёргюзтмез сылтау, амал излей, театрда хар заманда бир спектакльге бара эди.

Анасы Майрусхан да, жашыны къолундан тутуп, жибермей эди атасына. «Ол къылыкъсызды, адамлагъа чабады, туюди, ма аллай ишлери ючюн, сюд бла тазирге тюшгенди. Ол себепден мен жашым аман къылыкълы болуругъун суймейме», – деучюдю Майрусхан. Анасы уа, ол кезиуде милиция сирена кибик, ма алай бла дунияны хахайгъа алдырып къояды. Сора, кесигиз бир сагъыш этчигиз, ол юйюрге не болгъанын, аш жокъ, суу жокъ, мамырлыкъ-тынчлыкъ жокъ, бир бирни ангылагъан а – бютюнд да. Сора, приставла келип, барысы да туююшюп чачылсала уа, отха отунла салып, аны ёртени мыдыхха айланса, – бир жылыу, мыдыхы ёле башласа, – экинчи кезиу башлана эди. Узун сёзню къысхасы, аз-аздан селее барады ол от.

Бу къазауатлада Орусбийчик да дуниягъа жаратылды. Оразай кёкню жети къатысында болур эди, асыры къууаннгандан. Сейирмиди – жашауунда биринчи сабийи. Кертиди, Алий бла да байламлыгъы бар эди, болса да Орусбийчик кесини къаныды. «Кесим демегенни эки эрини бирге жетмейдиле», – дейдиле таулула. Ма алайды жашау.

– Ма, энди биз толу юйюр болдукъ, керти юйюр, – деди Майрусхан, ысхарла къумач кесеклеге бёленип тургъан Орусбийчикни кеси къоюнуна къыса. – Бизге энди киши къажау сюелаллыкъ туююлдо.

Оразай ангыламады ким къажау сюеллигин. Къайсын да къалай эсе да кёзден тас болуп къалды. Жашын сурап сёлешгени, келгени да жокъ.

– Сен, Оразай, – деп башлады Майрусхан, – Алийни кеси тукъумунга ётдюрюрге керексе. Биз алайсыз да бир юйюрбюз, Алий а – кёкден тюшген кибик, башха тукъумда. Барысы да бирча болургъа керекди.

Оразай Майрусханны айтханына бир кесек чюйре да болду, алай а угъай деп айталмады. Майрусхан не жаны бла да ийнандырлыкъ эди Оразайны, ол алай болургъа керекди деп. Макъаны не жилинны чийлей аша десе да, ашарыкъ эди Оразай, баям.

Къайын анасы уа къызына, Майрусханнга, иги болушлукъ эди. Ол эки туудугъуна да къарайды, сора Майрусханнга онг берирге да аман туююл эди, ол тенглери бла тюберге суйсе. Кеси да кёп кереге оза эди къызын – бу зат былайды десе, ийнандырмай къоймаз эди, ол дурус болмаса да.

Ма Оразай биягъы сюдге-къолгъа тюшдю – Алийни кесине жаш этер ючюн – ёкюлню къурашдыргъан къагъытларына

кӱол салыргъа керек эди. Сора сюдде олтуруп, ёкюлню хар айтханына да хо деп турургъа керек эди.

Къайсынны сюдге чакъырыргъа излеп, тапмадыла, къайда болгъанын киши билмей эди. Ол себепден бу ишге къажау сюелген адам болмай, сюдде иш гыржыннга жау жакъгъанлай ёте баргъанлай, Къайсын бир кюн сюдге келди да, кесини анга ыразылыгъын бермеди:

– Бермейме, берлик да туююлме, – деп тохтады.

Сюд, кечге къалгъаны себепли:

– Сюдню этген оноуун тамбла эрттенликде окъурукъбуз, – деди судья.

Аны бла барысы да чачылдыла.

Болса да Алийге алгъан ёкюллери ишине иги хазырланганы себепли, Къайсынны ётген заманны ичинде жашына болушлукъ бермегенине патыуала таба, сора аны бла эрттеден бери кёрюшмегени себепли, сюд Алийни жанына болуп, аны Оразайгъа жаш этдиле. Оразай эки жаш кӱоллу болду. Ол оноуну окъудула да, сюдден чыкъдыла. Эшикде уа Къайсын сюеле эди. Къайсынны бети тюз да ма ол Оразай туююлген кюндеча эди. Алай а:

– Къоркъма сен, – деп, Къайсын сабыр сёлешди. – Мен санга тиерик туююлме, сёлеширге сюеме.

– Не ючюн? Не айтырыкъса сюдню оноууна, жаланда Баш сюдню атына тарыгъуу жазмасанг?

Оразай, кеси да соймей тургъанлай, башын инбашларына жыйды. Ауазы да билдире эди къоркъгъанын, кесин не бек батыр болургъа кюрешсе да. Къайсын иги да къаршы болду Оразайгъа, ол а, къоркъуп, кӱоллары бла бетин жабаргъа хазыр болду.

– Мен дурус билирге сюеме, санга бу иш неге керекди? Сен таза да жюрегинг бламы сюесе мени жашымы? Огъесе сен Майрусхан бла аны анасыны тёбен жанларына кирип, аладан къоркъупму къалтырайса? Билеме мен, Майрусхан бла анасы адамны кеси муратын къалай сындырыучуларын. Кесим аз сынамагъанма аллай ишлерин аланы. Сора не дейсе, Оразай, айт?!

Оразай, Къайсын анга кӱол кётюрмезлигин неси бла сезген эсе да, ангылады. Кёралмады Къайсында, алгъынча, туююшюрге хазырлыкъ билдирген шартланы. Алгъын а бир къычырымдан окъуна кёре эди ол халын.

– Сен а, сен къайры тас болгъанса? Сени юч-тёрт жылны ичинде кёрмей тургъанбыз. Алий а сени унутхан да этгенди ол кезиюню ичинде. Къайда эдинг? Ата...

– Къайда эсем да, ол сени ишинг туююлдю. Эсингде болсун, Оразай, энди сенсе анга ата, сен аны не ишине да борчлуса. Сора манга башха туююлдю Майрусхан да, аны анасы да не этген

лери. Энди сен борч алгъанса мени аллымда, Алийни къалай кечиндирлигинг, не ашатырыгъынг, къаллай къылыкълы ёсдюрлюгюнг сени ишингди. Алай ол, сени хатангдан, жаланнгачлыкъ, ачлыкъ сынаса, эшитмедим деме. Сен манга борчлуса. Ангыладынгмы?

Бу сёзлени айтып, Къайсын, артха айланып, кеси жолуна кетди. Оразай бир жаны бла Къайсыннга жан аурумакълыгъын сезди, кесини уа, бир умуту бирин бузгъан халда, ичин дыгаласлыкъ алды. Къайсыннга жаны ауруса да, ол ол сёзлени ойнап айтмагъанды. Таза да кёлюнде болгъан халды ол Къайсынны.

Бу кюнледе Оразай биринчи кере келди бу сагъышха. Ол да неди десегиз, Майрусханнга биринчи тюбеген кюнюнде юйюнден чыкъмай кълалса, туберик туююл эди анга. Сора къадары уа къайсы жолгъа салыр эди? «Не атамы башы кълалгъан эди ол ресторанда? Ары бармасам, мен Майрусхан бла танышырыкъ туююл эдим. Бу ишлеге да кълаллыкъ туююл эдим...» Кеси оноуу бла этилген ишле болсала да бир иш, алай а, кесине аман болса да, бирлени оноуларына: «Угъай, ол алай болургъа амалы жокъду», – деялмады. Теличикча, бирлени ауузларына къарап тургъаны ючюн, кеси кесин да суймей башлады. Ишни бек башы уа – Оразайдан киши сормай эди, бу иш къалай болсун, не айтаса деп?

Арада иги кесек заман озду.

– Оразай, сен келемисе? Бу шишликлеге от хазырлап, сакълайбыз, – деди Кулина.

Оразай Кулина бла тюбеше башлагъан эди. Жангы суймеклик къурала турады араларында, кёпге умут этдирген, къууанчлы эм башны тегерек айландыргъан.

– Хау, жаным, мен жалаанда ЗАГС-ха кирейим да, айырылгъаныбызны юсюнден ол шагъатлыкъ къагъытны алайым, сора терк окъуна сизге барама!

– Сакълайма, жаным. Бек тансыкъ болгъанма, тюзюмю тауусулуп сакълайма!

Кулина бу сёзлени жырлагъанча айта эди телефон бла, Оразайны да ичин дыгалас этдире.

Жангы жылгъа жораланнган корпоративлерин турбазада, бир ариу жерде, назы терекле ичинде ётдюрюрге жыйылгъан эдиле.

Оразайны аллай бир сакълагъан иши – Майрусхандан айырылгъаны – жюрегине къууанч келтиредди. Кеси да бу тюбешиуден сора уллу тюрлениуле болурла деген умутдады. Кёпню сакълай эди жюрегини теренинде кеси да энди башына бош жаш.

Жангы жылгъа дери кёп кълалмагъан эди – юч-тёрт кюн. Ол себепден Оразай бу озгъан, анга къууанч келтирген къыйын жылны терк ётдюрюрге сую эди, Жангы жылгъа жангыча

туберге умутун юзмей: биринчиден, къатынсыз жаш, аны дуруслугъун – шагъатлыкъ къагъытын – ЗАГС-дан алгъан. Ол ишни белгилей, Оразай Кулинагъа деп бир ариу сыргъала алды. Бек сайлап алгъан эди, кѐп алтынланы ичинде айырып. Кеси да билмей эди не кезиуде берлигин саугъасын, алай а бир тап заман чыгъар, ол кезиуде уа узатырма деди. Ол хыйсапланы эте, Оразай турбазагъа тебиреди. Жолда бара, Кулинагъа гокка хансла да алды. Алгъан саугъаларына шоколад конфетле да къошду. Андан сора да кѐп затла алды, аш къангагъа къуру бармайма деп. Адет адетди. Шахардан тышында аз зат керек болмаз.

Кулина Оразайгъа къабакъ эшиклеге чыгъып тубеди. Кеси да асыры омакъдан ёле эди. Чач эшмелери да – энишге-энишге салынып, кѐзлери уа – эки чыракъ, къууанчдан толуп, жылтырай.

– Не, жаным, эркинмисе башынга? – Кулина иги хапар эшитирге сюе эди.

– Тейри, Кулина, тюз таулада желча, къайры айлансанг да, тыяр амал жокъду!

Оразай, алгъан затларын машинасындан чыгъарып, жыйылгъанла жанына тебиреди. Кулина да бир къауум сумканы къолуна алды, Оразайдан артха къалмай. Къайдан эсе да отда бише тургъан эт ийис бурунуна ура эди, сора аны бла бирге адамланы къюлген тауушлары да келди.

– Бизникиле Жангы жылны къууанчын бардыра турадыла, – деди Кулина, Оразайгъа жарыкъ къарап.

Бу ингир аны жашауунда чууакъ къюлден бири болгъанын черте, Оразай Кулинагъа къарады. Кулина да башхача сагъыш этмей эди. Кечеси уа ингирден да игича кѐрюндю экисине да.

– Не этерикбиз Жангы жылда уа? – деп сорду Кулина, кофе ичерге хазырлана, аны уа экиси да жатхан тѐшеклеринде эте эдиле.

Телевизорда сѐлешген диктордан сора аланы киши кѐрмей эди.

– Сен а не сюесе? – деп сорду Оразай.

Кулина, къашларын да сейирлик туюе, умутун айтды:

– Мен сюеме... Сюеме сени бла бирге, къайда болса да, былай бир ариу жерде болургъа. Сени уа жокъмуду шахардан тышын-да бир юйюнг?

Оразайны бар эди аллай юйю. Мен дурус айтдым, бар эди деп. Ол юйню Майрусханнга къойгъан эди, сабийлери бла бирге. Аны кеси тюзге санай эди. Къайын анасы да, сиренасын ачып, кѐп кере айта эди анда аны да къыйыны болгъанын... Сабийлеге къалсын.

Сабийле... Сабийле дегенде, Оразайны жюреги чанчды.

Майрусхан бла айырма юйюр болуп жашагъандыла дерча туюлдою. Майрусхан ишлерге суймей эди, алай ариу жашаргъа сую эди. Ол ахшылыкъны да жаланда къуру кесине угъай, сабийлерине, анасына да излей эди. Оразай аллай бир ишлер онгу болмагъынын биле эди. Ётюрюкден не асыу, кеси да суймей эди, тюзюн айтса.

Ёге жашына бир он эки жыл толгъанда, ол бек тюрленген эди – Оразайгъа тюрт этмей, селешмей башлады.

– Тюз атасыны кеси, – деучюдо ыннасы, туудугъуна къарап. Аны эсине да келмей эди, ол Оразайгъа таякъды деп. Болса да кългъанла, кълоншула аны Оразайгъа айтылгъаннга санайдыла. Ол а Оразайны дидинине кълатылгъанча эди. Майрусхан асыры эринчекден семирп, эмеген кибик бир болгъанды. Айтдырмай кълмай эсегиз, тиширыгуча да кълрюнмейди, бек тапсызды жапысы, хали да.

Орусбийчик эди юде аны жолун жарытхан. Алай кълайын анасы Оразайгъа сабийни кълатында аман айта, чатахлары сюзюлмейди.

– Сени атангдан болмачы адам дуня башына жаратылгъан болмаз. Бизни кечиндиралмагъан, не тюрлю атады ол?! – дей, сабийни атасындан искилтин этгенди.

Кълалай кечиндирирге боллукъ эди аллай бир адамны, гяурду билген. Търмандан бла сълкгенден а Оразай башын суугъа атарыкъл болгъан эди.

Оразай ишинде бир кълаум жетишимле этген эди. Арт кезиуде иш хакъл да осал туюл эди: адамлагъа сукъланмазча ала эди иш хакъл, алай бу юйюрге ол азлыкъл эте эди. Бир терен чунгургъа кълуйгъланлай, иш хакъл тас болуп кълала эди. Бютюн да бек а Алий бла кълайын анасы кълыйнагъландыла. Алий, атасы Кълайсыннга бек ушагъланы себепли, ёсе баргъланы бла уа бютюн да бек, атасыча, кълаштой, жумдурукъланы кълыханлай, аланы таматала бла сълеше туруп да ачмай эди, къл аязында бир зат букълдургъланча.

Оразай сезе эди – жюрегини Алийге атача болалмагъланын, бу мени баламды деген угъай, кълрюрге окълуна суймей башлагъланын. Тейри, сабийле сен сууукъл къларагъланынгы теркирек сезе болурла, сен анга ичингде не болгъланын айтхынчы окълуна. Алий да, Орусбий да кълалай эсе да айырыла башладыла. Аны бла бирге Оразайдан да кенг болду Орусбий. Кеси жашына не кълкълалды этерик эди, гълняхды гитче, акълылбалыкъл болмагълан бла демлешип тургълан.

Къл замандан сора Оразай Кулинаны кълргенде ангълагълан эди, не да этип, ол ариу тиширыгуну эсин кесине айландырыргъла керек болгъланын. Сора дагълыда, таба баргълан чаба барыр деп, Кулинаны анга эс бургъланы аны кълюн кълюре эди. Аны бла

бирге уа юйюнде адамла эриши кёрюне башладыла. Бырнак эди Оразай кеси юйюнде.

Бу халда жашай тургъанлай, юйде дагъыда бир даулашлагъа къалдыла. Бир ненча кере юйдегиси бла къайын анасы, кычырыкъларын тыялмай, таза да кёрюп болмагъанларын билдире, ачыу тиерча сёзле айтдыла. Жашлары уа ачыкъ бетине тюкюрдюле, тиширыула жанын алып. Оразай, тёзюмю тауусулуп, ЗАГС-ха заявление жазды, ызы бла уа башха фатарчыкъ табыш, ары кёчдю.

Майрусханны уа тос кишиси болгъанын андан сора билди, ала экиси да шахардан тышында юйлерине терк-терк келе болгъандыла.

Майрусхан, Оразайны кёрюп болмагъанлыкъгъа, айырылыргъа ыразылыгъын бермеди, аны сылтауу бла уа ЗАГС-да алагъа: «Сюдге беригиз заявлениягъызыны. Арагъызда соруулагъа жууап табалмай эсегиз, биз сизге оноу эталлыкъ туююлбюз. Мюлк юлешиде бла сабийлеригиз къайсыгъыз бла къаллыкъларына сизни экигизни арагъызда келишим болса, ишигизге биз къараргъа боллукъ эдик, ол келишим жокъ эсе уа, сюдге барыгъыз», – деп жибердиле.

Алай болуп, Оразайны айырылыргъа берген заявлениясы кьолдан кьолгъа да бир тюшдю. Ызы бла уа жарашыгъыз деп берилген заманны да кьошуп, иш Жангы жылгъа дери созулду. Сюд ишине къарагъандан сора уа, сюдню оноун алып, ЗАГС-ха барып, анда да айырылгъанына шагъатлыкъ къагъыт алырча сакълап ай турургъа керек эди. Ма тамам бюгюн, ол ишлени бошап, Оразай Майрусхандан таза да артын айыргъанды. Азатлыкъ сынагъан эди Оразай.

Шахардан тышында юй ючюн а Оразай суймей эди жангыдан сюдге-кьолгъа къалып айланыргъа. Суймей эди, кесин телича кёргюзтюп, ёкюлле алып айланыргъа. Сора аны да эки тенг этип, жартысын кесине ётдюрюп, ызы бла ол юйде, сюд тенг этсе да, Майрусханны кёрюп жашаяллыкъ туююл эди. Ол себепден Оразай мюлк да керек туююлдю, мен таза да ырахат жашаргъа сюеме деген акъыл бла, юлешмей кьойгъан эди юйюн. Таулула алай айтыгучудула, жилин дугъуманы суймей эди, ол да барып, аны тешигинде бите эди деп. Майрусханнга кьоншу болуп турургъа суймеди.

– Угъай, мени аллай юйюм жокъду, биз кесибиз жангызлай бирге тюбеше турурча, – деди Оразай Кулинагъа.

– Алай эсе, бир кесек заманчыкъгъа юйчюк алырмы эдик? Сёз ючюн, январьны ал кюнлерине дери, – деди къыз.

Ол аман акъыл туююлдю. Экисине да ол тапды.

Экинчи кюн Оразай кьонакъ юйню ишчилерине барып сёлешди. Алайда бир ненча кюннге ол юйчюкню алыргъа деп ке-

лишим этдиле. Ахчасын да төледі Оразай, келишимине кёре. Сау он кюнню суйгени бла бирге боллугъу Оразайны кёлюн кётюре, таукеллик бере эди.

Нёгерлери бла олтургъан кюнлери оздула. Ала чачылгъан дан сора, Оразай, тюкеннге барып, хантла алып келейим дегенде, Кулина да аны бла барыргъа суйгенин айтды.

Ала тюкенде кёп тюрлю хантла алдыла да, барысын да жыйып, кассагъа келдиле. Иги кесек жыйгъан эдиле, бир ненча кюннге жетерча. Кулина кеси да, жүрек жарыкълыгъын кишиден букъдурмай, жырын эшитдирип жырлайды. Нёхюню ол халин кёргени Оразайны да къууандыра эди. Ол кесин бу кезиучюкде бек насыплыгъа санады.

– Сизни картагъызда бу хантланы алырча бир ахчагъыз жокъду, – деп, кассир къыз Оразайгъа бла Кулинагъа къарады.

Оразай жангыдан кёрюрлерин тиледи, болса да ахчасы кертиси бла да жокъ эди.

– Алай болургъа амалы жокъду. Энтта бир кере кёрчюгюз, – деп тиледи къыздан. – Анда ахча барды.

Кассир къыз, ары-бери баса кетди да, башын булгъады.

– Мен аны къайры кетгенин билмей къоймам, – деп къаст этди Оразай.

Ахчасын приставла алиментлери ючюн алып, Майрусханнга жибергенлерин билген эди артда.

Жангы жылны солуу кюнлери башланып, ары-бери чабып айланырча туююл эди. Халкъ Жангы жылгъа туберге хазырлана, ары-бери чабадыла, аны себепли киши ишлемейди. Оразайны болгъаны асыры дыккыдан, не этерге билмейди. «Ай, шайтан, жин ургъан!» – дей кесине, даражасы тюшгенине жүрек къыйын эте, сагъышха къалды. Кулинагъа уа къалай къарасын, аны кёлюн алырча ахчасы болмай?

Сейирге, Кулина бир алаамат адам болуп чыккъды. Суйгенини къайгъысын кёрюп, ол хантланы багъасын кеси төледі.

Жангы жылгъа Оразай да, Кулина да бек иги тубедиле. Столда хантлары кёпден, аш къанганы ууатыпмы къояды дерча, дагъыда бир жаш адамла, жангы танышла бла бирге.

Оразай Кулинагъа алтын сыргъаланы саугъагъа берди. Кулина да борчлу къалмады, саугъагъа бир иги телефонну узатды.

Оразайны жүрегине сыйынмай эдиле бу къууанч кюнле, бу насыбы хайран эте, Кулинагъа ич сёзюн айтды.

– Мени багъалым, мени балым, Кулина, мени ичги сёзюм барды санга. Сёзню къысхасы, сен да, мен да бирге жашасакъ сюеме. Сен анга не айтаса? – деп, Оразай Кулинагъа къарады.

Угъай десе, кесин къаядан черекге атаргъа хазыр эди Оразай, алай, аны насыбына насып къоша, Кулина:

– Мени наным, анга угъай деп айталлыкъ туююлме, мен сени бек сюеме. Хазырма мындан ары жашаууму сени бла бир юйде ётдюрюрге, – деди.

Оразайгъа андан уллу насып керек туююлдю. Жангы жыл, жангы насып, жангы къууанч келе, жангы жолла къурай эди.

Байрам кюнле оздула.

Оразай приставлагъа келди да, ахчасы къайры кетгенин эм да не ючюн тыйылгъанын билирге суйгенин билдирди. Билди да, къууанмады. Приставлагъа сюдню оноуу бла берилген толтуруучу къагъытха кёре, Майрусхан Оразайны алиментлеге берип, эки жашына да ахча алырыгъын тохташдырды.

– Билемисиз, Алий мени жашым туююлдю? Мени жашым Орусбийди, – деп, Оразай соруулу къарады приставха. – Алийни кесини атасы барды, сауду, сора мен анга не ючюн къараргъа керекме? Мен аны, ёге жашымы, кеси тукъумума кёчюргенликге, нек ёсдюрюрге къалгъанма биреуню сабийин, аны атасы – сау, анасы – сау? Алайсыз да анча жылны мени къыйынымы ашап жашагъандыла. Не къанбузла болуп тюшген эдиле была мени жашау жолума!

Пристав жаш, Оразайгъа къарап, анга жарсымакълыгъын кёрюзте:

– Санга айтмагъанмы эдиле, кесинге жаш этип алсанг ёге жашынгы, анга он сегиз жылы толгъунчу, аны атасыны борчларын да, ата борчларын, сен толтуруп туругъа керек болгъанынгы? Андан сора да, окъургъа кирсе, ол кезиуде да. Сенден сора мюлк къалса да, анга юлюш чыгъарыргъа керек болгъанын билмегенмисе?

Оразай анга аллай затла айтылгъандыла деп, эсине тюшюралмады. Да, киши да айтмагъан эди. Ол, жаланда къол салып: «Хо, болсун мени жашым», – деген эди сюдде.

– Мен бу ишни артха къайтараллыкъмамы, ол меники туююлдю десем? Ол мени къанымдан жаратылмагъанды. Бир бирибизни да ангыламайбыз биз, ол манга асыры чюйреден.

– Ол ишигиз бла ёкюлге тюберге керекди санга, ол сюдде ишни бардыргъаннга не да башхасына. Бу иште мен санга болушаллыкъ туююлме.

Оразай телефон бла ёкюлюне сёлешди, алай ол аны ёкюлю туююл эди. Сорууун а берди, бир амал бар эсе деп.

– Ол башханы жашы туююлдю, ол сени жашынгды. Сен, битеу къагъытлагъа да къол салып, заявление жазгъан эдинг сюдге, ол жаш меники болсун деп. Аны бла бирге Къайсынны аталыкъ борчларын да кесинге алгъанса.

Ары чапды, бери барды, алай ол ишни артха, алгъыннгы жерине келтирир мадар да, амал да табалмады. Ма алайдыла бизни жорукъла. Этер ишинги ойламай этип къояргъа жара-

майды. Аны ызындан не келир деп, сагъышланмагъан эди ол заманда Оразай.

Болса да Кулина ангылады Оразайны терс иш этгенин, аны бла бирге уа Оразайгъа сууукъ болмады. Алай Оразай уяла эди Кулинадан, аны адамлыгъына, акътылына да намыс-сый бере.

Биринчи кере изледи Къайсынны Оразай, андан чыкъмаса болушлукъ, кишиден чыкъмазлыгъын ангылап. Бек суюе эди тюберге. Болса да сюдню оноууна тарыгъыр заманла озгъан эдиле, тас болгъан, озгъан заманны артха къайтарыр амал болмады.

Къайсын да тас болгъан эди, бир да кесини саулугъун сездирмедиди. Сау болурму кеси уа? Оразайны иш хакъыны ючден бирин тыя эдиле алиментлеге.

* * *

– Мени наным, – деп, Кулина кесин Оразайгъа къысды, ол сыйгенлени кюнлерине жоралап келтирген гокка хансланы ийисгей. – Баям, бизни сабийибиз боллукъду.

Бу сёзлени эшитип, Оразай сир болуп, сюелип къалды, артда уа кюлюп башлады. Оразайгъа озгъан жашауу жангыдан къайта башлагъанча кёрюндю. Майрусхан бла да тюз былай эди, ол кезиуде да ол некъыхы ёмюрлеге боллукъ суна эди. Терслиги уа – иги кесек ахчагъа тюшдю.

Кулинаны боллукъ сабийи Оразайдан эди. Анга кёре уа, Кулина да аны алиментле ючюн сюдге берсе, иш хакъыны экиден бири жокъ боллугъуна ахы кетди. Кулинагъа да ышаныргъа боллукъду дерча туююлдю.

Тейри, бу ишлени къыйыры болмаз. Оразай, кюлгенин тохтатмай, Кулинаны къаты къучакълады, кёкюрегине къысды, сора:

– Сора, оруслула айтычулай, болду бизни тоюбуз... – деди.

– Сен бусагъатда айтхан керти эсе, мен санга къолуму да, жүрегими да береме. Мен ыразыма, – деди Кулина.

«Бир ишеклигим да жокъ эди!» – деп сагъышланды Оразай.

Алай а тауушун чыгъармады. Кулина дурус биле эди Оразайны алиментле бла не ишлеге тюшгенин, аны ючюн къоркъмады Оразай бла байламлы болургъа. Баям, Кулинаны да, Оразайны да къадарлары бирге тюбетирге керек болур эдиле. Аллах жоралагъандан къайры къутуллукъса, сабий тууса, аны къадары, неге тюбериги мангылайында жазылып болады дейдиле сора.

БЕККИЛАНЫ Омар

БИР ЖОЛ ТАУЛАДА

Къуйгъан жауунладан сора кюн ачылды. Энди битеу керекли затланы жыйып, жолгъа атланьргъа боллукъду. Ауушха жол болмагъаны себепли, ары жаяу жол бла жетерге керекди. Была уллу жолладан узакъдадыла. Кеслери да жаныуарла, адамла теплеген ызладан башланадыла. Алай алагъа алыкъа узакъды. Ары жетер ючюн, тик бетни башына чыгъаргъа керекди. Тюз ёрге баргъандан хайыр жокъду. Аны ючюн а сен тынч амал излейсе. Анга бир амал барды – ары-бери бурулуп, айланч-буйланч барьргъа. Алай былай жюрюгенден терк окъуна арыйса, бютюн да бек а – аякъларынг. Ала, къоргъашин къуйгъан кибик, ауур боладыла, къыйылып къаладыла эм кырдыкда женгил-женгил учадыла. Аны бла бирге хауа жетмей, солууум тыйылып, бурунум эм ауузум бла бирча солуйма. Адыргыдан къолларым бла кырдыкга илинирге кюрешгенликге, бютюн да бек арыйма. Терлегеним бетим бла барады, тер кёзлерими кюйдюргенден жукъ кёрмейме, юсюм суу болгъанды. Жюрегим асыры терк ишлегенден тышына чартларгъа хазырды. Кесим да суусапдан ёлеме, тилим къымылдамайды. Кюн тёзерге болмазча къыздырады. Ачыугъа, былайда хауа айланмайды. Кюнден къачып, солуюм дегенлигинге, ауанагъа ушагъан окъуна бир зат да жокъду. Ичинде гырт хант тузу бла артмакъ сыртыма жабышханды. Къарыусузлукъдан эм ышангысызлыкъдан не этерге билмей, сюелген жеримде, борбайларым къыркъылып, энишге чёгюп къалдым. Азау а булутладан окъуна бийикде кёрюнеди. Энишгеде, жилин кибик, тау черек къынгыр-мынгыр бурулуп барады. Мен анга сукъланып къарайма, ол а, кюнде кёк бет алып, гюрюлдеп барады. Мындан ары тёзалмай, нени да къоюп, черекни къатына келип, аны таза, сууукъ сууундан ичалгъанымча бир ичип, суусабымы къандырайым деп да бир болдум. Алай татлы умут кёз ачхынчы думп болуп кетди: азауда болур ючюн энтта да эки-юч, бир бирлеринден бийик сыртладан ётерге керек болгъаны эсинге тюшгенде. Солургъа заман жокъду. Къарангыгъа дери башха ауузда да болургъа керекди.

Былай сюркелип баргъан файдасызды, башха жол излерге керекди. Жаяу жолчукъну табып, аны бла ёрге чыгъа, энишге тюше келе келгенлей, ол мени уллу кенг талагъа келтирди.

Мында солугъан да эте, эсими да жыйдым. Быллай жолчукъла бла айланьргъа бек сюеме. Бийик тик тауну кенделен баргъан жолчугъунда бара, ёрге къарасанг, кёзлеринг кёкге тирелип къаладыла. Энишге къарасанг а, тюбю кёрюнмейди эм башынг тегерек айланады. Аны бла бирге тийрени ариулугъуна къарап бараса. Сейирлиги уа неди десенг – бу жолчукъланы адамы аягъы тиймеген жерледе, табийгъатны бирлигин бузмай, жаныуарланы хайырындан къуралгъанлары. Дагъыда была жолоучуланы керекли жерлерине тынч, терк жетерге болушадыла. Тала бла бара туруп, шорхулдагъан таууш эшитиледи. Жууукъ барып къарасанг, уллу ташны тюбюнден, ариу суучукъ тышына чыгъып келеди. Шауданчыкъны таза сууундан ичип, жолгъа атланама. Мен мында биринчи кёрген жаныуар жаз киштикди. Бийик, къалын кырдыкланы ичинде, къуру ючгюл къулакъларындан сора жукъ кёрюнмей, жукълап турады. Тала бираз тар, къуругъан къулакълагъа бёлуне эм бир кесек кётюрюле келип, бийик тик къаяны этегине тирелип къалады. Энди уа бир-бир жерледе адам кёлу бла кесип ишлеген жолчукъ аллымда кёрюнеди. Жаяу жолчукъ асыры тардан, сыртынгы къаягъа тынгылы тирерге чырмагъаны ючюн артмакъны да кёлума алып, къабыргъамы буруп, аз-аз тебе барама. Энишге къарасам, тылпыуум тыйылады, башым тегерек айланады. Тюбюнде чырпыла, алаша къайын терекле ёседиле. Анда саркыгъан суучукъ кеси къалын ёсюмледен кёрюнмегенликге, тауушу хар жел ургъанлай эшитиледи. Къыйналып, кючден-бутдан къолларым бла къургъакъ чырпыладан эм къаяны аллында чыгъаналадан да тутуп, энишге кетеме деп, къоркъа-къоркъа барама. Топуракъ юзмез бла бирге ташчыкъла башындан башыма, жагъамы ичине да къуюладыла. Кёп да турмай, таш бир къаты затха тийгенча, таууш эшитиледи. Ол а бир-эки кере къаягъа тийип чартлагъан ташла энишге учуп барадыла. Бичакъча жютю къаяны аллында чыгъаналадан терк-терк тутаргъа тюшгени ючюн, къолларым къан жугъу болгъандыла. Бир-бирде, аякъ тюбюнден таш, ычхынып, энишге кетип, узакъда зынгырдагъан тауушу эшитиледи. Ол заманда, терк окъуна чырпылагъа къолларым бла илинип, таянчагъым болмай, энишге салынып къалама. Бу халде кёп турургъа амал жокъду. Битеу къарыууму жыйып, къоллагъа кюч салып, ёрге бир тюз жерчикге чыгъама. Тегерегимде къол илинирча бир зат жокъду. Энди жеримден тепмей, ары-бери къымылдамай турургъа керекди. Ансы тюбю болмагъан къаягъа чакъырылмагъан къонакъ болургъа къоркъууду. Башындан тюшген таш, манга тиерге аз къалып, жаным бла окъча учуп кетип, терекни бутагъына тийип, къалын чертлеуюкню ичине ташаяды. Кюн а биягъы эсепсиз къыздырады. Бир кесек солугъан да этейим,

кесиме да келейим дегенлигиме, төгерекеде салкынлыкъ берген бир зат болса уа, не жарлы эдинг.

Андан ары алда – кеси да оюлургъа, юзюлюрге ёч, андамында жаяу жолчукъда ёсген алаша чырпыладан сора бир битими болмагъан тик къабыргъа. Мындан ары барыргъа жолчукъну бир-бир жерлерин атлап ёталмазча, юзmez бла таш къатыш къатып тургъан тебеле тыйгъыч саладыла. Жыгъылмазча, аякъларыма чёгюп, ол къалауланы къолларым бла чучхуп, жумушатыргъа тюшдю. Къолларымда къан юйюшгенле къаралдыла. Алай эте кете, гитче тебелени аякъларым бла ары-бери чача, алгъа тебиреп барама. Кёп кере аллыма уллу ташла да чыгъадыла. Аланы кючден-бутдан эрттеден бери тургъан жерлеринден тепдиреме. Ала уа алларына тюшгенлени аудура, чача, башха ташлагъа тийгенлей, таууш этип, энишге кетип барадыла. Жолну бу юзюгю кёп заманны эм къарыуну алады. Бийикден-бийикге чыгъа баргъанынг бла, жел да бекден-бек къаты уруп, сени жерингден тепдирирге кюреше, къумну келтирип бетинге атады. Кёзлерим жияйдыла, аузумда да юзmez къыжылдайды. Биягъы суусап къысханды, къарыуум кетип барады. Мындан ары барлыгъым келмейди, бармай да амалым жокъду. Къыйындан къыйын болуп барады жол. Бу жолну учу-къыйыры кёрюнмейди. Азаугъа терк эм тынч чыгъама деген оюм болмазлыкъ муратды. Артха айланган жол ёлюм кибикди. Бу жаяу жолчукъ бла къуру ёрге чыгъаргъа боллукъду, энишге тюшерге чыртда амал жокъду, аны себепли – жалаңда алгъа эм ёрге. Женгил ашны сезе, къуш уллу къанатларын кенгнге керип, энишгенден-энишге тюше, башымда төгереке учуп айланады. Менден тюнгюлгенден сора, башха жерге учуп кетеди.

Тау башына чыгъып, төгерекеге къарайма. Тюлкую, тебелени биринде жерни ийисгей, не эсе да бир зат излей айланады. Ол сагъатда кёкде тау къуш кёрюнеди. Ким да билгенча, муну бир сейирлиги жокъду. Алай бир затха уа эс бурургъа керекди: къуш, нек эсе да энишге тюше, ёре чыгъа башлайды. Аны тынчлыкъсыз этген а – эсинде да болмай тургъанлай, кезиулю аш. Ол а – тюлкую. Къуш бийикге чыгъа келип, къанатларын бирге жыйып, кесин, окъча, тюлкуюге атады. Ол а къоркъууну сезип, бир жанына бурулуп, къутулургъа жер излеп, ары-бери чабып айланады. Къуш, къарап-къарагъынчы ёрге чыгъып, тюлкуюге мыллыгын атады. Ол а, төгереке бурула барып, биягъы къачады жауундан. Къуш, тюлкуюню ызлап, табып, жангы сермешге хазырланады. Алай кезиулю тырмашыу бир хыйсап да бермейди – тюлкую биягъы сау-саламат къачады. Къуш а тынчаймайды: аллындагъы ашны къоюп кетерге жарамайды. Тап кезиуну сакълап, къутуруп, къуш тюлкуюню юсюне атылады. Бу жол а хайыр тюшерге боллукъду – къушну тырнакълары тюлкую-

ню къаты тутуп турадыла. Аха, тюлкюге боллугъу болду! Тюз алайда адам ийнанмазча иш болады – тюлкю кючден-бутдан къушдан ычхынады. Тюлкюню ызындан къуугъандан да арып, къуш, суймей, акъыртын-акъыртын ёрге чыгъып кетеди. Ол сагъатда къайдан эсе да келип, анга башха къуш къошулады. Ала экиси да бир тилли болуп, тюлкю уугъа чыгъадыла. Къуш, биринчи хайырсыз сермешни эсинде тутуп, энди бираз сакъды. Ала тюлкюге кеслерин бирден урадыла. Бу жол да тюлкю табы бла хайырланып, аладан алгъа болуп, бир жанына уста чынгайып кетеди. Къушла уа тюз бусагъатда тюлкю болгъан жерде къалып къаладыла. Алай ала аны жаралы этедиле. Тюлкю жаралы да болуп, кючден-бутдан алайдан узакъ болмагъан къая жарылгъаннга кирип кетеди. Алай бла тюлкю сау къалады. Къушла уа, ашыкъмай ёрге чыгъып, тау артына аууп, думп боладыла.

Сен, сабий анасына аралгъанча, башынгы ёрге кётюрюп, умут этип, азаугъа къарайса. Башында терекле, желде байракъ-лача чайкъала, сени кеслерине чакъырадыла. Манга бусагъатда таукеллик да, къарыу да берген – не да этип азаугъа жетип, аллынга салынган ишни толтурургъа. Асыры аны юсюнден сагъыш этип тургъанынга, кеси аллынга алгъа бир тюз эм керекли атлам этгенинги да эслемейсе. Энди бир тебиню къалгъанды. Жаяу жолчукъ аз-аз кенгере барады, салкъын аязчыкъ да бетиме урады. Сол жанында къаяны этегинде наныкъны къалын жери кёрюнеди. Бир къауум жаз тауукъ, адамны кёргенлей кьоркъуп, кючден-бутдан ёрге учуп, къоншу тёбени башына къонадыла. Бекден-бек эшитиледи тау суучукъну шорхулдауу. Онг жанында, учсуз-къыйырсыз жашил тенгизде, айрыкамгъа ушаш, кюнде кёк бет алып жылтырайды тегерек маталлы чыран. Аны тюбюнде къар суу бирге жыйылып, кёзге кёрюнмей, ташла ичинде тас болуп кетеди. Энди чыран бла барыргъа тюшгенди. Аны башында болур ючюн, ташланы бир бири юслерине салып, алай минерге керекди. Тагъай чурукъланы да кийип, бичакъ бла чунгурчукъла эте, бауурланып барама. Бир кесек да энишге уча, бийикден-бийик чыгъа, чыранны кюн тиймеген жерине жетеме. Былайда аны юсю къатыды эм учхалауукъду. Энди мындан ары барыр ючюн, иги сагъыш этерге керекди. Алай сагъыш эте турургъа заман жокъду. Сен да билмей тургъанлай, чыран, къарап-къарагъынчы жарылып, не да жеринден тебип, къаядан энишге кетерге боллукъду. Аякъларым бла бузгъа иги тирелип, бичакъ бла да ишлей, ёрге чыгъа, чыранны башына жете келгенлей, аякъларым учхалап, миялада учханча, энишге кетип барама. Эки кьолум бла бичакъны бузгъа тирегенликге, анда иничге ызчыкъ къойгъан болмаса, жукъ тыймайды. Артмакъ да, ачыугъа, энишге тартханлай турады.

Алай эте келгенлей, аягъым бир къаты затха тиреледи. Ол а – чырандан ёрге чыгъып тургъан къаяны къыйыры. Андан сора сау къалгъаныма къууанып, таукел да болуп, къарыу да алып, тири-тири къымылдап, чыранны башына чыгъама. Бу тюз болгъанына себепли, аякъ юсюнде турургъа онг барды. Чыранны къыйырындан азаугъа дери адам тенгли бийиклиги бир барды. Энди ёрге уа башха тюрлю чыгъаргъа керекди.

Башында ёсген терекни бутагъына жыжымны сыза туруп эслегенме, къолларымы къан басхандан сора да, тырнакъ тюрплеримден къан келгенин. Жыжымны бир-эки кере къаты тутханына ишексиз болгъандан сора, аны кесиме тартдырып, аякъларым бла уа къаягъа тирелип, ёрге чыгъа барама. Алай бара тургъанлай, онг жанымда чыкъырдагъан таууш эшитеме. Ол а – къаягъа жабышып тургъан буз. Кесини ауурлугъун кётюралмай, мени да жингиригиме аз къатылып, тюзюнлей чыраннга барып тошеди. Аны бла бирге чырандан мазаллы буз жарылып, акъыртын-акъыртын андан сора уа бекден-бек тебе, сол жанына бла онг жанына бурула, учхалап барады. Тёшге жетгенлей, жерден ёрге кётюрюлюп, аллына тюшген уллу ташха кесин уруп чачылады. Ташны юсюнде гитче бузчукъла, кюнню таякъларында бюгюле, тейри къылычха ушаш жылтырайдыла. Жарылып кетген буз болгъан жерде былтырдан къалгъан, жерге жабышып тургъан сары бетли битим кёрюнеди. Аны да къоюп, ёрге чыгъа келгенлей, жел угъай, аяз окъуна айланмагъан заманда, эсингде болмай тургъанлай, къайдан эсе да бир тюрлю жел келеди. Тагъылып тургъанымлай, мени арыбери чайкъагъанлыкъгъа, анга эс бурмай, ёрге чыгъа барама. Алай эте тургъанлай, жел бютюн да бек уруп башлайды. Аны бла бирге жауун да жауады. Аякъларым бла къаягъа не бек тирелирге кюрешсем да, жауун къатыш жел, сол жанымы элтип, къаягъа эки-юч кере къаты урады. Бир кесекден онг жаным бла да тюз алай тиеме. Желде терекни бутагъы сынады деп къоркъгъандан, терлеген да, жибиген да этип, бир талай заманны жыжымдан къолларым бла къаты тутуп, энишге салыннганлай турама. Насыпха, жел селейип, уллу агъач таба кетеди. Аны кёргенлей, кесим да билмей къалай чыкъгъанымы, терк окъуна башына чыгъама. Бу ётюу барындан да къысха эм къоркъуулу эди. «Таулада сёз – къысха, жыжым а узун болургъа керекди», – дегенни тюзлюгюн керти да ангыладым. Жыжым мындан бираз къысха болса, терекни бутагъына жетерик туююл эди. Барлыкъ жериме жетерге, агъач бла бир кесек ёрге чыгъаргъа керекди. Тау этегинден азаугъа дери баргъан жолунгу кезюнге келтирип, энишге къарайса. Къалай эсе да битеу хар зат терк болгъанына, къаллай тыйгъычладан ётгенинги сезмейсе, эсингде къалмайды. Биринчи кере алай кёрюне болур. Кертисин айт-

ханда уа, узун, азап берген, арытхан, кьоркьуулу кыйын жол эди. Алай кылай-алай болса да, сен муратынга жетгенсе, азау сениди. Узакьда эл кьол аяздача кьорюнеди. Басхан суу кесини кеп бутакълары бла шууулдап барады. Тегерекни чарс алгъанды. Уллу жолла, жаяу жолчукъла, кыалалагъа ушагъан азаула, кекге жетген кыаяла, гатлешле, учсуз-кыйырсыз кыйры эсе да узакъгъа кетип баргъан емюрлюк чыранлары эм кыарлары бла тау тизгинле, черекле, нарат агъачла, битеу бу кьорюннген табийгъат кымылдагъанлай турады. Таулагъа жаз келди.

Тюрлю-тюрлю бетли, кеси да нарат гагаракладан толу, эниш тала бла энип келеме. Таланы эки жанында, сыйлагъан кыалауурла кибик, бийик эм тюз нарат тизгин сюеледи. Тыйын, бир гагаракны ала да ата, башхасын ала тургъанлай, кеси танымагъан аякъ тауушну эшитип, терк окъуна терекге ёрлейди. Бир кесек сакълап, жумушакъ кыйругъун булгъап, бир бутакъдан башха бутакъгъа секирип, тас болуп кыалады. Аллымда кыалын агъачдан толгъан, ортасы бла уа сыртлыкъ баргъан чат эслейме. Сыртлыкъны этегинде суу секиртме, аны тубюнде уа кёл кьорюнеди. Бу тегереги балдыргъан бла кыамишден толгъан суу орунга не заманда да жугъутурла эм башха жаныуарла суу ичерге келедиле. Мында – мустакга ушаш, уллу мыйюзлю жугъутурла балалары бла бирге. Аланы ичлеринде кезге биринчи илиннген – уллу, сары сакъалы бла, жугъутур – башчы. Аладан бир кесек артдаракъ кыалып, ашыкъмай, сагъайып, кьоркыагъыракъ болуп келедиле кыашха эчкиле. Ала бла бирге – ахырына дери арытылмагъан туюю бла, тюлкю. Суусаплыкъ жаныуарлары бла адамланы жууукълашдырады. Барысы да бирча суусапларын кыандырып, хар бири да жерлерине тебирейдиле. Тюлкю сескекленнген кезлери бла кыарай келип, артха ыхтырыла, тик бурулуп, терк окъуна кыалын тюртюню ичинде тас болады. Адамны кьоргенлей, кыашха эчкиле, эки-юч кере секирип, кез ачхынчы, агъач кыйыргъа жыйылып кыаладыла. Жугъутурла, тышындан келгенден алай бек кьоркымай, акъыртын-акъыртын ёрге чыгып барадыла. Гырт тузланы жаныуарлагъа тап жерге салгъандан сора, артха айланып кыарайма, жаныуарла, аны кьоргенлей, ары жанларын атып басынадыла, бир бирлерин тюртедиле. Эки жугъутур а, арт аякъларына сюелип, мыйюзлери бла таууш этип туююшедиле. Уллу жугъутур а, бир затха да кыатышмай, аланы тийрелеринден кыарап турады. Малла тузсунуп тургъан кезиуде тузну заманында келтиргениме болмагъанча кыууанама.

Была жолдан узакъда, тегереклерин да тик кыаяла кыуршлап, бийик жерде турадыла. Дагъыда кыыш бери эртте келеди. Аны ючюн отлагъан кезиу да кыысхады. Аны себепли мында жашагъан жаныуарла, болушлукъну башхаладан эсе, артыкъ

излейдиле. Бу затланы кѳрген адам былагъа уллу кѳллю болуп не да унутуп кѳоярыкъ тѳююдю. Была да бизни уллу, ариу, тамаша табийгъатыбызны юзюгюнден биридиле. Бир заманда да болмагъан жерледе айландым, кѳыйналгъан да этдим, кѳоркѳуулу болумлагъа да тѳшдѳм. Алай тѳгерекде тауланы ариулукълары, сейирликлери эм деменгиликлери кѳз аллымда болгъаннга, кѳоркѳуулукъну сезмедим, жангызлыкъны сынамадым. Башында айтылгъан затланы эсге алып, жайны аягъында эм кюз арты бошалыргъа энтта да бери келирге умут этип турама. Артха келе туруп, бюгюн кѳргеним асыры кѳлюме тѳшгенден, бусагъатда да аланы ичлеринде айланган сунама. Таулада болсанг, хар заманда да бир тамашагъа тѳбемей кѳалмайса. Ма бюгюн да, кѳалгъан заманны башха ауузда ѳтдюрѳп, ингир бола агъачдан чыкъдым. Бетиме салкъын аязчыкъ урады. Ай, бир кере кѳрюнюп, булутла ичинде бугъуп кѳалады. Сагъышха терен киргеннге, бѳрѳле ызымдан келгенлерин окъуна эслемедим. Алгъа ала кеслерин билдирмей келе болгъандыла. Бир кесекден а аз-аз улуй башладыла. Мен жюрѳшюме кѳошханлыкъгъа, ала тохтаусуз ызымдан болгъандыла. Кѳаяны этегине жетгенлей, артха айланып кѳарагъанымда, бѳрѳлени кѳрмедим. Бир кесек да эс жыйып, жаяу жолчукъ бла уллу ташланы тѳгереклерине айлана, акъыртын-акъыртын ѳрге чыгъып барама. Бир-бирледе кѳансыгъан тауушлары да эшитиледи. Ала манга асыры жууукълашхандан, кѳз гинжилери окъуна жылтырай ѳдиле, бютѳн да бек а – кѳарангыда. Аланы батырлыкъларын мен жюрѳшюмю акъыртын ѳтгенден ангыларгъа боллукъду. Тѳз ол сагъатда, хар бири кѳатыма жууукъ келип, кѳоркѳуулу хырылдап, артха кетеди. Ала таба кетген ташла бла таякъла бѳрѳлени бютѳн да бек кѳогъузтады. Мен, онг жанында жаяу жолчукъ тар болгъан жерге бурулгъунчу, бу халде турдум. Онг жаны – тик кѳая, сол жаны чынгыл жер бла барама. Андан сора чаба келип, кенг талагъа келдим. Мындан элни жарыгъы эм жолда келген машиналаны чыракълары кѳрѳне ѳдиле. Бѳрѳле кѳайтмаздан артхада кѳалдыла. Мен уллу жолгъа жетерге, булутладан толгъан ай чыкъды.

ТАУЛАДА КѳУУАНЧ ТАНГ

Сабий кѳргенин унутмаз дегенлей, кѳчгюнчюлюкде кѳрген кѳыйынлыкъ жюрѳегиме ачы белги салгъаны ючюн, аны не гитче заты да эсимде кѳалгъанды. Андан да бек а Ата журтубузгъа, таулагъа кѳайтып келгенибизни кѳууанчы уа ѳмюрлеге дери унутулукъ тѳююдю», – дейди таматаларыбыздан бирлери.

Тамбла, жауун жаумай кѳалса, кѳойланы да алып, тауда кютѳп келликме. Насыпха, жер ачылгъанды, кырдык да чыкъ-

гъанды. Быллай мурат этип, төшегиме кирип жатдым. Башха кюнледен эсе, ол эрттелликде эртте уянып, тышына чыкъдым. Тёгерекни къалын туман басып, шулпу эте тура эди. Таматаларыбызны кече ачылгъан кюн болмаз деген сёзлери эсиме тюшдю. Орамда адамла, бирлерини къолларында – машокла, башхаларыны – челекле, четенле, гузаба этип, ары-бери чабып айлана эдиле. Солдатла аладан да – кёп. Ушкокларын адамлагъа тиреп, хахай этип, ашыкъдырып, юйлени къуршоугъа алып, халкъны бир жерге жыяргъа кюрешедиле. Алагъа да эс бурмай, мал орун таба чапдым. Ызымдан, мени да озуп, анасы ёлюп, кесим ёсдюрген къара бурма къозучукъ аллымда чабып барады. Эрттенликде малла тургъан орунну эшигин акъыртын ачып къарасанг, бирлери – сюелип, башхалары – жатып, ышныр эте. Къойланы сыртларына уа – къозула минип. Бюгюн а, отларгъа алыкъа эртте болгъанлыкъгъа, малла тынгысыз болуп, ёкюрюп, ары-бери чабып айланадыла. Барындан да бек а къозуланы тауушлары эшитиледи. Юйде парийни эрттелике шынжырдан ычхындырсам, ол узакъгъа чабалгъаныча чабып, артда уа аякъларыма чалышып, мени къабаргъа кюрешиучю эди. Бюгюн а эркин болгъанлыкъгъа, ары-бери бара, уясына кире-чыгъа, андан сора уа аякъларын созуп, башын алагъа салып, тауушсуз жатады. Ол башха жерге къачып кетмей, юйню къалаууру болуп къалды. Мен да, алайда абызырап, не этерге билмей тургъанлай, ыннабызны атымы айтып, къычырып айланнганын эшитеме. Ол да, къолумдан къаты тутуп, мени алайдан айырыргъа кюреше, мен да малладан кетеригим келмей, кёп турдукъ. Жолда бара тургъанлай, ыннаны къолундан ычхынып, черекни боюнунда ууучум бла гитче ташчыкъла алып, хуржунума салдым.

Адамдан топпа-толу ачыкъ машинаны къатына келгенде, мени сакълагъанларын ангыладым. Къозучукъ къатымда болгъанын кёрюп, аны да къоюнума алып, машинагъа минеме дегенлей, къайдан эсе да солдат, чыгып, къозучукъну менден сыйырып, мени машинагъа миндиреди. Жауун а бекден-бек жаууп башлайды. Къозучукъну ызыбыздан макъыргъанын эшитеме. Аны бла бирге битеу малла жилягъан сунуп, къуру кеслерин къоюп кетгениме, суйген тауларымы кёрмей баргъаныма, черегимде энди жууунмазлыгъымы билип, тёзалмай, жияп башладым. Къарт анабыз, мени къоюнуна къысып, жюн жаулугъу бла юсюмю жабады. Машинада келген адамла, кёп болмай, къозгъалып, къайгъы этип, тынчлыкъсыз болуп, бир юйден башха юйге чабып, бир бирлерин излеп, къычырып айланнганла, энди уа ауузларындан бир сёз чыгъармай, жерлеринден тепмей, не болгъанын кеслери да ахырына дери ангыламай, къайры эсе да бир жерге къарап барадыла. Мен адамланы

быллай халде бир заманда да кёрмегенме. Аналарыны къоюнларында къагъанакъ сабийле жилий да, уяна да тохтай, уяна да жилий келедиле. Бизге къошулуп, тиширыула жаулукъларыны кыйырлары бла кёзлерин сюртедиле. Мен аллында къуру бизни элни кёчюрген суннганлыкъгъа, къоншу элледен да машинала адамладан тыгъым-тыкъма бола келип, бизни тизгинге къошулдула. Бизни бла бирге жилий, ашыра келген жауун, тауладан чыкъгъанлай, тохтады. Жол асыры букъу этгенден, машиналаны угъай, бир бирибизни окъуна кёрмей барабыз.

Алай эте келе келип, ингирде солдатла тегерегин къуршалагъан вокзалны аллында тохтадыкъ. Андан сора да солдатла, къолларына биришер ушкок алып, юйлени башларында сюеледиле. Вокзалны кесини чыракъларындан сора да төрт жанында прожекторла жана эдиле. Тийре асыры жарыкъдан, хар зат къол аяздача кёрюнеди. Мында бизни элден эсе, кёп адам барды. Адамла, бир бири ызларындан не да бирге жокку болуп, гузаба этип, къайры эсе да ашыгъып барадыла. Анда-мында бир бирлерини атларын айтып кычырадыла, излейдиле. Сабий жилигъан, бир-бирде уа ушкок атылгъан тауушла да эшитиледиле. Солдатланы буйрукълары тегерекни бекден-бек алып башлагъандыла. Бир кесекден адاملаны къауумлагъа бёлюп тебиредиле. Бу къатыш-къутушха низамлыкъ келе башлады. Тюз ол кезиуде поездни сызгъыргъаны, тылпыу жибергени битезу башха тауушланы тунчукъдурду. Вокзалдан узакъ бармай, кезиую жетген поездни акъыртын-акъыртын кетип баргъаны эшитилди.

Бизни да вагонлагъа миндирип башладыла. Мында асыры кёп адам болгъандан къарангыды олтурургъа, жер жокъду. Артда иги эслеп къарагъанда, анам, эгечи, къарт анабыз къарындашы бла, мен эм эгечим бла бир вагонда болгъанбыз. Атам, аны къарындашы, эгечи, анамы эгечи бла мени тамата къарындашым бизни бла туююл эдиле. Дагъыда мында мен таныгъанладан – къоншу тиширыу эки сабийи бла. Бизни бла келгенлени айтханларына кёре, юйюрлени вагонлагъа айырып тюшюргендиле. Адاملаны шош селешгенлери бла поездни чархларыны тауушундан сора жукъ эшитилмей, бир талай заманны бардыкъ. Хар поезд тохтагъанлай, солдатла, вагоннга кирип, ары-бери айланып, хар жерни тинтип кетедиле. Бизни вагонда бир аууругъан къарт кишини юсуне хар зат атып, букъдуруп келдиле. Бир жол а, поездни адам болмагъан тюз жерде тохтатып, башха вагондан тиширыу бла эки жашны: «Сиз ауругъан этесиз», – деп, алайда къоюп кетерге умут этгендиле. Алай таматаладан адамла барып: «Быланы бири да аурумайды. Ким эсе да жалгъан сёз айтханды. Бу тиширыуну эри Ата журт ючюн урушда къан тегюп айланады», – дегенден сора, аланы

вагонга минерге эркин этдиле. Эллеге жете келгенлей, вагонда адамланы тышына чыгъарып, алайда сакълагъан арбалагъа миндирип, алып кетип тургъандыла. Биз да Къыргъызстанны Фрунзе областыны Кант районуну эллеринден бирине тюшдюк.

Мында, биз тургъан жерде, гитче суула болмаса, уллу черкеле жокъдула. Элни аллы бла терен къолну ичинде суу келеди. Андан арлакъда, таулагъа дери, будай сабанла кёрюнедиле. Тауланы этеклери бла уа сугъарыучу Уллу Чуй канал барады. Анам, суу агъач бла юч челекни къолуна алып, эки элни арасында шауданчыкъдан хар кюнден юйге таза суу келтирип тургъанды. Таула да бийик туююдюле. Кёбюсюне – сыргла, тебеле, дуппурла. Кеслери да – бир бирлерине ушагъанла эм бирча тенгле. Суратчы болсам, тауларыбызны суратха алып, алагъа къарап туруп эдим. Насыпха, ала кёз аллымда къалгъандыла. Элибизни баш жанында анамы эгечини юйюне барама. Тюш да болгъунчу, аны жашы нёгери бла къоншу элде мектепден келе келип, арбазгъа киредиле. Анамы эгечи: «Нек келесиз былай эртте, не мудахлыкъ къысханды сизни, адам къолуму жетгенди? Айтыгъыз!» – деп, юслерине сюеледи. Башларын да энишге этип, жилямсырай кетип, кючден-бутдан ауузларындан: «Сталин ёлгенди», – деп чыгъарадыла. Ол: «Сталин ёлгени ючюн, адам жилиймыды, къууаныргъа керекди», – деп, алагъа урушады. Андан сора кюлалгъаныча кюледи. Биринчи кюнледе мудах болгъанымы кёрюп, манга ким эсе да къозучукъ береди. Аны бла бир-эки кюн ойнап турама. Тышына чыкыгъанлай а, къозучукъ, къолумдан ычынып, къачып кетеди. Алай сабийлик къайда да сабийликди дегенлей, ол уллу каналда жууунуп, тийрени узунуна, кенгине да жюрюп айланганбыз. Жауун жауса, элни букъу орамларында жаланаякъ болуп, аякъларыбызгъа да балчыкъ жабышхынчы чабып тургъанбыз. Къыргъызлыланы тойларын, ат эм башха оюнларын кёргенбиз. Атам къарындашлары бла эм мени къарындашым, бир талай заман ётгенлей, бизни излеп тапдыла да, андан сора барыбыз да бирге болдукъ. Элде мектеп төрт классха дери эди. Къоншу элге жюрюп, жети классха дери окъуп, Кант шахарда школну бошадыкъ. Къалай-алай болса да, кесибизни туугъан жерибизни унутмагъанбыз.

Малкъар халкъны арасында кёп заманны ичинде айтылып тургъан «эркинлик» деген сёз терк-терк эшитилип башлады. Энди уа, къайры болса да бармай, ызына къайтхан поездге минип, Ата журтубузгъа барабыз. Алгъын бизни солдатладан сора бир адам да ашырмагъанлыкъгъа, элледен, шахарладан адамла аллыбызгъа келип, туугъан жерибизе къайтханыбызны къабыл кёрюп, салам берип ашыргъандыла. Итил черекни къатында уа, уллу чабакъланы ёрге кётюрюп, къол булгъап, сыйлы къонакъланы сакълагъанча, аллыбызгъа чыкыгъанды-

ла. Вокзалгъа жете туруп, жол жанында ишлей тургъан адамла, сиз журтугъузгъа жетерге эки сагъат къалгъанды деп, бармакълары бла кёргюзте эдиле. Кече ортасы болгъанлыкъгъа, юйюбюзге жетерге ашыгъа, къууанч тыпырлы болуп, иги умутла эте, жукъламай келгенме. Алай ачыкъ машинаны башында келе туруп, кесим да билмей тургъанлай, къалкъып къалдым. Бир заманда бетиме жарыкъ ургъанча кёрюнюп, уянып, ёрге турдум. Аны бла бирге жюрегим терк-терк урады. Таула таба къарагъанымда, Минги тауну юсю жарыкъ бола баргъаны бла, битеу тийре да аны бла бирге жарыкъ бола бара эди. Тауладан бурунума тютюн ийис урду. Ата журтну тютюню эс жыйдырды.

Бир къауум къуш къатынга жууукъ келе да артха кете, жол кёргюзтген кирик, къалгъанлары уа кёкде къалкъадыла. Тауладан энип келген суулагъа, чучхурлагъа кюнню таякълары тийгенлей, кюзгюню жарыгъы бетинге ургъанча, кёзлеринги къаматадыла. Кийикле, чыранланы этеклери бла къарны кенделен жырып, агъач таба барадыла. Аллымда къалын агъач шуулдайды. Къайры къарасанг да – ауузла, ауушла. Бир бирлеринден бийик таула, башларында да – къаланы бурууна ушаш чыранла. Тау черек, кесин жагъалагъа уруп, гюрюлдеп барады. Тауларыбызны киши жеринде асыры эсимде тутхандан эм кёз аллымда болгъанларындан, быладан кёп болмай айырылгъан сунаса. Кеслери да – биз къойгъанча къатыла, деменгилеле. Биз да алача Ата журтубузгъа, ана тилибизге, адетлерибизге, тарыхыбызгъа къаты болургъа керекбиз.

Тышында тауларыбызны кёрмей, ёксюз, къууанчсыз, жакъсыз болуп турдукъ. Энди уа биягъы бирге болдукъ. Аны бла бирге ёмюрлеге дери тынчлыкъ, ырахатлыкъ, таукеллик эм жюрекке асыу келди. Мени туруп жерим жокъду. Алай таула кеслерини сабийлерин атып къоярыкъ туююдюле. Къоюнларына къысып, бешик жырларын созуп, аш-суу берликдиле. Сизни ариулугъугъузну, деменгилегизни, тюрлюлюгюгюзню кёрюп солуйма, жашайма, ёхтемленеме. Эрттенликде черекни ариу суундан суусабымы къандырып, мындан алып, Къыргызстаннга элтип къайтаргъан ташчыкъланы жерлерине салып, тау башына чыгъып, эл таба къарайма. Чегетни къыйырында уллу жылкъы кёрюнеди. Тайчыкъла, чаришдеча, бир бирлерин оза, ары-бери чабадыла. Къошдан узакъ бармай, кенг къырыкъланы тегерегине басынып, къойла, тууарла суу иче турадыла. Элде хар ким да кесини иши бла кюрешеди. Орамлада сабийле, чабышып, къычырып, ойнап айланадыла. Малланы ёкюрген тауушлары эшитиледи. Ожакъладан чыкъгъан тютюн, ачыкъ, чууакъ эм къууанчлы кюн боллугъун билдире, кесин тюзюнлей ёрге уруп барады.

ТЕМУККУЛАНЫ Адил

СЫН ТАШ

Къайын аналаны юсюнден къаллай бир чам хапарла айтыладыла халкъда! Айхай да, аланы асламысы, ойнай-кюле, солугъан кезиуде айтылгъанладыла. Кертиси бла уа хар адамны тюз кеси атасын-анасынча ариу кёрюрге, багъаларгъа, сюерге тийишли къайын атасы бла къайын анасы боладыла. Келинге, киеуге да къайынла бла жарашулу жашагъан тынч туююлдо. Жашауда анга шагъат болгъан кёп юлгюле тубейдиле. Биз хапарын айтырыкъ Исса къайын анасын – Шерифаны бек сюеди. Аны да киеуюне къошхан адамы жокъду. Къошуп да кимни къошарыкъды жангыз къызы Жансуратны баш иесине? Къайын анасыны юйюне да Иссаны, къаты болуп, Жансурат жыйышдыргъанды: «Мен анамы юйде жангыз кесин къоюп, тынчайып тураллыкъ туююлме. Сени гитче къарындашынг барды, аны да юйленирге заманы жетипди. Атанг-ананг да алыкъа къарт туююлдоле, алагъа къарар кереги жокъду, мени анам а жангыз кесиди. Сабий бла да ол манга болушурукъду. Ары кёчейик да, анам бла бирге жашайкъ. Айтханымы этмесенг да, анамы атарыкъ туююлме, тамбла, сабийни алып, ары кетеме, мында аманды деп угъай, анама къараргъа керекден. Сен а суйгенинглеи эт», – деп, сёзню чорт салды Жансурат.

Не этерик эди? Сюер-суймез, къатыныны айтханына бой салды да, къайынла юйюнде жашап тебиреди. Ал заманда къонакъча турса да, артда уа юйню толу иесича болду. Жаланда кесине иш табалмагъаны жүрегин бир бек къыйнайды. Алай анга да, сунмай тургъанлай, амал чыкъды.

Иссаны эрттеден шуёху Мурат аны кесини фирмасында ишлерге чакъырды. Къыралда ишсизлик адамланы онгларын алып тургъан заманда угъаймы дерик эди – къууанып, ишге тохтады. Иш а неди десенг – тауладан ташла туюшюрюп, аладан сын ташла ишлеу. Ал кезиуледе иш хакъны болжалында тапдыра да тургъан эди Мурат, ардан артха уа, битеу къыралдача, хакъны заманында бералмай къалды. Былайда къыралда токъсанынчы жыллада халны ангылатыргъа тийишли болур: урунганлагъа тёлерге ахча табалмай, чыгъарылгъан продукция бла – аракъты, галошла, тюрлю-тюрлю адырла эм ала кибик башха затла бла – бере эдиле иш хакъны.

Исса ишлеген фирманы иеси Мурат да, ишчилеге берирге ахчасы болмай, уллу ауарагъа къалыпды. Бир эрттенликде ол, ишчилени жыйып, алагъа бек къужур кёрюннген затны билдирди: озгъан айда иш хакъны ахча бла угъай, фирманы продукциясы – сын ташла бла берлигин айтды:

– Ийнаныгъыз, сизге ол тапсыз келгенин мен ангылайма, башха амалым жокъду. Аны ючюн ишден кетеме дегенни мен тыярыкъ туююлме, къалай этерге да эркинсиз. Алай бу болумгъа башха жанындан къараргъа да боллукъ сунама: ёлмей, темир къая болуп турлукъ адам жокъду дуняда. Юйде сын ташы хазыр тургъанлыкъгъа, ёлюм Уллу Аллахны буйругъундан алгъа кишиге да келлик туююлдю. Къыралда ахча къытлыкъ да тюзелир, жашау да иги жанына айланыр. Анга ышана, амалыбызгъа кёре, ишлей, жашай да барайыкъ. Алгъан сын ташларыгъызгъа уа, ыразылыгъызгъа кёре, айтхан адамыгъызны суратын да хакъсыз салырбыз.

– Да не этгин, таматаны онгун марамайыкъ, бергенин алайыкъ, ташны уа гаражгъа салырма. Турсун анда, чиригенми этерикди, – деген оюмгъа туююнюп, Исса сын алыргъа деди. Сора къайын анасы Шерифаны ыйыкъ мындан алда туюшген сурат сыфатын ташда зарфха урду, туугъан жылын да жазды. Бу этгенини хыйсабын кеси кесине ангылатыргъа да кюрешди: Шерифа энди иги да уллайгъан тиширыуду, жыл саны анга келишгенледен тийреде бир адам окъуна къалмагъанды, андан мен кесим алгъа кетсем да, ол ауушса – сыны хазыр! Аны ырыслар кереги жокъду.

Исса ташны юйуне келтирип, адамгъа да кёргюзтмей, гаражыны аргъы мюйюшкуне таяндырып, эски кюйюз бла юсюн жапды, аллына да машинасыны эски кереклерин къалады. Нек эсе да суймеди жашчыгъы не да юй бийчеси билирлерин. Гаражгъа ала кирген да этмеучюлерин эсге алды. Къайын анасы уа ары бирчик да кирмегенди, аны себепли Исса тынч-ырахат болду, Шерифагъа хазырлагъан «саугъасын» а унутхан окъуна этди. Айхай да, бир кюнде ол къаллай уллу къаугъа чыгъарыгъын билсе, къайын анасына къурагъан сынны гаражына салмаз эди...

Жаз башы жетип, адамла жашагъан жерлеринде тегерекни-башны тазалап, айбатландырыргъа киришдиле. Шерифа жетижыллыкъ туудукъчугъуна: «Бар да, гаражда эшик артында боллукъдула, агъач сибиртгини бла басханы алып кел», – деп жиберди. Иссаны жашчыгъы Тауланчыкъ гаражда хар затны да тинтмейми къоярыкъ эди! Аргъы мюйюшде эски кюйюз бла жабылып тургъан затны кёрдю да, тартып къаланкъасын алды, ташда аммасыны суратын кёрюп, сейирге къалды. Сора айтылгъан жумушну да унутуп, чабып барып, аммасына: «Амма, га-

ражда узун ташны юсюнде сени бир ариу суратынг ишленип турады, келчи, къара, къалай ариуса! Сен бек къууанырыкъ-са!» – деп, этегинден созуп, гаражгъа элтди.

Туудугъуну ызындан барып, гаражны босагъасындан атлагъанлай, Шерифа, ташда кесини суратына аралып, сын къатып къалды. Къоншула эшитирле деп да уялмай, уллу кычырды: «Кёзлерин къан жууарыкъ, мени юйюмде жашап, мени ашымы ашап, мени бетиме ышарып къарап, жаным саулай къабыргъа салыргъа ашыгъып тура кёреме, иймансыз, мынафыкъ!»

Бу ачы кычырыкъланы эшитип, асыры къоркъгъандан жүреги къалтырап, Жансурат, юйден чартлап чыгъып, кесин гаражгъа атды. Анасыны бет къаны кетип, къоллары къалтырай, жеринден тебалмай тургъанын кёрюп, башына къан ургъан, инсулт болгъан сунду. Алай анасыны сураты салынып тургъан сын ташны кёргенде уа, ол да сейир-тамашагъа къалды. Шерифагъа дарман ичирип тынчайтды да, эрин ашыгъып сакълады. Исса юйге киргенлей окъуна, жүреги бир хата болгъанын сезип, къайын анасыны отоуна ашыкъды. Анда кёргени уа – Шерифа төшекде ауур солуй, жатып, Жансурат а мылы жан жаулукъну аны мангылайына сала турады. Юй бийчеси кёз-къаш бермегенине сейир эте, не болгъанын сорду.

– Не болгъанын кёр, сен кюсеген бола турады, – деп, ачууланып сёлешди эрине сёз къайтармаучу къатыны. Аны эшитген Шерифа, эс жыйып, төшегинден секирип туруп, кесин киеуюню юсюне атды.

– Манга сын таш хазыр этип тураса! Кебинлигими уа алгъанмыса? Къабырымы уа къазгъанмыса? Жуугъуч къанганы уа нек келтирмегенсе? Огъесе аны да гаражда букъдурупму тураса? Билип къой, мени ёлюр акъылым арталлы да жокъду. Мен алыкъа Тауланчыкъны сабийчиклерин да къубултургъа умутлума! – деп кычырды. Исса уа ишни болгъаныча ангылатыргъа кюрешди, Жансурат да анасын, ариу айта, бираз шошайтды, сабырландырды.

Жашау а барыуунлай барады. Жюрек къыйыннга замандан иги дарман жокъду дегенден керти оюм болмаз дуняда. Шерифа киеуюн кёп заманны жаулап турса да, бара баргъанда, юйюрню жашауу алгъыннгы халына келди. Жылла оздула арада, Шерифа, кесине жоралагъаныча, туудугъу Тауланни къууанчын кёрюп, андан туугъан сабийчиклени да къубулта, дагъыда бёлек жыл жашап, дунясын алышды. Исса къайын анасыны къабырына эрттеден хазырланган сын ташны сюеди. Тийреде бушуу болуп, къабырлагъа баргъанда, эфендиден тилеп, Шерифаны къабырында дууа тутдурады. Ичинден а обаны иесине былай айтады: «Бу сын таш ючюн мени жүрегими нечик

къыйнагъан эдинг! Бюгюнлюкде уа бек къууанып жатаса аны тюбюнде! Жаннетли бол!»

Бу ишни юсюнде: «Къайынланы юйюне кирип тургъандан эсе, кенг аулакъда къошчукъ къурап жашагъан кѣп да игиди», – деген акъыл Иссаны башындан арталлы да чыкъмай къалгъанды.

СЮЙМЕКЛИКНИ АЧЫ КЮЧЮ

Бусагъатда адамланы кѣбюсю, уллайгъанла уа артыгъыракъда, халкъны, миллетни да жашауунда бюгюн бола тургъан осал ишле бурун заманлада тюбеменген сунадыла. Керти болур, ол хыйсаплы ишле алгъада шѣндюча кенг жайылып кѣрюнменгендиле, тюбей а тургъандыла. Алайлыкъгъа шагъатлыкъ этген мени жюз бла алты жыл жашагъан атамы бу хапарыды. Баям, мынга ийнанмагъанла да чыгъарла, алай ол заманны хар адамыча, атам ѳтюрюкчю уа туююл эди. Бир огъурлу адамны аны эсинде-бусунда болмай келип къалгъан уллу суймеклиги къаллай ачы, кюйсюз ишге таукеллендиргенин, тюртгенин ачыкълагъан хапарды бу.

Тау бий Ийналукъ, юч хайт деген жашны атасы, бийчеси бла зауукълу жашап болгъанды: байлыгъы – уллу, ырысхысы – сыйыннгысыз, малы – сансыз. Гюржюде, Къабартыда, Къарачайда, Дюгерде да шуѳхлары кѣп. Юч жашын да, жалчыларындан башха этмей, къазауат ишлетип, кеси да, жашларындан артха къалмай, чалгъыда, дырында да урунуп, мал къошланы да дайым жокълап тургъанды. Жашларына айтыуу хар заманда былай эди: «Мени жашау жоругъуму эсигизден бир заманда кетермегиз. Ол а буду: байлыкъ – ишлегенде, ырысхы – тишлегенде, эриннген – мугур».

Бийчеси да къарауашлары бла тенг эрге чыгъарыкъ къызлагъа юс кийимле, тѣшек-жастыкъ керекле тигип, жаулукъларына окъа халыдан чачакъ салып тургъандыла. Къысха айтханда, Иналукъ ишлемегенни кѣрюп болмагъанды, жашларын да алай юйретирге кюрешгенди. Болса да ханла, бийле да кеси ѳмюрлерине оноу эталмайдыла. Уллу Аллахды хар кеси жаратхан жанны бу дуняда турур кезиюне ѳлчем салгъан. Къыйын ауруу тийип, кѣп да аурумай, бийче аргъы дунягъа кетди...

Ким да биледи, сабийле болгъан юйюрню атасы ауушханлыкъгъа, юйню жашауу хазна тюрленмейди, къайтмаз жолуна ана кетсе уа, бир-бир атала сабийлерине тыш адамча болуп къаладыла. Нарт сѣзледе ѳтюрюгюмю барды! Бош айтылгъан болмаз, атадан ѳксюз – бир ѳксюз, анадан ѳксюз – минг ѳксюз деп. Бийче эди аталары бла киши мардасына жетип тургъан

жашланы ортасында чойреликле болдурмай жашатып келген. Тытыр улухузу ташланы бир бирине жабышдыргъанча, юйде жарашыулукъну жалчытхан. Энди уа Иналукъ бла жашларыны ортасында да, къарындашланы кеслерини араларында да бир бирге тынгыламаулукъ, бир бирни ангыламаулукъ кюнден-кюнге ёседен-ёсе, ачыкъ къажаулукъгъа айлана барады.

Бир кюн бий, жашланы ючюсюн да аллына сюеп, ачыуланнганын букъдурмай, къычырды: «Мен тамбла узакъ жерледе шуёхларыма барама. Ала мени чакъырып, кёп кере айтдыргъандыла. Анда нелляй бир турлугъуму билмейме. Мен келгинчи юйде гитчегиз Таубатыр къалады. Сиз а, – деди эки таматагъа, – мен келирге юйден жокъ болуп туругъуз. Мен сизни биригизге да мюлк-ырысхы берлик туююлме. Мени атам да къолума жукъ бермей къыстагъан эди. Анга жүрек къыйыным аз да жокъду, тюз этген эди: башыма къаты болдум, мал да, мюлк да къурадым, ырысхы жыйышдырдым. Сизни да ёсдюрдюм, ишлерге юйретдим, акъылыгъыз болса, къайда да гыржын табарыкъсыз. Мен къайтханлай а, Таубатыр да сизни ызыгъыздан барлыкъды. Мен алыкъа сизден кёп да саулукълума, кесим эркин жашаргъа сюеме, андан къатын алып келликме!»

Экинчи кюн юйде жангыз Таубатыр къалды. Къарыуу да болгъан, ёхтемлиги да хорлагъан Иналукъ бий жолуна, тамата къарындашла уа Къабартыда аналарыны жанындан жууукъларына кетдиле. Таубатыр а атасыны уллу юйюнде, кеси ие болуп, эркин жашайды. Ай да озгъунчу Иналукъ бий юйюне къыйтды. Жангыз кеси угъай, жыйырма жылы да толмагъан, кёзню къаматырча ариу, тал чыбыкъдан башха туююл, субай тиширыу бла. Аты да Шахрида. Эшта да, ийнаныргъа къыйын да болур, алай Таубатырны кёргенлей, Шахриданы ариу бети тюрленип, жашдан кёзлерин айыралмай къалды. Таубатырны уа, жүреги къыстау уруп, этине-женине шёндюге дери сезилмеген сейирлик жылыу жайылып, санын-чархын титиретди.

Бий шуёхларыны тиллерин, ала да малкъар тилни уста билдиле. Ол хыйсапдан жаш къатыны бла хапарлашханда, ауара жокъду. Шахрида да малкъар тилде (юйренирге бизни тилибиз бек тынчды) бир эки айны кёзюнде сёлешип башлады. Къалай сёлешалмаз эди, устазы Таубатыр эди да!..

Ийналуку а жашдан жаш бола баргъанчады. Алгъаракъда айтханыча, Таубатырны да, тамата жашларынча, юйден къыстаргъа акъыл этгенин билдирди жашына, къатынына да. Ол кече не Шахриданы, не Таубатырны кёзлерине жукъу кирмеди. Быланы араларында уллу суймеклик жаратылып къалгъанын, аны букъдуруп жашагъанларын, таша байламлыкъ жүрютгенлерин да Ийналуку бий арталлы да сезмейди. Эркегырыудан

эсе, тиширыуну не амалсыз кёрюннген болумдан да чыгыш таба билгени эрттеден белгилиди. Мында да алай болду. Танг эрттен, эри уянганлай, бийче анга къууанчлы хапар айтды – къарыны болгъанын, тюшюнде уа жашчыкъ тууарыгъын кёр-генин.

– Энди сен кесинги саулугъунгу бек къаты сакъларгъа керексе, кесинги къанынгдан жаратылгъан уланчыгъынгы къубултуп ёсдюрюрге. Биз жашагъан жерде нарт сёз жюрюйдю: тауну аудураллыкъ адам да къартлыкъны бла ичгини хорла-ялмаз. Санга ким болушурукъду, Таубатырны кыыстасанг, бир да билмезсе, болушлукъ къалай эм къачан керек болуп къа-лырыгъын. Аны биргенге къой, къарындашчыгъын да ол бек сюерикди. – Иги сагъыш этип, кюйсюз бий къатыныны акъылы тюз болгъанына тюшюндю да, кичи жашын юйде къойду, жуу-укъ заманда аны да юйдегили этерге айтып. Алай Ийналукъ къайсы кыызны сагъына да, жашындан ырызылыкъ алалмады аны кесине келин этерге...

Заман жетип Ийналукъгъа, эсе да Таубатыргъа ариу, сау-лукълу, чёрчек улан тууду. Атына уа Акъбатыр атады Шахри-да, бизде биринчи сабийге атны анасы сайлайды деп. Бийни, аякъ тюбюнде чёп сынмай, кёлю кёкге жете, жашла бла инбаш таш атышып окъуна аланы хорлайды. Башына уа энчи сагъыш-ла келипдиле: «Битеу байлыгъым энди Акъбатыргъа къалыр-гъа керекди, Таубатыр а къарындашларына барсын, анга мында жер жокъду!» Ол акъылын жашына, къатынына да билдирди, бу жол башха оноу болмазлыгъын къаты чертип. Жаш, жүре-ги не бек кюйсе да, атасыны оноуна сёз къатлаялмады, бийче биягъы эрини этгенине бюсюремегенин айтханда, ол анга бир ишекли къарагъанындан ауузун кысыды.

Ингирде ташатын Шахрида Акъбатырны керти атасы Тау-батыргъа жолукъду, алай жүрегини бек теренинде жаратыл-гъан кюйсюз акъылын а ачыкъ билдиралмады, базынып. «Мен сенсиз жашаяллыкъ туююлме! Сенсиз манга дуня да дуня туююл, эр да эр туююл, айтдырмай къоймай эсенг а – улан да улан туююл! Мени сенден айыргъанны сылтауу ол эсе...» Бий-че, андан сора сёлешмей, отоуна кетди. Танг аласында ана, бешигинде тургъан Акъбатырчыкъны ёшюн сютю бла той-дурду да, ол тоюп татлы жукъугъа киргенде, ахыр кере къаты ушпа этип, бетчигине жастыкъны салды... Сора отоундан шош чыгып, тосун уятды да: «Энди биз экибизге бирге болургъа чырмау болуп тургъан жокъду, бусагъатда мен аны ёлтюрдюм. Айт, энди биз ёмюрде да бирге боллукъбузму, сен мени скойген-лей турлукъмуса?! Къаргъан мени бир заманда да къоймазгъа, сени ючюн мен уллу гюнях иш этгенме, мурдарлыкъгъа кир-генме!»

– Ол мени атам болгъанлыкъгъа, аны ёлгенине не мен, не къарындашларым, шёндю айтханым санга не къужур кёрюнсе да, жарсырыкъ туююлбюз. Анабыз ёлгенден сора, бизни юйорню чачханды, бир бирибиз бла жау этгенди. Тюз окъуна этген болурса, мурдарлыгъынгы кечилмезлик гюняхы уа Уллу Аллахны аллында кесингде къаллыкъды. Сен ол къарыулу кишини кесинг къалай бууалгъанынга сейир этеме. Энди аны жукъусунда ёлгенча кёргюзтюрге керекбиз, жамауат аллында бедишли болмазча, – деп, атасыны отоууна тебирегенлей, сескенип, эсин ташларгъа жетди – атасы саппа-сау аллына чыгып къалды! Ийналукъ а, къатынына айланып, айтды: «Мени къартлыкъ уланым а уянмагъанмыды алыкъа? Хо, жукъласын! Сабий жукъусунда ёседи. Ол кесиме ушаш пелиуан киши боллукъду! Таубатыр, сен а оноууму билесе», – деп, жашына айланнганында, аны бети чыммакъ болуп, ауазы къалтырай, Шахриданы чачындан тартып, жерге къаплагъанын кёрюп, къоркъуп, сейирге къалды.

Кюйсюз бий эс жыйгъынчы, уланчыкъны керти атасы Шахрида кимни ёлтюрсенин ангылады да, анга ачыулу къолун кётюрдю...

ЖОЛ ИЗЛЕГЕН – ЖОЛ ТАБАР

Хар фахмулу поэтни чыгъармачылыкъ ишинде жаухарча жылтырап, кёрюнюп тургъан бир ёзек сыфаты болмай къалмайды. Ол сыфат не да сыфатланы къаууму жазычуну энчилигин белгилеген, аны атын, тукъумун танытхан тамгъасычады. Жазычуну оюмуна ачхычлыкъ этип, бир-гесине жюрюген мухурча, Додуланы Аскерни поэзиясында белгиленген сыфатла кёп тюрлюдоле, аладан бек тутхучлусу – жолду эм аны жашырын, кенг да магъанасы. Кертиди, энчи тамгъалары, сыфатларынача, жолгъа кёпле эс бура келгендиле, сёз ючюн, орус халкъны айтхылыкъ поэти

А. Твардовский, Отарланы Керим. Алай Аскер жолну сыфатын кесича къурап, философия жибин, дуниягъа кёз къарамын ёз суратлау мадарларыны болушлукълары бла ачыкълайды. Аны ангылагъан да тынчды, нек дегенде биз хар бирибиз да жолу-учубуз, инсанла бир бирге ушамагъанларыча, аланы жоллары да энчидиле. Додуланы Аскерни да лирикасында жол кёп кере айтылгъаны аны бла байламлыды. Поэтни чыгъармачылыкъ ишинде «жол» демеклик «жашау», «заман» дегенча ангыламагъа тенгди.

«Жолунга жатады ай» не да «Чыгъама энтта да жолгъа» деп андан жазады поэт. Ол затланы эсге ала, поэт жолну жырчысыды дерге тийишлиди. Хар иш – уллусу-гитчеси да – жолда тамамланады. Аскер, ангыламагъанын жолда ангылап, жашауну жашырын шартларын алай ачыкълайды.

*Жолда уа игини
Аман дан айыргъанма, –*

деп жазады ол назмуларыны биринде.

Айтханыбызча, «жол» – «жашау» дегеннге тенгди, жолда жюрюген жашауда иш тындырады, муратлагъа жетеди дегенчады ол. Итиниулюгю болмагъан не да излеуню жолундан ажашхан жамауатны аллында борчун сезмегени белгилиди. Инсанны халимлигин ёсдюрген, адамлыгъын ёсдюрген да тохтаусуз талшындырыуду, жол жангыртып, алгъа барыуду. Билим, ангылам жаны бла ёсмеген а жахиллей къалады, ол угъай, керексиз оспарлыкъгъа хорлатады. Дуниягъа аллай кёз къарам-

ны ачыкълай, Додуланы Аскер нарт сёзлеге тенг этерча назму тизгинле жазады:

*Тохтагъан суу тенгиз
Кёрюнюр кесине, –
дегенча.*

Тохтагъан суу – тохтагъан адам – анга къадары буюргъан заманны керексиз оздурады. Айхай да, аллай адам, кеси кесин ангылап, дуниягъа кёз ачхынчы, акъны къарадан айырыргъа тынгылы тюзелгинчи, жашауу юзюлюп да къалады. Адам улуну аллай бушуулу кёлсюзлюгюню юсюнден да поэт окъуучусуна эс тапдырырча, сагъышландырырча жазады. «Адамла игини амандан толу айыргъынчы, ёмюрлери озады», – деп.

Заман, жол, инсанны къадары, жашауу – была барысы да бир тизмени къурайдыла, поэтни философия жибин белгилеп, поэзиясына тутурукълукъ этгенле аладыла. Ол жаны бла къарагъанда, Аскерни «Арба» деген назмусу миллет лирикабызда тынгылы айтылып, махталгъан назмуладан бириди. Жашауну шош саркъгъан окуяларына бла болумларына къулакъ салып, бирикдирип, былай башлайды поэт назмусун:

*Эки ат
Жегилген арбагъа
Чапханлай
Тагъыла эдик
Биз,
Сабийле.
Арбачы,
Айланып,
Къамичи бла
Узала эди
Бизге.*

Биз барыбыз да сабийлигибизде ол затланы сынай ёсгенбиз. Алай кёз бла кёрген, кеси сынагъан гитче жашау шартладан бла окуяладан уллу поэзияны отун чакъдырыргъа фахму бла усталыкъ керекдиле. Поэт сабийлик дунияны тынгылы ачыкълап, башха, андан кенгирек философия мекамгъа жол ишлейди.

Додуланы Аскер ариу къылыкълы, таза жюрекли жашлабыздан бириди. Миллетни маданиятын суйген. Анга кёре литературабызны жетишимлерин, тил байлыгъыбызны жамауатха баямлаугъа ол уллу къыйын сала, миллет къыйматы болгъан жумушла тындыра келеди. Жашауда белгили къылыкъ, адет жорукъладан поэт жигитине не да жигитлерине юлюш чыгъармай къоймайды. Ол себепден Аскерни лирикасында ин-

санлыкъ бла таза ниетлилик инсанланы бир бирлери бла шуёх байламлыкълары, неден да багъалы ниет ырысхылача, баш жерни алып, адамлыкъны ёлчеми, мардасыча ачыкъланадыла. «Огъурсузлукъ бермез жетишмеген кючню», – деп, Аскер уллу рухийлиги, сынауу болгъан поэтча жазады. Ёхтемлик бла эслилик, тазалыкъ бла халимликдиле Доду улуну лирика жигитини илишанлары. Поэт ол оюмун, ангылауун ачыкъларгъа жаз тил излеп кюрешмейди: керти шартла, адамлыкъны бийик илишанлары ачыкъ сёзлени юслери бла табадыла окъуучуну жюрегине жол:

*Къыралым садакъа жыйгъанда да,
Базынмай биревден тилерге,
Болгъанын аллыма жайгъанда да,
БЙлыгъырма жукъгъа тиерге.*

Алай Аскер жаз тилге да устады. Жашауда табийгъатда эслеген, кёрген илишанларын жыйышдырып, алагъа кёре, жашырын тил, суратлау-ачыкълау амалла жарашдырыуунда закийлигине ким да бюсюреу этерчады. Биз башында айта келгенибизча, кёп назмуларын не да назму тизгинлерин окъуучу тил тубюнде айландырып турурчадыла.

*Итинмей, насыпдан узакъ
Турсанг, болурму игирек?
Желде бийикдеги бутакъ
Бюгюлючюдю бегирек.*

Белгили орус кесаматчы В. Белинский жазгъаннга кёре, поэтни борчларындан бири – аз сёз къоратып, терен фикирни ачыкълай билиу бла байламлыды. Ол къыйматлы жорукъ Аскерни поэзиясына кесини тамгъасын, белгисин да салгъанды: терен магъананы къысха да, шатык да тизгинлеге сыйындырыуу поэтни энчилигиди («Ётмек да, сууу къуруса, сакъланады кёпге. Керекли кери къууулса, сыйынады кепге»). Ол жаны бла «Кюз», «Кюйген таш», «Терс эди кеси» эм да кёп алача назмула керти да малкъар поэзияны тёрюнде сыйлы жер алырчадыла. Табийгъатда кеси кёре, эслей келген шартланы хайырланып, Аскер миллетини къыйын тарых къадарын, аны энчи къыйын илишанларын ачыкълауда да жолун, жазыу ызын белгилегенди. Сёз ючюн, «Кюйген таш» деген назмуда боранда бюгюлюрге, баш иерге юйреннген кырдыкны сыфаты къуралады. Малкъар халкъны чыдамлылыгъыны юсюнден башха оюм этерге ол сыфат окъуучугъа онг береди.

Аскер бийик умутлу, хар неге да таукел кёзден къарай билген поэтди. Айтханыбызча, жарыкъ кёллю, халкъына, миллетине ийнаныулу, иги къуууму бла жашагъан, ишлеген. Болса да, ол да заманны адамыды. Заман а къыйынды, игини бла артыкълыкъны, хыянатчылыкъны тенг ёсдюрген, семиртген. Айхай да, жашауну жылыууна сежда эте билген фахму аны сууугъун да сезмей, кёрмей къаллыкъ туююдю. Ол себепден Аскерни лирикасына заманны ажымлы атламларын, бузукъ-лукъ келтирген жюриюшню да энлерин салгъандыла.

*Азатлыкъгъа ычхыннганлай,
Аузуубузну тыялмайбыз.
Жолсуз баргъан къачхынчылай,
Сабырлыкъгъа таянмайбыз!*

Озгъан ёмюрню арт онжыллыгъында тарыхха кёз къарам тюрленнгени бла байламлы инсанланы къылыкълары да тюрленнгендиле. Бютюн да тарих дуния ангыламлары. Эркинликни магъанасын терс ангылап, адепсизлик этгенле кюнден-кюнне кёп бола баргъанлары кертиди. Аллайланы Аскер «жолсуз баргъан къачхынчыла» бла тенгleshдиреди.

Поэтни «Оспар», «Сынар кёгет терек», «Ол тюз болса» дегенча чыгъармалары, жютю тил бла жазылып, малкёзлеге, керексиз хапарлагъа бла зарлыкъгъа хорлатхан адамланы толу сыфатларын къурайдыла. Алада суратлау-ачыкълау мадарланы сайлау да башхады. Аны айтханыбыз, автор ачыкъ сёзледен жашырын тилге, андан да ушашдырыулагъа ёте не да, аланы барысын да бирикдирип, заманны бетин, суху жюриюшюн тынгылы ачыкълайды. Поэтни иги къууумгъа, бийик умутха ийнаныуу кючлюча, адепсизликге бла къылыкъсызлыкъгъа дерти да алай кючлюдю.

Доду улу жашауну кенгден, теренден ангылап, аны тынчлыгъын, къыйынлыгъын да толу кёргюзте билген поэтлерибизденди. Аны оюму, философия жиби да кёп бутакълыдыла дерге тийишлиди. Поэтни аллай фахму илишанлары «Бетден бетге» деген поэмасында бютюн тынгылы шартланнгандыла.

Айхай да, ол лирика-эпикалы чыгъармады. Сай жерде толу черек саркъгъанлай, басымлы хапарлагъан эм да ачыкълагъан поэмады. Чыгъарманы сюжет ызы буду, ол былай айныйды дерча туююдю, нек дегенде хапарлауу бир ызгъа тюшмейди. Болса да поэма тизгинлиди, къурау эм жюриюш агъачы чыгъарманы фикир кёолайын, тарих окуяла тизмеси тири айнырча жарашдырылгъандыла. Аны айтханыбыз: поэманы къуралыуу эки баш жигити бла байламлыды – лирика жигит бла жамауат, миллет.

Лирика жигит миллетни жашыды, келечилеринден бири-ди. Миллет сынагъанны, кёргенни ол да сынай ёсгенди. Башха жаны бла къарагъанда уа, лирика жигитни кёп илишанлары халкъны да къылыкъ илишанларыдыла дерчады. Поэманы темасы халкъны жашаууду, аны къыйын тарыхы жюрюген-къоратхан жолду. Миллет бла тарых, миллет бла инсан, миллет аллында жауаплылыкъ, аны бирлиги дегенча сорууладыла поэтни сагъышландыргъан. Аз санлы халкъны жарсыулары кёпдюле, аны басынчакъларгъа, уу тишлерин жетдирирге да кёпле ёчдюле. Хата, къыйынлыкъ билмей тургъанлай чыгъып къаладыла. Болса да, поэтни ангылаууна кёре, миллетге халкъ кеси этмеген хатаны киши да этмейди, хата, жарсыу чыгъа эсе, ол кесини ичинден чыгъады. Бютюн да бусагъатлада. «Отунланы да жандыргъан кеслерини юзгелелеридиле», – деп, поэт андан жазады. Чыгъарманы лирика жигити кесини аллында, миллетни аллында да уллу жууаплылыкъын сезген, халкъ ючюн къайгъырыуу болгъан адамды. Бушуулу ишлени чирчиклендирген жууапсызлыкъды. Ол сакъланмагъан жерде «намыс да, сый да биркюнлюкдюле», – дейди Доду улу. Нени да мурдор ташы бирликди, нёгерлеринги, хоншуларынги, ахлуларынги сыйлап, аланы ангылай билмекликди.

Адамны инсан этген миллет топурагъыды, аны адетлери, төрелери.

*Кеси эркин ёсген терек –
Кёгет бермез,
Чыбыкъ ийип, –
Жангыз аны билдим терен,
Эски бёркню алчи кийип.*

Анга кёре, Аскерни лирика жигитини бек уллу жарсыуларындан бири – халкъда бирлик болмагъаны бла байламлыды. Аны юсюнден поэт ачыкъ жазады («Адамлыкъдан уллу, бийик санга тау болмады жерде. Жаланда жоқъ эди бирлик, жарсыу санга андан жетди»).

Малкъар халкъ кёп тюрлю къыйынлыкъла сынай келген эсе да, тилин, ниет байлыгъын сакълай келгенди, мындан ары да миллет алагъа бютюн тынгылы сакъ болмаса, агъач кеси жонгурчхаларындан кюйгенлей болур деп, Аскер аны эсгертеди.

Башында сагъына келгенибизча, Доду улу жашауну, инсанланы да кёп тюрлю бетлерин бирикдирип, алай ачыкълай билген поэтледенди. Юлгюге айтханда, адамны ич ишлери осал, иги, махтаулу къылыкъладан къуралгъанлары кимге да баямды. Анга кёре, хар инсанны «ёз бёрюсю», «къузгъуну»

болгъаны да белгилиди. Алай адам дегенинг, «ёз бёрюсюню» ауазын, улууун маданияты бла тунчукъдуруп, огъурлулугъуна жол ачып барады. Болса да былайда заманны жюрюшюн эсге алмай да жарамайды. Заманны кыйынлыгъы, ол угъай, кюйсюзлюгю, кёп адамланы кюйсюз этеди – жаланда былайда сакълыкъ керекди. Ол затланы эсге алып, Додуланы Аскер «Бёрюнгю улутма» деп, назму жазады. Тёрелерин унутханла кёпден-кёп бола баргъанларын, «къара къузгъунларын» тышына бошлагъанланы саны асыры озгъанын да поэт арт жылланы энчиликлеринча ачыкълайды. Аны айтханым: Аскер бёрюлерине, къузгъунларына жол ачханланы юслеринден кёп назму къанатландыргъанды: ала барысы да окъуучуланы адежликге бла сакълыкъгъа чакъырадыла. Ол жаны бла «Черек», «Жангыз таш» дегенча назмула артыкъ да махтаулудула. Табийгъатда эслеген болумларына бла шартларына жашырын магъана берип не да аланы жаз тилге, белгилеге айландырып, жашауну бушуулугъун бла жазыкъсыныусузлугъун, ёрюшюн ачыкълауда усталыгъы Аскерни энчиликлеринден бириди:

*Барады суу,
Жагъаларын талай.
Барады ол,
Тамырларын тарай,
Жагъасында ёсген талны
Жангызлыгъын
Эслемей арталлы.*

2008

ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун,
*филология илмуланы доктору,
профессор*

АСКЕР

Достойно принимает дары лишь тот, кто испытывает при этом не менее возвышенную радость, чем даритель.

Жан де Лабрюйер

Пока человек в состоянии творить добро, ему не грозит опасность столкнуться с неблагодарностью.

Франсуа де Ларошфуко

Аскерни юсюнден хапар айтхан, кесими юсюнден айтханча болгъаны амалтын, бек къыйынды манга... Къачан болса да, къарт бола башласам, эсге тюшюрюу хапарларымда бир затла жазарма деп тура эдим. Гыдай теке, сууну «кюзгюсюнде», кесини сыфатын кёрюп: «Алыкъа мен жаш кёреме, мюйюзчюкле да чыкъмагъандыла!» – деп, кесине кёл этип тургъанча, мен да кесиме кёл этип турдум да, къарагъанымда уа, ол Аллах берген сары ишхилдича сап-сары сыфатыма да, къачны къалын къырауу ургъанча бола, буз аккагъа ушай башлагъан бир къарт акка болуп тура эдим. Энди мындан ары созсам, кёлюме келген затла къагъытха тюшмей, къалып кетерле деп къоркъгъандан, къаламны къолгъа алдым. Аскер бла мени хапарыбызны къарачай-малкъар халкъ билмей къалгъанлыкъгъа, ант этдирсенг, уллу тюрленнген зат боллукъ туююлдо. Кимге керекди бизни хапарыбыз?! Айланнганбыз биз да, эки ашыгъыбызны бир-бирине ура, бетлерибизни да акъыллы сыфатха киргизтирге кюреше. Алай а, алай... Биз да, Аллах жаратхан бир инсанла, къалай жашадыкъ эсек да, бизни жашау жолубуз башхалагъа юлгюге керек туююл эсе да, аталарыбызны туудукъларына, бизни туудукъларыбызгъа керек болуп къалыр деген мурат бла, башлайым ал сёзюмю. Энди, айтыу эсе, иги жарашдырып, кенген келтирип айтайым хапарыбызны. Анда-санда бир къошханчыкъ этсем да, ичигизден кюлмегиз. Тюппе-тюсюн жазып баргъан жазыучу ол жазыучумуду сора?!

Озгъан ёмюрню 70-чи жылларыны ахырында, 80-чы жылларыны ал сюреминде, кесими индий киноланы бир жигитине ушатып, я раббий Аллах, бу дунягъа мен туумай къалсам, къарачай-малкъар миллет къалай жашарыкъ болур эди? Анамдан туугъанлы тутушуп, бир адамны сыртын жерге салгъанма

деп билмейме, алай а мени къатымда Ёрюзмекле, Сосурукъла, Алауганла, Къарашауайла бир зат да туююлдюле дегенча кёрюне эдим кеси кесиме. О-о-ой, къой да къой, ол къыл къобузну къолума алып зынгырдата башлагъанлай а, бал чибинле бал четенни тегерегине айланганча, къызчыкъла тегерегиме айлана тебирегенлеринде уа, бир да аманнга кетген эдим. Къыл къобузла, отлукъ ташлача, тюкен тапкалада да жатадыла, хазна кишиге керек болмай. Къыл къобузда туююлдю чот, иш кесимдеди! Пушкинле, Къайсынла бошдула! Менме мен – Сарыбаш Токъмакъович – акъылманланы акъылманы! Аягъымы да баймагъына басмазгъа кюреше, жолда жюриоп барсам: «Я раббий, мени бу бара тургъаныма халкъ не айта болур? Аз бек сукъланмайдыла ызымдан къарагъанла?!» – деп, алай бара эдим. Ол заманда, Къайсыннга орамда тубеп къалгъаным болса, ант этдирсенг, саламлашсам да, бек эринип саламлашырыкъ болур эдим. Дунияда Додулары Аскер барды деп а, кимни акъылында, эсинде бар эди? Аскер ол заманда не ишлеп айлана болур эди, къайдам? Айлана болур эди, мушулдап, тарт-соз эте, ким бла эсе да тутуша, чемпион болама деп... Къысхасыча айтыргъа, Аскер-маскерлеча спортну усталары, арыгъан поэтле, математикле, шахматистле зат, манга ким къой эсенг, зат да туююл эдиле.

Ма алай эте, Аллахымы, адамымы танымай айланганлай, 1982 жылны бир жай айында «Олмуду жашау?» деген табийгъатны юсюнден жазгъан бир назмуму «Ленини Байрагъы» газетде басмаладыла. Бююн да сау-эсенди, харип, Аллах ёмюрюн узакъ этсин, бир жыллыгъы келген поэт мени назмуму юсюнден обкомгъа тарыгъыу кбагъыт жазгъан эди.

Жазгъаныны магъанасы: «Жаш поэт – Ёзденланы Альберт – Совет къыралгъа къаршчы жырла этеди». «Институтдан къыстайбыз, комсомолдан къыстайбыз!» – деп, мени бир кесек жунчутдула. Алай бла, индий кинодача жашаууму кесек сериуюн этдиле. 1979 жыл сюзерге берген къол жазмама Батчаланы Мусса, жаннетли боллукъ да, бир махтау сёзле жазгъан эди, аны жазгъанын да жукъгъа санамай, китапчыгъымы пландан алып атхан эдиле. Ма алай бла, мен (къыралны дерге жарамайды) 37-чи жылгъы ниетлери болгъан бир кбауумланы ышанмакълыкъларындан чыкъдым. Къыралгъа кертилигим кёргюзтюр ючюн, Афганистаннга барып, уруш этсем, сау квалгъаным болса, ийнаныр эдиле деп да келди кёлюме. Военкоматда ишлеген бир аскерчи бла ушакъ этгенimde: «Санга ийнанырыкъ туююлдюле, кеси ыразылыгъынг бла барама десенг да!..» – деди. «Ой-хой-хой, не уллу аманлыкъчыны тапхансыз?! Биринг – билимиме кёре иш бермей, урушха барама десем да, биринг – аскерге алмай! Барынг да мени бла кюреш эте эсегиз,

антсызсыз мени бу дуняда кьойсагъыз!» – деп, ёхтем сёлеширге да кюрешдим. Алай а, сёлешсенг-сёлешмесенг да, магъана жокъ эди. Ма алай бла, бирде къара ишчи болуп ишлей, бир колхозчу болуп ишлей, бёлек жыл айландым. Жазгъан затларым талай болгъанлыкъгъа, энчи китап чыгъарыудан тамам тюнгюлюп бошап, Черкесск шахардан узакъ болмай, «Къызыл партизанла» атлы колхозда колхозчу болуп ишлей эдим. Ма алай бла, талай жылны, тауушум магнитофон ленталадан чыкъгъан болмаса, не сахнагъа чыгъалмай, не жазгъанымы басмагъа тюшюралмай, кёплюк ичинде хазна кёрюнмей, колхоз бла юйню арасында къысылып турдум.

Мени тюз ниетими ангылатырча, манга жакъ басарча, уллу къууллукъда ишлеген онглу жууугъум, тенгим да жокъ эди...

1988 жыл, кюнлени биринде, мен юйде тургъанлай, телефон зынгырдады. Телефонну кётюргенимде: «Не эте тураса, аллайчыкъ, быллайчыкъ? ...» – деп, аман сёзле айтылгъан ауазны эшитдим. Къарачайда, Малкъада да эм аман ауузланы бир жанына сюеп, журналист, жазыучу Жазаланы Балуюны да кеси жангыз бир жанына сюеп, аман сёзле айтышдырсакъ, Балуа барын хорларыгъына ишек да этерик туююдюле Балуюны таныгъанла. Балуа айта келип, ана тилде айтыучу аман сёзлерин бошаса, кёншулукъда жашагъан къарындаш халкъланы тиллерине чыртда уялмай-тартынмай кёчюучю эди. Орус, черкес, абаза, ногъай тиллени да Балуа билиучю аман сёзлери ахырсыз болмагъанлары амалтын, Балуюны «амансёз» къапчыгъы азая тебиреучю эди. Алай а, Балуа жунчуп къалмай, кеси аман сёзле къурап тебирейди. Аны айтханым, аман сёзле айтыу жанындан Балуагъа чек жокъду. Илмугъа тюгел кирип бошамагъан «профессиональный аманауузист» деген жангы термин Балуюны юсюнде чыкъгъанды. Балуа къуру аман сёзлени билип къоймай, игиси тутса, иги сёзле да айта биледи. Къысхасыча айтыргъа, Балуа: «Жанынга къурман болайым, Альберткай, сени бла танышыргъа сюйюп, Малкъаркайдан бир жашкой келгенди. «Къобан» деген къонакъ юйню аллында сюелип турабыз, былай бир жетсенг эди!» – деди. Тюзюн айтыргъа, мен Балуюны «чакъырыуун» онгсунмагъан эдим. Нек? Юйюнде бир къууанчы болгъан да, жюз грамм ичериги келген да, мени жырлатыргъа излеп: «Алан, Альберт, гитарангы да алып, бир келсенг а...» – деп, бездириучю эдиле. «Бу малкъар жаш да ким болду? Тюбесек, ичерге керек боллукъду. Ичсем а, ахырым алкаш боллукъма! Не керекди бу малкъарлыгъа да менден?» - деп, бир кесек огъурамасам да, къонакъны Малкъардан келгени амалтын, бир кесек жумушадым. Бек оздурсам, Балуа да сёзлерини ахырларына «-кай», «-кой» деп кшошхан кшошакъларын да къоюп, «к» харфларына «ъ» белгилени кшо-

шуп, аман айтып башламасын деп, к'орк'а: «Да барайым, Балуга!» – дедим. Бир ырысхылы, ёхтем адам хазна уялмай минип чык'мазча, бир тот талаг'ан эски «Волга» кибигим бар эди да, анга да к'юдден бла бутдан от алдырып, ол да «тарх-турх» эте, «К'юбан» атлы к'юнак' юй таба сермедим. Келгенимде, Балуга да, ол малк'арлы жаш да сюелип тура эдиле. Саламлашдым экиси бла да. Ол малк'арлы жаш, кесин ышартхан кибикле эте: «Тели к'арачайлылада хазна ак'ылы болг'ан болмаучу эди, алай болса да, салам алейкум, ак'ылман!» – деди. «Ак'ылманынгы да, сени да... Сенича к'ург'ак' подколчуланы кёп кёре келген жашма!» - деп, Балуга айтыучуладан да бир – экисин ичимден айта, тышымдан а: «Алейкум салам, ак'ыллы малк'арлы!» – дедим, анга хазна бет жылыу бермегенлей. Мен бетими к'атырак' этгеними сезген болур эди, чам-к'умларын да бир жанына атып: «Альберт, мени атым Аскерди, тук'умум – Додуладан. Сени жырларынга тынгылап, кёп кере баг'а-сый бергенме. Сен, мен берген баг'а-сыйг'а к'арап тура да болмазса, алай болса да, мени санга бир айтырыг'ым бар эди. Мадар бар эсе, к'юл жазмангы бер, Малк'арда чыг'арайык' китабын-гы», – деди. «К'юянны к'ачханын кёргенлей, шорпасындан тюнгюлген эдим» дегенлей, Аскерни сёз урумундан терк ок'уна тюнгюлген эдим. Мен аллай сёз бериуледен эригип бошаг'ан эдим. «Энди бу гылдыуай да не к'айг'ы излеп келгенди? Назмуларыма к'арап, к'ыралг'а, системаг'а «к'ажау» барг'ан тизгинле табып, керекли жерге тил этерге излей болур?» – деген оюм келди башыма. Тышымдан оюмуму билдирмезге к'юреше, кесими намыслы таулу кишича кёргюзте, юйюмде хазыр ашсууум да болмаг'анлай: «Да аны да кёрюрбюз... Келигиз, юйге жууук' болуг'уз. Барайык' да, бир тийишли ушак' да этербиз» – дедим. «Уг'ай-уг'ай, ашыг'ыпбыз», – деп айтырла деп турсам, ала уа, капеклерине да санамай, бетлерин тург'узуп, мени биргеме к'ошулуп, тебиредиле. «Тоткесген» «Волгаг'а» да минип, «тарх-турх» эте, юйге келдик. «Келгинчи – к'юнак' уялсын, келгенден сора – к'юнак'бай уялсын» дегенлей, не этерик эди, ол юйдеги к'арыууна кёре тепсини жасарг'а к'юрешди. Тартханчык' да этдик. Аскер, иги жук'арг'ан чачын сылай: «К'юл жазманг бусаг'атда хазыр т'юйюл эсе, к'ысха заманда хазыр этип, манга тапдырыса!» – деди. Мен да: «Хохо да, кёрюрбюз...» – дей, ичимден а: «Алай ийманынг болсун, сен чекистге мен к'юл жазмамы тапдырмасам!» – деп, Балуганы сёзлерин к'айтара, ашырдым. Кетдиле Балуга да, Аскер да, малтинлерине бара.

Ма ол к'юдден сора, арадан жыл чак'лы озду. Мен Аскер дегенни жок'ламадым. 1989 жыл быяг'ы Аскер салып келди. «Алан, сен сейир адам кёреме! Адамла бир назмуларын газетде,

журналда басмалатыр ючюн, Къарачайдан бизге салып келиучюдюле. Сени энчи китабынгы чыгъарайыкъ десек да, келмейсе. Мен санга эр кишича сёз береме, жаныбыз сау-эсен болса, китабынгы къысха заманда чыгъарыргъа! Кел, башлайыкъ бу ишни!» – деди Аскер. Аны бу жол айтханына бир кесек къулакъ салдым. Бердим къол жазмамы. Эки ай чакълы озду арадан.

Адам итин да эшикде къоймазча, бир кыямат кыышкы кечеде къабакъ эшиклерибиз къагъылдыла. «Къайсыса?!» – деп айтханым къарлы боранда жутула, барып эшиклени ачханымда, юсю-башы да чыммакъ-акъ болуп, Аскер машнасыны къатында сюелип тура эди. «Не болгъанды? Тынч-эсенмисе? Къайдан чыкъдың? Кел юйге», – дедим. «Угъай-угъай, кире турмайым... Китабынгы сигнальный экземплярны чыкъгъан эди да, аны бир бере кетейим деп келген эдим...» – деди. Тогъуз жылны сакълагъан биринчи китабымы хапарын эшитгенимде, не айтыргъа да билмей, сын таш кибик, бир кесекни жукъ айталмай, сюелген эдим.

– Бу боранда, бузлауукъ жолда къалай да келгенсе Нальчикден бери?! Танг да бир атарыкъ болур эди... Мен кесим чапханлай да барлыкъ эдим, билдирсенг а... – деп, бир-бирин тутмагъан сёзлени айта, къоймай, Аскерни машинасын да арбазгъа жыя, юйге киргиздим.

Арта билгениме кёре, Аскер кесини чыгъа тургъан китабын пландан бир жанына салдыртып, мени «Къачкы кечени макъамлары» деген назму китабымы чыгъартхан эди. Ол заманда, бусагъатдача, ахчанг болса, суйген затынгы чыгъарып баргъан адет жокъ эди. Типографияла кыыралныкыла эдиле, цензура деген кючлю эди. Ма алай бла, уллу затны юсюнде, берген сёзюне толу болгъан адамгъа мен биринчи кере тюбеген эдим. Аскер бла мени шуёхлугъубуз алай бла башланып, ахырында тенгликке кёчдю. Жаш юйдеги болуп, мен бир кесек жунчуп тургъан заманда, Аскер, Малкъар элде мени концертлерими къурап, сабийни къолундан тутуп айланганча, манга капек-шай этдирип, кёп айланган эди биргеме. Аскерден кёл табып, атламым тири болуп, кыыза кетгенимде, Къыргызстанда, Америкада, Турцияда да концертле кёргюзте башладым. 1990 жыл СССР-ни Жазычуларыны союзуну выездной приемный комиссиясы Къабарты-Малкъаргъа келген эди. Аланы барын Чегемге элтип, Къайсынны элинде алдыртхан эди Аскер мени Жазычуларыны союзуну членине. Андан сора кёп да турмагъанлай, бир олтура келген жерде, Аскер манга да билдирмегенлей, профсоюзла жаны бла уллу къуллукъда ишлеген бир тиширыгъа сёлешип, мени «Къабарты-Малкъар Автоном Республиканы культурасыны сыйлы къуллукъчусу» деген атха тежетген эди. Кёп турмай, ол сыйлы атны да берген эдиле ма-

нга. Къысхасыча айтыргъа, биринчи китабымы чыгъартхан да – Аскер, Жазыучуланы союзуну члени этген да – Аскер, биринчи сыйлы атны манга бердиртген да – Аскер! Андан сора да, хар уллу жыйылыулагъа мени чакъыртхан да, майдалла бла саугъалатхан да, тюрлю-тюрлю сыйлы атланы бердиртген да, 2007 жыл сау Малкъарны менме деген онглу уланларын, къызларын жыйып, 50-жыллыкъ юбилейими этдирген да – Аскер! Акъыллы Аскер, фахмулу Аскер, билимли Аскер! Адамлыгъы, халаллыгъы башына кѣп кере жау болгъан – Аскер! «Таш бла ургъанланы да аш бла ургъан», адамлагъа кѣлкъалды бола билмеген, игилик этиуден эрикмеген – Аскер! Танкга къама бла чапмагъан – Аскер! Халкъла арасында шуѣхлукъ жюрюте билген – Аскер! Кесини ниетин, манга сау Малкъарны ниетича, бетича кѣргюзтюп, мен бир кере суйген Малкъарны он кере суйдюртюп, Малкъаргъа жыр жаздыргъан – Аскер! Кече арасында мени уятып: «Салам алейкум! Тенглик – понятие кругло-суточное. Тынчлыкълы жукълай эсенг, бир сорайым деп звонит этеме... Аллахынг ючюн, бир назмучукъ, не уа бир жырчыкъ айт да, ызы бла да бир алгъышчыкъ айт!» – деучю – Аскер! Аскер! Аскер! Аскер! Тамагъым да не эсе да хырхаракъ болуп турады. Бюгече бир къууанч жыйылыудан кечирек къайтханыма болур... Телефонунгу тауушун уллусуна сал. Эшитемисе?

ЖАНЫМ КЪУРМАН БОЛСУН МАЛКЪАРГЪА!

Мени онгсуз кюнлеримде,
 Мен чакъырмагъанлай жетген,
 Мен ётерик кѣчюулеге
 Кѣкюрегин кѣпюр этген.
 Ёз кѣзлери бла Малкъарны
 Манга жаннетча кѣргюзтген,
 Ёз жюреги бла да аны
 Кеси суйгенча суйдюртген.
 Башы акъылдан толгъан,
 Иннети таза болгъан,
 Тутушууда уста эрге,
 Керти фахмулу поэтге –
 Додуланы Аскерге атайма.

Жюрегингде пелиуанлыкъ жашагъан,
 Ариулугъу суймекликге ушагъан,
 Тау намысы ушап тауда акъ къаргъа...
 Жаным къурман болсун Журтум Малкъаргъа
 Мен бетиме салсам къолун анамы,
 Беш бармагъын Беш Тау Эли сунама,

Эринлерим сыласала аланы,
Сау Малкъарны уппа этген сунама!

Зар кез тие кёк суууна, ташына,
Ариулугъу душман бола башына,
Таш башында амал тапхан жашаргъа,
Жаным къурман болсун тажал
Малкъаргъа! Мен бетиме салсам къолун анамы,
Беш бармагъын Беш Тау Эли сунама,
Эринлерим сыласала аланы,
Сау Малкъарны уппа этген сунама!

Тешдиртмеген тинин зорлукъ садакъа,
Сюргюнде да тилемеген садакъа,
Дерт тутмагъан Аллах берген къадаргъа,
Жаным къурман болсун шыйых Малкъаргъа!
Мен бетиме салсам къолун анамы,
Беш бармагъын Беш Тау Эли сунама,
Эринлерим сыласала аланы,
Сау Малкъарны уппа этген сунама!

Жаным саудан ачхан жаннет эшигим,
Ёлсем, ырахат жукълар топуракъ бешигим,
Ата Журтум, Ана Сютюм, Къадарым –
Жаным къурман болсун санга, Малкъарым!
Мен бетиме салсам къолун анамы,
Беш бармагъын Беш Тау Эли сунама,
Эринлерим сыласала аланы,
Сау Малкъарны уппа этген сунама!

Тохта, тохта, Аскер. Жырлагъан ауазымдан атамы туу-
дугъу, уянып: «Атам, шашханмы этгенсе кече арасында?..»
– дегенча, манга къарап турады. Былай бир чакъырайым...
«Былай келчи, Шамил! Мен ким бла сёлеше тургъанымы би-
лемисе?»

– Угъай...

– Мени тенгим кимди?

– Аскер!

– Мени къой эсенг, сени биринчи китабынги ким чыгъарды
Малкъарда?

– Аскер.

– 18 жылында, сени Россейни Жазыгучуларыны союзунуну
члени этерге ким болушханды?

– Аскер!

– Сен, мени тенглеримден назму атап жазгъан кимди?

– Аскер!

Энди, Къабарты-Малкъар Республиканы Парламентини депутаты, Къарачай-Черкес Республиканы халкъ поэти Доду-ланы Аскерге атайма! – де да, иги кыгычырып, Аскерге атагъан назмунгу бир окъучу!

– Окъуюм...

ДОДУЛАНЫ АСКЕРГЕ

Сабийлигимден таныйма сени,
Атамы иннет къарнашы, Аскер.
– Кел! – деп, кыюунунга алсанг сен мени,
Бийикден терен кёрюне эди жер.

Атам бла сени кыюунларыгъыз
Хаман чыгъара мени бийикге.
Безиген рифма «оюнларыгъыз»,
Сингдиле менде сабий жүрекке.

Ёсе келдим да, шыккыртсыз келип,
Ушагъыгъызгъа кёп тынгыладым,
Тин жолугъузну кыйынын билип,
Кычюм жетмезин мен ангыладым...

Назмуларынгдан мен кюч алама,
Тин кюч ёнкючге берилмейд манга.
Кычюм уллайса, бек кыуанама,
«Ата къарнашым, сау бол!» – деп санга.

– Хы, аперим, энди бар да жукъла, Шамил. Мен а бир алгъыш айтайым... Аскер, къатынгда бир рюмка бар эсе, анга бир айранчыкъ кыуй да, кыолунга ал, маржа. Мени да айран рюмкам кыолумдады. Мен санга бир алгъыш айтайым да, рюм-каларыбызны телефоннга урдуруп, ичербиз.

Да, Аскер, не айтайым? Аллах игиликни айтдырсын...

Кёп болсун насыбыбыз, сыйыбыз, дуния малыбыз! Бир зул-мучуну кыолунда къалмасын жалыбыз! Харам хакъдан юйюбюз толмасын! Ашарыкъдан толу тепсини жанында олтурсакъ, сёз нёгер табылмай, жүрегибиз ач болмасын! Жунчугъанла, жо-лоучула таза ниет бла жолларын бизни тийреге бурсунла! Тин байлыгъыбыз бла мал байлыгъыбыз базман болгъанлай турсун-ла! Эгеч-къарындаш, жууукъ-тенг бир бирине кыучакъ керсин! Дуния малны башыбызгъа туйюл, аякъ тубюбюзге салып кётю-рюлюр ангны Аллах бизге берсин! Кёзбау, нафыс сезимлеге эси-бизни бурмайыкъ! Уллу Аллахдан башха кишини аллында баш

урмайыкъ! Кесинг айтычунгча, Аскер, бюгюлмейик, бюгюлген кюнбюзде да, терекни көгетден зырма бутагъыча, туудукъларыбыз кѣп болуп, эркеленип, сыртыбызгъа минселе бюгюлейик! Къаралып турмайыкъ, ышарайыкъ, кюлейик! Бир уллу къыйынлыкъ жокъ эсе, кечим сала билейик! Миллет сезимибиз ёчюлмесин! Кесибибизни чабычу атыбызны багъар керекли этип, биреуню семиз эшегин кѣрсек, жюрегибиз анга сукъланмасын! Миллетни эки юлешмейик! Башха миллетни кесибибизден тѣбен этип кюрешмейик! Миллетини жауу бла уруш этип хорлагъан бир жигитге санала эсе, башха миллетни кесини миллетине шуёх эталгъан эки жигитликге саналгъанын эсгерейик, аллай адамгъа эки кере сый берейик! Туугъан, ёсген Журтубуз, Россей къыралыбыз зийналыкъдан толмасын! Саулай жерни башында да уруш болмасын! Атала, анала бала ачыуун сынамасынла, сабийле ёксюз къалып жиямасынла! Уллу Аллах барыбызгъа да таза ийман берсин! Насыбыбызны чеклерин кенгнге керсин! Санларыбыз къайда болсала да, жаныбыз бабаларыбызны санлары топуракъгъа бурулгъан жерде болсун! Уллу уллу жеринде тура билип, гитче да уллугъа тынгылар сыйны, намысны Аллах берсин! Халкъыбыз, Аскер, сен излегенча болуп, саулай Россей къыралыбызда саулукъ бла, билим бла, байлыкъ бла, ырахатлыкъ бла ал сафда барыр насыпны Аллах берсин! Бу мен айтхан алгъышла бары сени ниетингде, жюрегингде артыгъы бла бардыла да, Аллах ашхы муратларынга жетдирсин! Уллу Аллах санга бала ачыуун сынатмасын, эгечим Людадан замансызлай айырмасын!

Туудукъларыгъызыны къууанчларын кѣре, терен къартлыкъгъа жашагъыз! Амин Аллах! Хы, унутуп барама... Манга 100 жыл толгъан кюнде къангада таматалыкъ этерча, кесинги бек сакъла! Татлы жукъла! Сау тангнга чыкъ, Аскер!

*СССР-ни (Россейни) Жазыучуларыны союзуну члени,
Россия Федерацияны сыйлы артисти,
Къарачай-Черкес Республиканы халкъ поэти,
Къарачай-Черкес Республиканы халкъ артисти,
Къарачай-Черкес Республиканы Къырал саугъасыны лауреаты,
Ингуш Республиканы искусстволарыны сыйлы къуллукъчусу,
Къабарты-Малкъар Республиканы маданиятыны сыйлы
къуллукъчусу, педагогика илмуланы кандидаты,
Къарачай-Черкес Республиканы Башчысыны кенгешчиси,
Додулары Аскерни гитче къарындашы, тенги –
ЁЗДЕНЛАНЫ Альберт*

* * *

Суратлау чыгъармачылыкъгъа кеси бла тенг келген төлюню арасында математика билими болгъан, школ, аскер жашауну да, спорт эришиулени да иги билген жаланда Аскерди. Анга кёре, бирсиледен ол сабырлыгъы, тынгылай, эшите билген кылыгъы бла айырмалыды. Алыкъа китап чыгъарыргъа ашыкъмай, ол адабият ишлеге жютю къарайды, къайда ишлеген заманында да «жанында баргъанланы» ишлерин алгъаракъ этерге кюрешеди. Нек дегенни сылтауун излеген да жууап табарыкъды: артда, кесини инсан къылыгъын оюмлагъан назмуларыны биринде айтханды аны – жанында баргъаннга ышаннганын. Ол шарт, эсе да, поэтни жашау жолну сайлауу тюз болгъанын аны биринчи китабы толусунлай ачыкълагъанды.

Аскерни чынтты жол нёгери не да, тюзюреги, Аскер чыкъгъан жолну алгъаракъ арытхан Бабаланы Ибрахим «Жолгъа чыгъама» деп атагъан эди биринчи китабына. Жолну символикасы, сыфат белгиси, малкъар поэзиягъа эрттеден кирип, энди, Аскерни заманына, терен шош баргъан агъымгъа айланнган эди. «Жолла» (Отарланы Керим) – «Жолгъа чыгъама» – «Жолда» – миллетни бир бирден башлана, кенглене, таплана баргъан уллу суратлау жолуну белгиси эди ол, юзюлмеген, юзюлмезлик бирлигини шагъаты.

Аскерни биринчи китабыны аты бек алгъа жолну магъанасын алай ангылагъанындан чыкъгъанды. «Жолда», аны ызындан келген китабы да «Черек», дагъыда аны ызындан чыкъгъан китабы «Бетден-бетге». Жол да, черек да – агъымдыла, жашауну тохтамай барыуун белгилейдиле. Адам жашау тиричиликни къууумунда барады, барады игилик бла аманлыкъ да, огъурлулукъ бла огъурсузлукъ да, суймеклик бла кюймеклик да, соруу бла аны жууабы да дайым бетден-бетге болгъанлай турадыла. Аскер аллай уллу жолда арыусуз угъай, айыпсыз баргъанны ич ёзденлигин, ёхтемлигин, тазалыгъын, алай болууну къыйынлыгъын да белгилейди:

Къыралым...

Болгъанын аллыма

Жайгъанда да,

Бйлыгъырма жукъгъа тиерге.

Аскер бегирек философия лирикагъа тартдыргъан поэтди. Не тюрлю шартны, окуяны, ич сезимни ётдюргенде да жүреги бла, ол кёргенине, сынагъанына соруу салады. Келгенни болмагъанча аллы, кетгенни да жокъду ахыры.

*Заманны
Кимди билген –
Ол кзайры
Атланып баргъанын,
Жумушун да?
Аны ызы уа
Кзалады
Жаланда
Сынлада.*

Жолда сабыр баргъан, алгъа, артха да, онгнга, солгъа да тергеулю, соруулу къарагъан, заманны чексизлигине сейир этген жолоучуну сыфаты къуралады. Кёргенине соруу соралгъан, алгъан жууабына кесамат эталгъан, былай айтханда, «Жолда уа игини амандан айыргъан» – аллайды поэтни жол, ушакъ, даулаш нёгери.

Аскерни «Черек» деген китабыны аты да, болгъан назмусу да жашауну барыуун, агъымын, ёлюмсюзлюгюн кёргюзтеди. Адам жашау черегинде барады. Жашар ючюн кюреш – черекни ёрге жырып жюзюудю, талмауду. Адамны тынчлыкъсыз жашауу туудургъан философия алайды. Назмуну терен сюзюп, ич магъанасын къатлап къарасакъ, аны хар сёзю, тизгини бир уллу жашауну кесеги болады, аны не акъ, не къара тюрсюнюн суратлайды.

*Кзууанч бла жарсыуду
Сени жагъаларынг,
Кзоранч бла асыуду
Бирге жалгъагъанынг.
Сенде ёрге жюземе,
Анда – сууунг кирсиз,
Озгъан кюнню сюземе,
Келлиг а – белгисиз.
Кзууанчларынг чууакъды,
Жарсыларынг – сууукъ.
Жагъаларынг узакъды –
Тенгиз таба жууукъ...*

Назмуну ариулугъу жюрекни жарыта эсе, аны философия магъанасы акъылны учундурады, сагъыш этдиреди. Форма бла магъана бир бирге алай келишгенде, толу эстетика зауукълукъ келеди, тил кесини кёп къатлы магъаналыгъын, сыфатлау кючюн кёргюзтеди.

Додуланы Аскер насыплылыкъ, байлыкъ, махтаулукъ деген затланы да кесича ангылайды. Аны муратлары алгъыннгы

«туура сёзлю» муратла бла хазна келишмейдиле, насыплылыкъ, адам излеген башха сезим, не байлыкъ ахыры бла да башха болургъа боладыла. Ма насыпны юсюнден бир философия сурат:

Узакъ,
 Жашил аулакъла
 Чууакъ кёкге
 Тийген жерде,
 Акътерекни къучакълай,
 Ийнакълайдыла
 Азат желле.
 Шыбырдай эди шошлукъ:
 «Насып андады, бар, –
 Кёкде,
 Жерде – бирлик!»
 Тас бола эди жюрек хошлукъ.
 Ары чапдым,
 Арып талдым...
 Анда да
 Кёк, мындача, бир бийик...

Ангыла къалай суйсенг да. Назмуну аты уа «Насып». Ангылар ючюн, къайтарып окъургъа керекди, терен оюмларгъа, излерге, терк ачылыргъа унамагъан магъанасын табаргъа... Поэзияны энчилиги, эстетика кючю да андады – оюм этерге, эстетика хазырлыкъ излетгенинде. Алайсыз назму китапны къолгъа алыргъа, окъургъа да кереги жокъду.

ТЁППЕЛАНЫ Алим

Додулары Аскерни юсюнден айтылган сёзледен

* * *

Сердечно поздравляю Аскера Додуева – замечательного балкарского поэта, талантливого продолжателя дела Кайсына Кулиева и Керима Отарова, с 70-летием! Его дар был высоко оценен Владимиром Фирсовым ещё «на заре туманной юности» Аскера в 1979 году на Всесоюзном совещании молодых писателей в Москве. И сегодня стихи Аскера Додуева не теряют своего обаяния, яркой образности, кавказского колорита, философской глубины. Желаю своему балкарскому брату долгой и плодотворной жизни, счастливой судьбы в многоязыкой российской литературе!

Валерий ЛАТЫНИН

* * *

Назмучулары жазуларында бир энчи суратлау белги болады. Сёз ючюн, Къулийлары Къайсында ол жаралы ташды, Отарлары Керимде жолду, Созайлары Ахматда – кюн, ай... Аскерде уа – энчи белги алгъа барыуду, алгъа элтген жол, ыз салып, ашыгып баргъан черек, къайыкча, жюзерге чакъыргъан ай...

МУСУКАЛАНЫ Сакинат

* * *

Бююнлюкде малкъар адабиятта кесини энчилиги бла, шарт оюм эте билиую бла да айырмалы бола билген поэтлерибизден бири Додулары Аскерди. Поэт назмуларында кёп сейир затлагъа эс бура, жашаугъа сагъайта, жүрекдени сезимден, умутдан да толтура биледи. Аны поэзиясыны энчи урукъларындан бири жашауну хар болумун да шарт суратлай, оюм хазнасын къысха назмулагъа сыйындырырча усталыгъыды.

ЛОКИЯЛАНЫ Жаухар

* * *

«Не бывает так, чтобы град побил усадьбу соседа, а твою оставил целой», – сказал он однажды во время траурных мероприятий, посвященных окончанию Кавказской войны, и к этому добавить нечего.

За его спиною не только вечная гора, возлюбленная Минги тау, но и гигантская фигура Михаила Лермонтова, без которого нынешний Кавказ невозможно себе представить.

*Тангым да атханды, нюрюн сюзгенлей,
Таула ёмюрге эсингде къальыргъа,
Тамамды шо бир алагъа къараргъа.
Татлы жырлары, журтуму сүйгенлей,
Сюеме, Кавказ!*

Узнаете? Это первая строфа лермонтовского стихотворения «Кавказ», наполнившаяся новыми красками в переводе Аскера Додуева.

*Хотя я судьбой на заре моих дней,
О, южные горы, отторгнут от вас,
Чтоб вечно их помнить, там надо быть раз,
Как сладкую песню отчизны моей,
Люблю я Кавказ!*

Однако чем бы ни был занят этот, столь богато одаренный Всевышним человек, он всегда возвращается к главному, – к собственной поэзии. Он снова и снова набрасывает аркан на вертлявую шею параномазии, прекрасно понимая, что этот прием стал его визитной карточкой, вернее, раскаленным тавром, которым он обозначает свое присутствие в великой российской литературе.

А. В. ПРЯЖНИКОВ

* * *

Лирико-философскую поэзию Аскера Таукановича отличают чёткость и новизна формы, взволнованность чувств, своеобразие поэтической мысли, тонкий психологизм. Безусловно, ему предстоит долгий путь в литературе, он в расцвете творческих сил. Наступила зрелость, а значит, придут ещё большие удачи и свершения талантливого балкарского поэта.

Жанна КУЛИЕВА

* * *

Уважаемый Аскер Тауканович! Сердечно поздравляю Вас и с юбилеем и с прекрасной стихотворной подборкой! Спасибо за дружбу и творческую поддержку меня как автора журнала. С улыбкой и благодарностью вспоминаю, как вы с моим (и вашим!) «названным» братом Хасаном Тхазепловым примчались из Кабардино-Балкарии на презентации моей книги «Солнечные краски» (книгу перевёл на осетинский замечательный писатель Тенгиз Догузов) в Северной, а потом и в Южной Осетии...

Светлана ВЬЮГИНА

* * *

Произведения кавказских авторов всегда образны, полны глубокого смысла, – наверное, они и есть мудрецы.

Природа, предметы – всё, что их окружает, живёт, дышит, страдает, молча, сосредоточенно следя за происходящим в мире, за людьми... и только полностью открывает свою душу настоящему поэту, такому, как Аскер Додуев. Чтобы он донёс их боль, их страдания и радости, печали и надежды до всех народов Земли.

С юбилеем Вас, Аскер Тауканович! Здоровья Вам, долголетия и новых замечательных стихов!

Спасибо Александру Пряжникову, Ваш перевод донёс до нас талант поэта, дух Кавказа.

Екатерина ПИОНТ

* * *

Дорогой и уважаемый Аскер!.. Нам не довелось до сего дня встретиться – даже на Сайте, но – нас связывает общий верный друг, который никогда не предаст – это бессмертная Поэзия! И ещё: судьбы наши объединяет имя поэта – Владимира Фирсова, который в юности – поддерживал Вас, а мне написал предисловие к книге «Материнский час», вышедшей в «Современнике» ...И в 1980 году я стала членом СП СССР... Поздравляю Вас, поэта – одного со мною поколения – с Юбилеем и с яркой, образной и запоминающейся глубинными смыслами, – подборкой на сайте «РП», где «Солнце, – всадник, сидящий в седле», а коршуны – «падают на дно» – мирового ущелья!.. Рада, что у Вас, Аскер, достойный Вашего темперамента и таланта, – прекрасный переводчик... «Должен стать для себя ты – опорой опор», – пишете Вы, сильный духом поэт и справедливый человек... И я, тоже прошедшая сквозь многие беды, восхищаюсь и мужеством, и красотой Вашего слога. И мой «Пламень жизни», как Солнце – «светит сквозь вселенские одежды»... И мы вместе летим – «в бессмертном измерении» и пространстве...

Любовь ЛАДЕЙЩИКОВА

* * *

Уважаемый Аскер Тауканович! Ваше творчество мне знакомо из переводов новочеркасца А. В. Пряжникова, Благодарю Вас за прекрасные произведения от себя лично и читателей нашей библиотеки. Доброго здоровья Вам, творческого долголетия, новых поэтических строк, новых публикаций и изданий!

И. И. КОНДРАТЮК

* * *

Наш милый, добрый талантище! Сейчас сижу и читаю твои мысли, доверенные бумаге! Столько тонких наблюдений, философских умозаключений! Читаю и кажется, что ты прожил уже много жизней и все они наполнены неизъяснимой грустью и печалью. Желаю тебе глубокого понимания и должного признания у жителей нашей необъятной Родины!

Римма АРИПШЕВА

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ Танзиля

ОГЪУРЛУ АДАМ

Додулары Аскерге

Къолумдан келсе эди,
Ётдюре аны терге.
Ёлмезлик жыр тагъарем
Додулары Аскерге.
Халкъны да бир бек суйген
Жырны багъасын билген,
Бир огъурлу адамды,
Сёзю да асыу берген.
Ма аллайла бар къадар,
Тюзлюк да таянч табар,
Насып да халкъны атмаз,
Жырны да кюню батмаз.

СОЗАЙЛАНЫ Ахмат

САЛАМА ИНБАШЫНГА КЪОЛУМУ

Додулары Аскерге

I
Сен келген жолларынгы,
Мен кеси къолларымы
Ызлыкъларынча, алай
Билеме, жылла къарай...

Келесе, менсиниуонг
Болмай, бара хар кюнюнг.
Поэзиянгда фахмунг
Ёттюп адамлыгъынга,
Жетип халаллыгъынга...

Сен жашауну да окъуй,
Ма кесинг да окъула,
Узалып жеталаса
Тау башлагъа окъуна.

II

Къууансын, Аскер, ата ташынг,
Кёрюп сени баргъан жолунгу.
Мен а – тамата къарындашынг –
Салама инбашынга къолуму.

СЫЛПАГЪАРЛАНЫ Мусса

ДОДУЛАНЫ АСКЕРГЕ

Адамлыкъны юлгюсю, миллетими кюзгюсю,
Айтхан сёзге иесе, хар нени да билесе.
Тутхан ишин биширген Додуланы Аскерсе,
Къарачайны-Малкъарны сен джанынгча кёресе.

Ётюрюкню суймеген, аны эте билмеген
Сыйынг сени мийикде, айтыласа кёб джерде.
Сени кибик уланла кёб болсунла миллетде.
Ашхы ишле этерча ма бу джерни юсюнде.

Заман турмайды тохтаб, кишини да ийнакълаб,
Чууакъ кёкню тюрбюнде хар ким джашай юйюнде.
Ашхы ишле этейик, муратлагъа джетейик.
Додуланы Аскерча, миллетими сюейик.

Деу аккабыз Минги тау туурабыздан къарайды,
Къууанады ол бизге, джашауубуз алайды.
Юсюндеги акъ тонун джай да, кыыш да тешмейди,
Эгиз джашлары бла тийишгенни суймейди.

Минги тауча джакъчыбыз миллетиме Аскерди,
Таза иннетли джашны Аллах бизге бергенди.
Джолунг болсун хар къуру тюзлюкден бурулмагъан,
Аскерди сени атынг, тюзлюк ишден къалмагъан.

Махтау болсун Аллахдан, мен да сынап айтама,
Аналагъа жыр жазгъан, мен да жырчы Муссама.
Жашауда болсун мамыр, орналсын терен тамыр,
Уллу Аллах, тилейме, ёлюмню да эт сабыр.

Ёзденланы Альберт, Зумакъулланы Танзиля, Созайланы Ахмат, Додуланы Аскер

Додуланы Аскер бла Р. Н. Минниханов. Татар тилни Кюнюнде. Къазан, 2022 ж.

Кыргыз Республикасынын Президенти Батдыланы Мустафа Кыргыз халкы поэти деген сыйлы атны берген кези. 2006 ж.

*Кадет школну биринчи бошاپ чыккыган кызуумну сауғалагын кюн.
Назрань, 2001 ж.*

ДОДУЛАНЫ Аскер**ТАНГ АНДАН АТАДЫ**

Берме кез да, кыаш да –
Не суйсенг да эт!
Неди сёз да, баш да,
Жокъ эсе адет?..

Биз а бир жарыкъбыз,
Кюч кете барса.
Къайры къачарыкъбыз,
Таш ырхы басса?

Не табабыз энди,
Бир бирге кыза?
Тюш тюннге келгенди,
Тар жолгъа кыса.

Тёр да, кёр да кёрмей,
Тынч жашай жилийбыз.
Бир зыгыт да кёммей,
Не тирлик жыябыз?

Ким да ашыгъады,
Къалмайды жутсуз.
Кюн батса, чыгъады
Хар кимге жулдуз.

Ёз жулдуз узакъды,
Тюз кесинг кибик.
Кёз кёзге уа сакъды,
Жан – жаннга кийик...

Терс терслик атайды
Эм тюз бир жаннга.
Танг андан атады,
Къып-къызыл жана.

КЕСИММЕ ЭНДИ

Кюзюнг кетгенди,
Чыкъмай киршиден.
Кесимме энди,
Къоркъма кишиден,

Къаным бла къанма,
Энгта да чыда.
Неле айтханма,
Билмей ачыгта?!

Къалай ариуса
Демедим бошха.
Ахыр аурууса,
Тюшмеген борчха.

Ашыкъма, кышча,
Акъ тон къапаргъа.
Ауур сагъышча,
Базма къайтыргъа.

Жютю кылышча,
Шошса кынынгда.
Жюнню кылыча,
Мен да тынынгда...

Кюнюнг тиерча
Этмедим мадар,
Алай тюерча
Онг тапды къадар.

Мурат да, къумча,
Оюлуп къалды,
Ахшы къууумча,
Умутдан къанды.

ТАТЛЫ ЖАУУМ

Манга жаула битеу бары
Къажау сюелселе да,
Кенглей къалыр къолну тары,
Жаланда сен селей да,
Мени жандан татлы жауум!

Жазда ырхыча, тёзюмсюз,
Къыстау келсенг, аямай,
Онгум къалса да ёсюмсюз,
Жарсыу кибик къаяма,
Жауа берсе да бу жауун.

Аягымы мен терс бассам,
Жангылмай, тюз кьалырма,
Жаланда бир санга базсам.
Бучхагымы кьайырмай
Ётерме, суу келе берсин!

Ахыр кере ётер кёпюр,
Кёпюр угъай, ол кьылды –
Ёталмасанг, кетер кёпюр –
Сенде болгъан акьылды,
Къучакъларын ол кенг керсин!

Сени ючюн кьалыр акълай
Къайсы къара кюнум да,
Жаланда бир сени жакълай,
Жарыкъ болур кюйюм да,
Жилий озса да жашауум.

Аулакъ жюрю деп кьыстасанг,
Санга бютюн жанлайма.
Жаулай-жаулай, суюе барсам,
Кимни да нек жаулайма,
Мени жандан татлы жауум?

ЗАМАН

Белгисизлик белги берди,
Къучакъларын кенгнге керди.
Ётсюзлюкге жууукъ элтди,
Ётюрюкге жууаш этди.

Эслеп сайламай араны,
Барма кьойгъанбыз арбаны.
Ауа берсин бийигинден!
Заман таймаз бийлигинден...

Суюсе, жаланда ол сыйлар:
Арбаздагы арбаз сыйпар.
Саулай кьалса жарлы жаны,
Къышны чыкыгъан кёрюр жайны.

Залимлени тайдыралгъан,
Арыгъанны талдыралгъан,
Тюзню терсен айыралгъан,
Ненги суюсе, аны алгъан,

Жаланда ол этер хыйсап,
Насып берир, кёзю кыйса.
Суюсе, элтип, тюзге атар,
Жалгъан шуёхча да сатар.

Жашлыгъынгы сокьурлугъун,
Макъамынгы согьуллугъун
Алдан билип, артдан кюлген,
Бирде юзmezча тёгюлген.

Ёмюрлюкню тозурагъан,
Батман балгъа ууун агъан,
Керек жерде тюзюн айтхан,
Чууакъ кёкде жулдуз артхан.

Эслеп сайламай араны,
Барма кьоябыз арбаны,
Кете берсин бийигинден,
Алай таймаз бийлигинден...

ЖАПСАРМАЙМА

Неге болса жарымайса,
Этген умут толса,
Къыйынды деп жарсымайса,
Аллах айтхан болса.

Алдау санга керек эсе,
Алдарма, сау-эсен.
Эмен манга терек эсе,
Анда булбулса сен.

Алдайма деп алдамайма,
Къышда гюлонг чагъа.
Аны юзюп алалмайма,
Тёзюм таугъа чыгъа.

Мындан ары жапсармайма,
Къыйынды да санга.
Жолну жайгъа жасамайма,
Жайгъа мени сана.

Гуппурланы кьатларында
Субай наратма мен,
Чакъмакъ чачлы уа барына
Толлукъ муратма мен.

Игиме деп махтанмайса
Жаннет болган жерде,
Жаханымге ахтынмайса,
Бююлмесенг желде.

ЖЮРЕК ЖЫЛЫТАЛСА

Тюрмедеги жорукъланы
Таудан кюннюча кьарата,
Бир тар кьолда жолукьганны
Эринин-бурунун да кьаната,

Ажаллагъа ашыкьганлай,
Оспарлагъа ётмек да бар.
Барны-жокьну да жыкьганлай,
Ахыр жол ким да терк табар.

Кёпню кёрген халкьым алда
Сейир эталмайды жукьгъа,
Чыдам, сатхыч кирик, алдай,
Чапыракьдан сёзю жукьа.

«Тёзебиз», – деп, махтанганлай,
Чыгьалмайбыз кьайнар буздан.
Кьочхар мулхар малтаганлай,
Бичхынмайбыз бауубуздан.

Мурат а энтта да алдар,
Аллыбызда жылтыраса.
Алай табарбыз бир мадар,
Жюрек жолну жылыталса.

СУГЪАРГЪАН СУУ

Жутну аман кьарны тойгьунчу,
Мадар тапдыкь тарда бителирге.
Гылыу тешиклери толгьунчу,
Сугьаргьан суу жетмез битимлеге.

ЭНТТА БАРАБЫЗ

Манга кьайдан да тьобединг,
Айтыр сёзюм тауусула?
Нюрюн аямайды бетинг,
Мени бийик тауу суна.

Озуп кетгендиле жылла,
Эсде кьалган а – кьышлары,
Кьары эримей, жыйыла
Кетген ауур сагьышлары.

Мен тау эсем, ол таума мен,
Жылыу кёралмай кьалалган.
Тёрге,

кёрге да даума мен,
Терсге зиндан да кьалаган.
Тюзлогъа неди заманнга –
Ётюн,

бетин да онгдурду.
Ол бюгюн кьулду жаманнга –
Кьайсы ойнун да ойдурду.

Кьалды учалмай борагьым,
Рахын атха да оздура,
Аяз кирикди бораным,
Чёпню да бюкмейди туура.

Гыйы ташла аралада
Субай ёсген наратланы,
Жюрекледе жараладан
Туугьан бийик мурагланы

Тюзлюккери кьала тюзлей,
Барабыз энтта, кечиге.
Кюн тутулган кюндюзлей,
Ай тутулган кечелей.

АЛДАУ

Тюзлюккю да алдауду
Агьач бешиги.
Батанынг да антауду –
Болмаз ишегинг.

Эшигинг да жырлайды
Алдау аязгъа.
Кьагьанакьмы жилийды,
Жукьлап аязгьан?!

Эсингдемиди сора,
Аны гюлча алган,

Сора неди деп сорма
Ана алдагъан.

Къаяны да ояды,
Бир таш атылса.
Сагъышхамы къояды,
Керти айтылса?!

Хар нени да жамайса,
Желим жагъылса.
Жауунга да жанлайса,
Тюзлюк жангылса.

Алдагъан сау-эсенди,
Алдау саулукъда.
Ол ненги да эслейди –
Жашау зауукъда.

Алдауну жауу кѣпдю,
Тюрслеп къарасанг,
Череги бютюн кѣкдю,
Кѣгюнг къаралса...

ЖУКЪЛА БИР АЗЧЫКЪ

Айланмайды жан да
Къыйыр орамда.
Жукълайды ажал да
Экеу арада.

Кимни тансыкълайса
Татлы тюшонгде?
Тынчлыкъмы сакълайса,
Жоргъа тюшоне?

Къыйын сагъатда да
Умуг – туурада,
Насып сакъатда да –
Ётмек туурамда.

Жулдузму жарыйды
Чексиз кѣгюнгде?!
Жарангмы жаныйды
Такъыр кѣлюнгде?!

Къайсы саягъы да
Бир ёч бѣлюрге,
Эки аягъы да
Юлгю бѣрюге.

Жукълачы, уянмай,
Сен энтта азчыкъ,
Тынчлыкъ да, уялмай,
Болсун жууашчыкъ.

Жолунгча – ол бирди –
Эски тегененг.
Тюнде бир сейирди
Жашау дегенинг.

Къадарча, къыйынды
Адам суннганынг.
Ара да къыйырды,
Тохтай сууларынг.

Къайгъырма жукъгъа да,
Бѣлюнмей жукъла!
Къайсы сууукъгъа да
Жууукъ – жууукъла.

Жолунгму узакъды
Тангдан кечеге?
Къайгъы уа бир сакъды,
Къалмаз кечиге.

Жукълачы, уянмай,
Сен энтта азчыкъ,
Тынчлыкъ да, уялмай,
Болсун жууашчыкъ...

АЙТМА ЖУКЪ

Кюн батхан ууахтыда
Шош келесе, ахтына.
Бу жашау хазна туююлдю,
Сен аны иги билдинг.
Ол болмаз сени бийинг,
Хар кюнден анга туююл да.

Бир кыйын озду жайым,
 Дыгалас эте жаным.
 Кёзюнге кырап турама:
 Жор да, кыор да сен сундум, –
 Хар кимге да суудум,
 Энди бир санга туурама.

Жылларынг баргъан кыдар,
 Кёплеге кёлонг кыатар.
 Жюреке артыкы ышанма...
 Бу жол кыачма бир жары –
 Мен жангызма, бир жарлы, –
 Сокбургуа да илишанма.

От жагъам жылыу бере
 Башлагъанды, тебири!
 Хапарла артда айтырбыз,
 Ашыгъырбыз, олтуруп...
 Жулдузла бата туруп,
 Кёп да кыалмай, терк кыайтырбыз.

Кёлонгеми жеталмам,
 Кыайгынгымы алалмам?!
 Хар неми да тенг этерме.
 Кел, бизни сакълайды той.
 Бу жолну ийнан да кыой –
 Жокъ сенден ариу да дерме.

Сюймейме узайыргъа –
 Белинге узалыргъа...
 Эрнинге да не жагъаса?!
 Келчи, жаным, кыатыма –
 Кёлларынг да – кыатыла.
 От кибик, алай жанаса.

Не болса, ма ол болсун –
 Мен айтханнга бир бойсун.
 Не сыйсенг – аны этерме,
 Тынгыла да бир кере.
 Кыуланымра, эл кёре –
 Ол жюкню кёрге элтирме.

Сёз да берме, айтма жукъ,
 Кел бери манга жууукъ...
 Кыарт болгъанса, ашыгъаса

Деп келдими кёлонге?!
 Мен ол сууча кёрюне,
 Тенгизгеми ашырыса?!

Санга жокъду бир дауум,
 Тузакълы таурух тауум!
 Жюрегим кыыстау тебеди,
 Чартларгуа жетип алай,
 Кёрюндюнг жангы алай –
 Бюгече кыайгъым тёбенди.

Бюгюн бошму сёлешдим,
 Унарынг бла «сермешдим»?
 Сёзюмю сансыз сюрюрге.
 Сюй деп айтмайма санга,
 Бир узакъ тенгнге сана!
 Танысанг – кесинг сюресе.

ТАШ БЛА КЫРДЫК

Кыядан юзюлюп,
 Таш жатады кырда.
 Аязда сюзюлюп,
 Кёк кырдык а – сырда.

Ташны билмей жугъун,
 Ийнакылайды аны,
 Бийикде жууугъун –
 Кыаясын атханны.

Ол, жауун бла бирге
 Аязгуа эрише,
 Ойланды теберге,
 Кёрюне эриши.

Агъачны да кыра,
 Жукъ аямады таш.
 Жетгенлей а, кырда
 Кырдыкга – кыарындаш...

Анда кыаллайды жол?! –
 Эсге алмайды ол.
 Жугъун билмей эсенг,
 Терс излеймисе сен?..

Таш жатады кырма,
Кёк кырдык а – сырда.
Жугъун билмей эсенг,
Жаулаялмайса сен.

АЗ АЙТАМА...

Аз айтама,
Сен кёп ангыла.
Тюшюнсенг а –
Бютюн тынгыла.

Базынып,
Ауузунгу ачханлай,
Жоярла,
Урланган ахчалай.

Дуния уа
Бизден алгъаракъ
Тюрленеди –
Болалмаса къ сакъ.

Бир бирни уа
Кёрдюк ёртенин,
Къарагъан а
Этдик ёретин.

Ачыуну да
Тюшдю кыйматы.
Ауанады
Аны къанаты.

Жашауунг
Ийнакълар, ачыта,
Аталача
Билсенг а чыдай!

От болабыз,
Бирем къабына,
Оюбуз да
Анда къабыла.

Хайырсызмыды
Сора бу тёр,
Терден
Кёрмесенг бир да хатер?

Кыйынлымы
Кюсейди кыйыр?!
Кюн туууш да,
Жоллача, кынгыр...

Жылкымдан
Тай тута берсинле,
Мен айтама
Кеси кесиме:

«Кишиге да
Чамланмай жаша,
Керти айтмай,
Неле да жанша.

Кечерле –
Ойнагъан сунарла,
Алайсыз
Зинданга сугъарла.

Тюзлюкге
Ышанган телилей,
Сабыр бол,
Умутха териле».

ЖАНГЫЗ ТАЛ

Барады суу,
Жагъаларын талай,
Барады ол,
Тамырларын тарай,

Жагъасында
Ёксюз ёсген талны
Жангызлыгъын
Эслемей арталлы.

Жашау берген
Черек а алына
Барады,
жукъ
Кёралмай аллында.

Бираз хапар
Билсе уа ажалдан,

Кетер эди
Ажал келлик жолдан.

...Жашайбыз тынч,
Кёрсесе сен кесинг:
Къанатынгы
Къанат берген кесе...

БИЙИҚДЕГИ БУТАКЪ

Неге эсе да ышана,
Чыгъама энтта да жолгъа.
Мыйыкъ тюбюнден ышара,
Насып бир тиймейди къолгъа.

Итинмей, насыпдан узакъ
Турсанг, болурму игирек?
Желде бийикдеги бутакъ
Бюгюлючюдю бегирек.

АДАЛАТ

Къыяма да келсин,
Оюла къаяла:
Таянчынг а – кесинг –
Жангызлай къоярла...

Тёбенни жауунну
Къоркъуун этгенлей,
Ангсызлыкъ жауунгу
Турур ёр элтгенлей.

Тенг тенгни сатханда,
Кёрюндюм тёрюнде,
Ётюрюк айтхандан
Эрикген тёренгде.

Черекге жабалакъ
Жаугъанда да эркин,
Суу болмайды акъ
Не кече,
не да кюн.

Ол сууну баргъаны
Адалатча къала,

Тюшюнде уа аны –
Толкъунла чайкъала.

Аллах, этме тенгсиз,
Къонакъла келсинле!
Тохтагъан суу тенгиз
Кёрюнюр кесине...

СЁЗЮМЮ АЙЫРТСАМ

Къынындан чыкыгъанын
Унутса да къамам,
Тереги чакыгъанны
Кесерге уа къоймам...

Кёп айтып, арытсам, -
Менден болма мудах:
Сёзюмю айыртсам –
Менде жокъду гюнях.

Не тели да кюлюр,
Дере берсем жашаудан.
Къагъанакъ да кёрюр –
Не кирсизди шаудан!

Хар кимни да юлгю
Ким этер кесине?!
Сау къалады юлкую,
Эменни кесселе.

Ай кимни да чыгъар
Аллына жаланлай.
Тукъузгю да чагъар,
Жаз жауун жаугъанлай.

Акъылман да билди
Кёп затны, жангыла,
Ай анга да келди
Ахшамда, жангыра.

Мен ушакъ этерге
Чакырама сени
Биргеме элтирге,
Бёлалсанг эсинги.

Палах, сормай келсе,
Аз халкыгъа тыяныр,
Кёлсюз болмай, кеси
Кёз жашын тыялыр.

Ол эски жараны
Сагъыннган заманда,
Мен бузмам араны
Не анда, не мында.

Эр кишича, чыдай
Келалгъанды халкыым,

Сур келген ачыуда
Эрлигиди хакъы.

Не тели да кюлюр,
Дере берсем жашаудан,
Къагъанакъ да кёрюр –
Не кирсизди шаудан.

Кёп айтып, арытсам, –
Менден болма мудах:
Сёзюмю айыртсам –
Менде жокъду гюнях...

АУАНАМ

Ай жарыкъ, къардан да уччалай,
Бетиме жата эди.
Жюрегим къаналмай, учханлай,
Атынгы жута эди.

Сен – жаяу жолланы анасы!
Сенсе мени ауарам,
Малкъарым,
мен кёрген насып –
Ауанангда – ауанам...

КЮЙГЕН ТАШ

Жел урады,
сызгырады эрттенли.
Жел урады,
сындырады эменни.

Жел урады,
бир тохтамай, бюгюнлю.
Кёк кырдык а сау къалады,
бюгюле...

Миллетимди ачыуда да эр болгъан.
Сынаргъа уа
энтта барды минг боран!..

Кёк кырдык кибик,
бюгюлмеди башы,
Тилсизлей андан къалды кюйген ташы...

ТЁППЕЛАНЫ *Алим*

СЫЙРАТ КЁПЮР

Экинчи китап

1

Эшелон бара эди. Жауун келтирген сууукъ энди адамланы солууларын тыярча къызылулукъгъа айланганды. Табынуула бла къаргъышла киши ангылап болмазлыкъ шыбыр-шубургъа, хурулдаугъа ётгендиле. Ким эсе да, аман кюнлю бола, бир затла айтыргъа кюрешеди, бирси уа, тели болгъанча, жеринден секирип туруп, къатында жукъларгъа кюрешгенни да уятады; ол да, тарлыкъдан къымылдар онгу болмай, аны сабыр этерге десе, ол, сескеннгенине уятлы бола, жеринде тыпырдайды, кимни эсе да малтай, кимге эсе да тюртюле, артха, кеси жерине, сюрюнеди. Вагонну къанга урулгъан терезелери мияласыз эселе да, тышында жел эшелонну ызындан сызгъыра эсе да, ичинде солуусузлукъ кючленеди; кёзню кёзге урсанг кёрюнмез къарангыда адамла бир бирге оюладыла, солуулары тыйыла, адыргы этедиле; терен нарлада угъай, аланы кюйдюре баргъан жандауурсуз къызыу кюню ичинде дыгалас этгенча кёрюнедиле; кечени ахыры боллукъгъа ушамайды, баям, бу жаны бар мискинле ол жандауурсуз, къара жабышмакъ кюлде ахыр тунчугъуп бошагъынчы танг атарыкъ туююлдо.

Хамзат биягъы жеринде олтура эди; шырхы таш болуп, къурушуп къалгъанды да, къарангыда кёрюннген да этмейди. Кёзге кёрюнмеген жаны барланы къоркъуулу, сахеник солуулары бийлеген къарангылыкъ аны къара туз болуп басады; тузлу къарангылыкъ кеси ашап тешген деменгили гъарш къапчыкъдан боз саркъыула болуп саркъады да, Хамзатны юсюнде къуруй, этин кюйдюреди, санларын къурушдурады; дагъыда акъылын ташламай тура, Хамзат къымылдаялмайды, тобугъунда жукълагъан туудугъуну башын тап салыр амалы да жокъду, бирде кечени керти болушун тас этип, шашып да къалады; поезд чархланы бирча келишген тыхырдауларына, аланы темир жолну къошулгъан жерлерине тийип, тарх-турх этгенлерине

тынгылайды; сора, алыкъя жукълап туююл эсе да, башха дуниягъа ётгенин сезеди. Анда уа эшелон жер туюбуне кирип бара эди; нек дегенде аны тыхырдауу узакъдан эшитиледи, жерни терен къатларындан. Хамзат, неден эсе да умутлу бола, тынгылайды: поезд алай ашыгъып баргъан жер туюбю башында дуниядан эсе, кёп да иги эди; туюн бла туюшню арасында къала, Хамзат башында жашау бла алдагъы боллукъну арасында байламлыкъны тас этеди; анга кёре, адамгъа тийишли керти, туюз жашау жаланда жер туюбюнде болгъанына ийнаналды. Хамзат, жесирлеге эсде болмай келген себеplikге къууанды; эшелон узакъ кете, жер туюбуне терен кире баргъаны къадар Хамзатны жюреги да жарыкъ болады. Кесини бу жангы сезиминде, ол, боюнларына дери къара кюлге батып, кюе, тунчугъа тургъан жарлылагъа мындан ары чыгъарыкъ жолланы ичинде бек ахшысы, хатерлиси да жер туюбуне элтген жол болгъанына, аны кибик, ала тохтарыкъ, къонуш этерик жерлени барындан ырахатлысы жер туюбю боллугъуна туюшюндю. Анда жаханым, жаннет болса да, башха туююл, барын жер къарангысы басып окъуна къойсун, бары бир – энди жер туюбюнде игиди, жерни къарынында. Сора поезд, кесини жолун тауусуп тохтагъанда, аланы барын кесине алгъан жер бек тынч, ырахат къонуш боллукъду, эшшиги, анда аланы киши сюрлюк туююлдю, былай таргъа да киши тыймаз. Дагъыда деп, кесамат эте эди Хамзат, бу жарлы халкъгъа бир тюрлю сюдсюз, тёресиз салынган айып жашап тургъан къадарларында, чегип, кётюрюп турургъа буюрулгъан къара жор – анда кочюн тас этерикди. Сора ол, кюн, кюл бола, тыкъ толу эшелонну барыуу бла бирча гыллыулай, жер туюбюню кесаматлы шошлугъуна, къайгъырыулугъуна кёмюледи. Алай кёрюне эди анга: жер туюбюндеги шош дуния бу хар жанындан жел ургъан жыртыкълы, кирли поезд жаланда гюняхсызланы элтгенин кимден да, неден да иги ангылагъанча! Эшшиги, къоруулар адамлары, баш кечиндирер жерлери къалмагъан адамланы не гюняхлары боллукъду? Къоруулар адамлары уа андан жокъ эди: быладан эсе сыйлы, ёмюрлюк затны – Ата журтну – къорууларгъа туюшген эди да, аны себепли! Хо да, не сёз, поезд алыкъя жер юсюнде болгъан аурууланы бири да тиймеген жерлеге жетерге ашыгъады, ичинде хариплени жангы палахладан къутхарыргъа, жангы тёлюлени уа жер юсюнде аз да тынмагъан, тохтамагъан, къанмагъан зорлукъладан сакъларгъа!

Кече арасына таяна, Хамзат туюн кертилигинден ахыр да ажашып, халкъыны жер башында къыйынлы жолу иги бла бошалгъанына турсунду. Анга кёре, кесини жашау-турмуш тиричиликледен, ёрюшден бошатмаучу къаугъалы жоллары да сёкдю. Андан ары уа оюм этген тынч эди. «Да эл сёзю мени аллай бир нек чамландыра эди», – деп келди аны акъылына. Ол

да халкъны элтип, тенгизге къуярыкъдыла деселе? Хамзат анга ийнанганны къой, эшитип да болалмай эди. Адам улу акъылындан шашмай тургъан къадарда болургъа болурму эди аллай иш – саулай бир халкъны жеринден кери чыгъарып, тенгизге къуяргъа деген? Аллай чюйре, алтакъ хапарла кёчюрююню юсюнден сёз чыкъгъан кюнден башлап жюрюй эдиле. Жюрюй эдиле да, иги эс этип къарагъанда, аллай ишни боллугъундан эсе, болмазлыгъына бек ийнандыра эдиле: саулай халкъны элтип тенгизге къуярыкъдыла дей эселе, сора кёчгюнчюлюкню юсюнден айтханлары да анга кёреди, душман хыйласыды! Тенгизге къуярдан эселе, сора, кёчюрюп, ташып айланганны не магъанасы барды? Алай кёп да туююлдо бу онгмагъан халкъ, жыйып, бийик къаяларындан энишге къуюп къойсала жарамаймыды? Хар элни башында тюплеринден къарасанг, башлары кёрюнмеген къаяла, бугъейле, дылгамла, теренле... Жамауатда уа – бютюн да! Тешик къая окъуна тамам эди онла бла эллени жамларгъа, – узакъдан, жууукъдан да аз душман атамгъанды ары бойсунмаз таулуланы! Аны ючюн а – не, толмайды! Жамауат да батарыкъ эди, ызы да къалмазча. Сора керти да неге керек эди ташыу, кёчюрюю? Энди уа бу тюнча кёрюннген тюшюнде, кертиге ушагъан сагъышларында: «Керек кёре эдим сора!» – деди. Жарнес харипни эсгерди. «Боран аллы – жел», – деп тохтамай айтыучу эди ол, ангыламагъанлагъа да: «Ай, мажюсюле, сёз бошуна чыкъмайды», – дегенди. Кёчюрлюкдюле деген керти болду, энди тенгизге къуярыкъдыла деген да кертиди, баям, деп бичди. Барын жыйып, мал, жюк ташыгъан вагонлагъа къуйду эселе, тыкълап, басып, бегитдиле эселе былай, къыйын туююлдо ангылагъан, башындан алай оноу этилгенди: бу улоу ичине жыйылгъан халкъны кесича, жокъгъа чыгъарылгъан поезд тенгизге дери тохтаусуз барлыкъды да, аны толкъунларына кирип кетерикди. Не бош эди чамланыу, алтакъ ишле этиле келген эдиле къыралыбызда, тюзлюк-терслик деп сагъыш этерге тюшмегенди...

Кечени дагъыда бир ауугъу кетди. Энди жол тенгизни ичи бла барады. Ол Хамзатны аллында, Муса файгъамбарны аллында ачылгъанча, ачылады. Хамзат тенгизни ичинде баргъан жолну акълыгъына, тынчлыгъына тангсына, алгъа къарайды. Жер тюбюню жарыкъ юйлери кёрюнедиле... Шукур болсун, Хамзат да къутхарды халкъын зулму жесирликден, къадалыудан. «Аллах, ол да керти кёре эдим!» – деп айтхан окъуна этди ол. Да, баям, жууабы да келген болур эди аны жанын титиретирча, нек дегенде Хамзат табынып башлады. Аны: «Ыразыбыз буйругъунга», – дегенин башхала тюш араларында эшитедиле.

Ол чакъда сол жанында баш ярусда тиширыу кычырыкъ этди. Хамзат элгенди да, ол сейир кёрюнюшню учурду. Музафарны тобугъундан тюшюрюп, таууш чыкыгъан жанына юрюлдю. Аякъ юсюне алай болса да, кымылдаргъа онг тапмай, жеринде мычыды. Баш ярусда тиширыу жилияйды. Ахырында эс жыйып, тюшюнден тюнюне къайтды да, жилиягъанны не айтханын эшитди. «Атто! Ой, Атто!» – деп жилияй эди кыыз. «Хажибекирни кыызчыгъы», – деп бичди Хамзат. Жилияугъа бирсиле да уянып, гузаба этедиле. Мадина, кишиге тынгыламай, кычырыкъ этип, аппасын чакъырады, жукълагъан адамланы юслери бла къайры эсе да тартдырады. Мухтарны ашыргъан кюн ол кыызчыкъ аны къатындан кетмей эди. Къайсы эсе да, суйюнчюлюк бергенлей: «Иги келинчигинг боллукъду! – дегенде да, Хамзат артыкъ къулакъгъа алмагъан эди. Не медет, ата кёлю аллай мамыр сагъышла этерча туююл эди. Энди уа, гузабада, ол кюн эшитген сёзлерин унутмай тургъанына сейир этди; вагон къарангылыгъында ала, ол суйюнчюлюк сёзлери, бютюн да ачыкъ, иги эшитиледиле. Хамзат, тынгысыз бола, бир затла айтды. Алай Мадина кесин вагонну эшиги таба атады; ким эсе да къаргъыш этеди, ким эсе да, урушуп, тыяргъа кюрешеди. Эшик сакълагъан жаш солдатчыкъ, Хамзатха тие, сагъайды. «Не этеди?» – деди кеси кесине. Бирде вагонну тешиклеринден чагъылгъан от жарыкъланда Хамзат аны къолларын кёрдю: кыыз терезге кёнденел урулгъан къанганы чыгъарыргъа кюрешеди. Экинчи ургъан жарыкъда уа ол, башын тешикке сугъуп, ары ыхтырылыргъа амал этеди. Экеулен, ючеулен болуп, аны артха тартадыла, ким эсе да аркъасындан туюеди. Хажибекирни мамукъ сакъалы буштукъ болуп, сёзюн ангылатыргъа къоймайды. Алай а кызыны тартханла да, аркъасындан туюген да аны тыялмайдыла. «Атто! Ой, Атто, мен сени бла къалыргъа сюеме!» – дей эди ол, жилиягъаны бла кычыргъаны бирден бола. Энди кызыны нек алыннганын ангыламагъан жокъ эди, алай не этерге билмей, кеслери да жилияйдыла. Терезе тешикден кесин тышына аталмазлыгъын ангылап, Мадина нарлада тыгъыз жатхан адамланы юслери бла эшикке учхалады, тюз да Хамзатны аллына тюшдю. Кимни тюртгенин, малтагъанын да билмей, ол энди эшикни ачаргъа кюрешеди; ачалмай, аны суу жумдурукълары бла туююп башлады. Башха да кёп азаплы адамланы къол сарыуларын сынай, ахыр туююлюп, ашалып бошалгъан эшик къангала сангырау таууш этген болмасала, ачылырдан туююл эдиле. Сержант жукълап эди, бирси уа, жашчыкъ кесин поездден атаргъа кюрешген кыызгъа не этерге билмей, анга кшошуп, кеси да сынсыйды, амалсыз бола: «Бу не этеди, адамла?» – деп къайтарады. Сержант уянды. Жукълап турмай, марап тургъанча, олсагъатдан автоматын шыхырдатды. Жаш солдат

чыкъ, терк болуп, кесин къыз бла сержантны араларына атды. Мадина вагонну ауур эшиклерин бир кесекчик ачхан эди, аздан къалса, ары сугъулургъа боллукъду – жау чыракъ кибики, аны неси бар эди! Алай энди солдатчыкъ аны къаты тутханды, тыяргъа, эшикледен артха кетерирге кюрешеди; алай Мадина андан къарыулу эди; жагъалашханда, экиси да бирге жыгъылдыла. Мадина, башында къалып, ачыкъ жепиге жан атды, алай энди аны аллына сержант кеси чыкъды да, чачындан сермеп, огъесе эки къолундан да бирчамы, артха атды. Энди Мадина Хамзатны кёкюрегине жыгъылды. Хамзат аны кесине къысыды да, сержантдан бир жанына этди. Сержант, эшиклени жангыдан гам этип, жерине олтургъанда, Хамзат аны кесине къаты къысып, экинчи жибермеди. Ол такъыйкъада бир ажайып ийис – Мухтарны ийисими огъесе иги умутланы жарыгъымы – Хамзатны кёкюрегин тургъузду. Энди ол алынган къызны тутуп тургъан адамгъа угъай, анга таянып тургъан къартха ушай эди. Мадина, хорланганын ахыр ангылай, аны себепли къарыусуз бола, шошайды. Мухтарны атасыны жазыкъсыныулу, сабыр къоюнунда тынчлыкъ таба, терк окъуна жукълап къалды. Кечени андан къалганына Хамзат ол турушунда чыкъды, талчыкъгъан бутларын тепдирип да бузмады аны жукъусун. Бирде Хажибекирни тынгысыз ауазы эшитиледи, алай Хамзат анга да къыз, эс таба, жукълап тургъанын акъыртынчыкъ билдиреди.

Танг атды. Вагонну ачыкъ жерлеринден эрттенликни акъ жарыгъы ура башлады. Мадина да уянды. Сейир эте, бери къалай тюшгенин эсине тюшюре, төгерегине къарады. Къыйын эди аны арыгъан, азгъан бетине къарагъан. Хамзат, ариу айтып, аны бетин сылайды, кёллендиреди. Мадина, тюнгюлген къарамын андан жашыра, адамланы юслери бла сакъ атлай, жерине – баш наргъа – кетди. Бир адам бир сёз айтмады, тырман этип, кечеги къайгъыны эсге тюшюрмеди.

Хамзат, эрттенликге кечеги сагъышладан, кёзкёрюледен азат болуп, вагонну ичине къарады. Сабийле алыкъа жукълап эдиле, бир-бир тиширыула да уянмагъандыла. Сейир этди, сейиринде умут жарыгъы да келди; эрттенликни акъ жарыгъында анга жашауну бир тюрлю палахына, хыйласына, терслигине да бой бермезлик иш туура болду: аулакъ жолда тыйгусуз, тохтаусуз, къыстау баргъан поездде кийик саулукълу къызчыкъла бла жашчыкъла, къучакълашып, бир бирлерине къысылып, къайгъысыз жукълай эдиле! Аланы бетлеринде Хамзат тюп болуп къалыуну къара тамгъасын угъай, асыралгъан кючню – заманы жетгинчи хар хыйладан, къара сюрген кючледен таша турлукъ, заман жетгенде уа, бары жашау терсликлени, жалгъан дауланы да аудуруп, тыйгъычланы кетерип, тюз да кюл болгъан от жагъада ёсюп чыкъгъан агъачлай, жашаугъа алай

келлик төлюню көрдү. Башха угъай, кюл болгъан от жагъада ёсген кырдыклай! Эшшиги, не тюрлю зорлукъ да жалан сауланы кюйдюреди, жашап бошагъанланы, кюл а жерни жаланда бай этеди, битимли! Заманы келгенде, жангы чирчик тамырланады, тукъум тереги жангы тамыр иеди, ол а, тукъум тереги, алгъынча болуп къалмай, себеп излегенлеге ауана, къалкъа болурча, адам улугъа кёгет, дем берирча алай ёседи. Хамзат кесини туудугъуна да къарады. Музафар алай жатханды, анга бу жердеги палахланы, къажалулукъланы бары капекни да тутмагъанча! Къатында, башын аны тюз да киндигине салып, Ариужан бла Басирни къызчыкълары жата эди. Бу хал иги умутла берип, Хамзат нарланы барына, хыйсап эте, къарады. Онг жанында баш нарда Бияслан бла Шоштарны юйюрлери, дагъыда сабийлери бла юч эрсиз тиширыу жыйышхандыла. Нарны арт мюйюшюнде Хамзат Якъубну юйдегисин таныды; ол тюнене, балчыкъ юсюнде жюклерине къарагъан да этмей, къызчыгъын къоюнуна къысып тура эди, энди уа нарны теренинде аны эки жашчыгъы жатадыла; аланы бирине он беш жыл бола болур эди, бирине уа, баям, он жыл, андан кёбюрекми; къызчыкъны уа къоюнундан тюшюрмейди, аны себепли къыйын эди сабийни жыл санын билген. Бусагъатда да ол къызчыгъын ёшюнюне къаты къысып жукълайды. Бу кезиуде анда жукъламай жангыз бир жашчыкъ тура эди; ол терезе таба тартдырады, аны къанга жепилеринден аулакъгъа къарайды. Анасы, тынгысыз болуп урушса да, тохтамайды. Хамзат сезгенден, ол тиширыуну къалай эсе да кеси да ангыламагъан бир кюркъуу тынчайтмайды; баям, терезе кенгерип, жашчыкъ ары жыгъылып кетерикча кёрюнюп, адыргы этеди, бирсиледен да уяла, ауазы къалтырады.

Тюбюнде наргъа секичиле жыйышхандыла. Хамзат Шауайланы Аркесни таныды; 1919 жыл бираз заманчыкъгъа ол аланы юйде тургъан эди, энди аны сау кёргенине къууанды. Къууанды да, хапар-хал сорургъа болуп, аны таба талпыды, алай а Аркес, кёзюн айырмай, Къуран окъуйду.

Вагонну сол жанында баш нарда Хажибекир бла Байчону уллу юйюрлери кими олтургъанлай, кими аякълашып-башлашып жукълайдыла. Хамзат анга да къууанды. Тюненеги халабалыкъда, эс этип, адам таныгъан да къыйын эди. Энди, кюн жарыгъында, ол Хажибекирге тюрслеп къарай, жашау кертилигине къайтышады. Анда уа, эс жыйып, эсергенинде, тюнене эки эгет аны, кюйген кёпюрден тюшюрюп, майданны ортасы бла сюрюп баргъанда, ызындан сёлешген Хажибекир болгъанын билди. Артда Хамзат аны да унутхан эди. Хажибекирни кесин да. Айтыргъа тюшсе, арт кезиуледе ол унутуучу болгъанды, бютюн да тюнене уа, майданда ол акъылдан шаш-

ханнга ушай эди. Не сёз, тюз бойлу туююл эди Хамзат, кюн тутулгъанлай тутулгъан эди акъылы; жер бла кёкню арасында къалгъан эди, кимни ауазын эшитир къарыуу бар эди?! Не уа эси? Артда поезд жер туюбуне кирип баргъанча кёрюнюп, анда тынчлыкъ берирге айтхан ажайып сагъышла – элесле келгинчи, ол къалай тургъанын да билмей эди.

Хажибекир ёлген ёлю болуп олтурады. Хамзат бла бетден бетге тубешгенде, аны кёлю толду. Ол алай амалсыз ахтынганда, Хамзат да, баш чайкъаса да, бети кете, жерге къарады. «Ол неге ушагъанды, неге, атамы асыраялмай кетгенме!» Бушуу сёзлери Хажибекирни мамукъ сакъалына жутуладыла. Сержант: «Дауурну тыйыгъыз!» – деп буюрду. Болса да, Хажибекир аны къычыргъанын эшитген да этмеди. Байчо бушуу, жапсарыу сёз айта уа билмеучю эди да, барына кеси терс кибик, адыргы этеди.

– Къаты бол, Хажибекир, – деп сёлешди Хамзат туюбунден. – Жашау бирде быллай оюнла да ойнайды. Табынайыкъ, тилейик, Аллах андан аمانындан да сакъласын!

– Андан аман а не боллукъду? Не болургъа боллукъду андан аман, ой Хамзат?! – Хажибекир алышындырыр амалы болмай, саргъалып, кир бет алып, аны бютюн да насыпсыз кёргюзтген мамукъ сакъалын къызыу жиямукълары бла бютюн да жибитди. Ол байлауун хар эрттенликден алышындырыучу эди, алай Жамауатда халкъны кёчюредиле деген хапарла чыкыгъандан сора, ызы бла уа Бияслан эки да къара къагъытны бирге алып, бушууда турургъа тюшгенде, Хажибекир байлауун алышындыралмай къалгъанды. Алайсыз да къыйын эди анга, кир болуп, къатып къалгъан байлау, аны сакъал туюбун бютюн да кюйдюреди.

– Не этейик, майна, Хамзат жашын да тынгылы асыраялмай къалгъанды, – деп ахырында Байчо Хажибекирни кёл этдирир онг тапды. Ол кесини уллу юйюрюню ичинде олтурады, – фашистле аны къызы Азинатны жаны саулай Нальчик тийресинде танкётмез индекге атып ёлтюргенли, ызы бла тамата жаты Хаким фронтха кетгенли да аны он бир сабийи къала эди; аланы ичинде ол, юйюр таматагъа угъай, суюу башчы Гуждаргъа ушайды. Юрюлюп, былайгъа жыйышханлы бери да къымылдамай, сёз да айтмай, олтургъаныча олтурады, солугъандамы этмейди дерсе. Хар заманда да кёп селешип къыйналмаучу, ахыр эки жылда дуниягъа тил къара тутханлай жюрюю эди. Айхай да, къыш эрттенликде Чегет элни башында атылгъан ушкокну Байчо бла киши да байламлы этмей эди. Ол ушкок Мачарны атдан жыкыгъан эди, Жамауатны полицаын. Чегетчи жашчыкъла полицаыны аты жериңде тегерек айланып, къалай тепсегенин артда хапар этип айтыучу эдиле. Мачарны къаны къара да, кёп да бола, жан-жанына сие, кеси уа: «Бач... бач...

бач...» – деп кычыра эди. Артда, аты аны алып кычып теби-регенде, ол дагыда узун созуп, сейирсине «О-о... о-оо... о-о...» – деп улуй эди. Ол эрттенликде кыар юсюнде атны, атлыны алай тепсегенлерин кырген абаданла, орамкыа чыгып, Мачарны таный эдиле, хар заманда бийлик-байлык излеген, аны орунуна уа учузлук бла жарлылык алычу Мачарны. Ат юсюнде танг атмай алай тепсеген кишини, кертиси да: «Бач... бач... бач...» – деп, артдаракыда уа юркген атны чапханына кыууанганча: «О-о... о-о... о-о...» – деп кыошханы бошдан туююл эди. Жашчыкыла, бютюн да абаданла уа, ол тауушланы бирге кыалай кыошаркыа, кыалай ангыларкыа билмей, тели бола эдиле. Мачарны осуятымы болур эди? Огыесе бош, жара ачытыууна тызалмай ынчхагыанымы? Сокыураныуу, дау этгени? Иги хыйсап этип кыоша келселе, ол эки тауушдан «Бачо» деген сыз чыгыа эди да, не медет, Жаматуатда аллай сыз не аллай ангылам болмагыанды. Харам кишини эрттен сызюн огыесе ынчхауун ангылар муратда анга дагыда бир харф кыошуп кыргендиле – башында, ортасында, аягында... А-ба-чо, ба-й-чо, бач-о-кы... Ал харфы бла арт харфы келишмей, ортагыа туюшгени келишип, аны ёлтюрген Байчо болуп чыгыа эди. Да тил айландырып кыалай айталлык эдиле, дерт алгыан Байчоду деп? Тюзюне келгенде, жарамай эди; не деселе да, табийгыат залим кюч берген Байчо адам туудуругыа жарай эди ансы, адам ёлтюрюрге аны аз да ырымы жок эди. Алай эди да, Жаматуатда ачыкыланмай хар заманда да бек магыаналы ишле кыалычуларын эсге туюрюп, танг эрттенде Мачаркыа атылгыан ушкюкнү иеси да алаймы болады дегенликден, ахырысы Мачар: «Бач... бач... бач...» – деп, нек айтыргыа керек эди деп, Байчону кыатында оюмларкыа да туюше эди. Ол а, даулашханлагыа сейирсине, тынгылай эди: «Ким болур эди, зауаллы, ол кюн кыанлыны атдан жыкыгыан?» – деп, тюзюней бетине кыарап сорсала уа: «Аллах!» – деп, кыысха жууап бергенди. Жаматуатчы акыылманланы башлары былайда бютюн да кыатышханды; эшшиги, Мачаркыа дерт жетдирген Байчо болуркыа боллукыду деп, темирчи Ордан айтханнга ишекли болуркыа туюше эди. Биринчиден, жашчыкыла айтханча, Мачарны ызындан жашыртын дертчилени окылары жетген эсе, анга нек ийнанмайбыз? Экинчиден, Ордан айтханча, Мачарны Байчо ёлтюрген эсе, ол тюз адам нек букыдурады? Аллах ёлтюргенди деп, таймай нек айтады? Огыесе кесин Аллахмы сунады? Алай эсе уа – ол асыллык эди. Байчону не сыйлы кырселе, кётурселе да, сабийни Аллах береди дегеннге кыарап, аны Аллах бла тенг этерге жарамай эди.

Ол эсгериуле-сагышлы Хамзатны кёлюн бир кесек кётюрдюле. Мусаны эсине туюшюргенлери ачык жарасына туз себип, ачытды эсе да, сабырлай кыала, уянышып, бир бирлерин таный,

къыйын жолларына бойсуна башлагъан жерлешлерине къарай эди. Аны юйюрю туюп нарны теренинде олтурады. Музафар бла Асият да биягъыча жатадыла: къызчыкъ – башын Музафарны киндигине салып, Музафар да – къызчыкъны алай жатханына уяларакъ бола.

Тюбюнде, бусагъатда Хорасан бла Лейля олтургъан жерни аллында юсюне эски-бусху атылып, ёре къошчукъ бар эди; ол не къош болгъанын сержант ары кирип, андан кёнчек тюймелерин эте чыкъгъынчы, киши да билмей эди.

– Барыгъыз, барыгъыз, суймей юйренирсиз, – деди сержант.

Къош да, сержант да бир кирик эриши кёрюндюле. Не медет, Аллах буюргъан жумуш не тюрлю уятны, жаулукъну да хорлады, кёп турмай вагонну халкъы аны ангылады. Аулакъ кюню кётюрюле эди. Эшелонну да тохтар акъылы жокъду, не этгин, тёзюп турургъа амал жокъ, – башында тирмен айландырып башлайды. Къыйынлыкъ алай къысханда, уялыу-уят да кетип, амалсыз болгъан чабып ары киреди; ары жулкъунуп, чабып кирсе да, артха уа, басхан жери бата, бетин букъдуруп чыгъады.

– Биз жарлыла, былайны да сынадыкъ, – деди Аркес. Хамзат аны ауазын эшитип къууанды. Ол да Хамзатны кёрдю, Къуранны бир жанына сала, жеринден кётюрюлдю. – Хау, тейри, Къушжетер улу, унутмагъан эсем, атынг да Хамзатды, хау, тейри, быланы да сынадыкъ...

Адамла арасы бла сакъ атлай, Хамзат аны къатына барды, къол берип, саламлашды.

– Жыйырма бла беш жыл турдукъ тюбешмей, Аркес! – деди ол, кёлю тола. – Быллай кюннюмю сакълай эдик?

Адамла бир бирге къысылдыла да, ала сыйынырча жер бошатдыла. Хамзат Аркесни къатына олтурду.

– Секиден къалай тюшюргендиле халкъны? – деп сорду ол. – Жамауатда уллу жол ишленнгенли кёп болады, сизни къалай тюшюргендиле таудан?

– Эшекле бла, кимибиз жаяу, – деп, сансыз айтды Аркес, тюз да отун жюкле тюшюргенлерини юсюнден айтханча. – Бек тынч тюшюргендиле, тейри.

2

Малкъар жамауатлада бек бийик элледен бири Секи кертти да жолсуз эди. Андан ёзен элlege жаланда жай чилледе тюшюучю эдиле; аны ючюн да уллу кюч салыргъа, жауун жуугъан жолланы къоркъуусуз этерге тюше эди; не медет, дагъыда жауун жаугъанлай, жолну ырхы ашай эди да, адамла жангыдан

жаю тюшерге, чыгъаргъа тюшедиле; ат, эшек бла жюрюрге бола эди, алай тик жоллада ол да туююл эди тынч, бютюн да атны, эшекни борбайлары къыркъылып, экинчи минериклери къалмай эди. Ол ингирде уа – 6 мартда – ич аскерчилени отряды тубюнден келмей, башындан аууш бла аууп келди. 7 мартны эрттенлигинде хар уяна, тышына чыгъа келген секичи эл тегерегинден алынып тургъанын, хажиле Къуран окъуучу, хадисле айтыучу межгитни башында уа топ орнатылгъанын кѳреди. Топну къатында да солдатла сюеледиле. Артдаракъ, кюн, ѳрге кѳтюрюлюп, бери бу тик жерлеге да жетгенде, элни къуршалагъан солдатла жерлеринде къалып, аууш бла башха аскер аууп келди. Юлешинип, ючюшер-тѳртюшер болуп, арбазлагъа, юйлеге алай кирдиле.

– Тебирерге, бир зат алыргъа да къоймай, сюрюп чыгъара эдиле? – Хамзат сорууму сорады, Жмауатда болуннганнымы айтады?

– Сен насыплы адам эдинг, Хамзат, насыплылай къалгъанса, – деди Аркес, жарыкъ. Хамзатны тюрлю сезим бийлей эди: аны акъылына келмеген сагъыш, жарсыу да жокъ, бири бирин унутдургъан, тюнгулте, жанын жерге сугъа баргъан... Аркес а халкъны сейирлик кѳрмюч кѳргюзтюрге чыгъаргъанча сѳлешеди. – Тебирергеми дейсе? Сени юйюнге адам ушкок алып кире эсе, ол сени тамблагъы кюнюнгю сагъышын этмейди, сенден теркирек къутулургъа сюеди. Юйюнгден чыгъарып, жолгъа бир салсын да, сурген башхала этерле, саламынг жолда жетсе да – не, кѳмерле! «Тюз айтады», – деп келди Хамзатны кѳлюне. Аркес а, Къуран окъугъанча: – Алай эди буйрукъ, хар алагъан къолуна бир зат алып чыгъаргъа боллукъ эди. Аркъасына, къолуна алагъанын; мажарулула эшекге бир зат жюклерге да боллукъ эдиле. Эшшиги, урушда, топла атылгъан, къазауат оту жаннган жерледе кѳп эшекми къалгъанды, кѳп улоу? Айтмай къой, асламыбыз кеси кючюбюзге, амалыбызгъа таяннганбыз.

– Бир зат да айтмаймы эдиле? Ангылатмаймы эдиле? – Бу соргъан а Басир эди.

– Ала солдатла эдиле, халкъны кѳчюрюрге деп буйрукъ алгъан солдатла. Кюреше эдиле, урушдача.

– Сабийле, ауругъанла... – Басир, шургулу бола, костилине таянды.

– Палах сабий, саусуз деп айырмайды. Къарыулу-къарыу-суз деп да.

Кюн ортагъа саулай эл алыкъа ишленип битмеген школну арбазына жыйдыла. Школну, бир къаты таш юйню, Базланы Гугул ишлете эди, элни устазы. Аны къабыргъаларын элчиле къалайдыла, тытырны жайда Тытырташдан ѳгюз арбала бла ташыйдыла. Сен кѳргенсе, Хамзат, менден иги билесе анда тытыр

биширген печълени. Орус уста ишлеген хапары барды аланы, аты халкъда айтылгъан Айдобол улу Аргутай келтирген эди дейдиле аны, он жетинчи ёмюрде гюржю патчах бла Москвагъа баргъанда, не эсе да сау болсунла, андан бери малкъар жамауатланы угъай, чегемлилени да жалчытады ол эки от орун. Иш жарыкъ эди ол заманда, сабийле школгъа кирирге ашыгъа эдиле; элни абадан адамы къурулушну тегерегинден кетмей, кими таш берирге, кими худур этерге кюрешедиле. Не этейик, уруш башланды да къалды. Ючюнчю кюнюнде уа Гугулну кесин да алдыла. Ол эрттенликде, алыкъа жарыкъ да болгъунчу, Баз улу битмеген къабыргъаланы башларына минип, аланы жауун жуумаз ючюн, гыйы ташла бла жаба тургъанын адамла кёргендиле. Сора ол аны башындан школ арты сыртлаугъа секирди. Биз жерледе кырдык алыкъа иги ёсмеген эди, аны себепли тиширыула гузаба этип чапдыла, бийикден секирип, тели жаш къолун, аягъын сындырыргъа боллукъ эди, алай бла юйюне палах келтирирге! Кесин ачитханы ючюн угъай, къол, бут сыннган не, – сюек къайнар, эт ёсер, – аны урушха бармаз ючюн сылтаугъа этгенди деп, кесин тутаргъа, юйюрюн къара чёпге салыргъа боллукъ эдиле. Бийик Секиде ол жангы ауруу эди, ынгкъылап ауруу айтыргъа, тутаргъа ёч эдиле; тюзю ол эки сёзню арасында башхалыкъ да жокъ эди: биринчи сёзню айтдын, тамамды, айтхан окъуна этме, акъылынга келтирсенг, адам бийикден алай нек секирирге керек эди деп, ишекли болсанг жетеди; бир тутулгъан а къайтып хазна келмеучюсю себепли, секичиле да сёзден бек къоркъуучу эдиле, – эшшиги, палах андан башланыучу эди да! Былайда уа Гугулну гяхиникде бауур тёбен тюшюп къалгъаны тиширыулары бютюн да жүрексиз этди; жерге жабышып, къатып къалгъан кибик, ол кёк гяхиникге бауур тёбенинден тюшюп, тауушсуз болуп тура эди: керти да, ачып, алгъасыныпмы къалгъанды, огъесе... огъесе, къучакълап, жери бла саламлашамы турады? Алай да, алай да болургъа боллукъ эди – Гугулну сиркиулюгю хажы айтыучу орусла китапчыдан башха туююл эди, – ол чыгъармагъан оюн сен тапхы эдинг.

– Кимди ол а – орус китапчы? – деп сорду баш нардан бир жаш. Хамзат къарады да, Жюзюмню жашын таныды.

– Айтырыкъма аны да, – деди Аркес. Ишни башы неде болгъанды? Гугулгъа аны атын атагъандыла, ол орус китапчыны. Базланы Чёпеллеу белгили адам эди. Секиде угъай эсенг да, битеу да малкъар жамауатлада. Къуранны къарасын да таний эди, орус окъууну да окъугъан эди. Маккагъа барып, хаж къылгъанды, андан акъ сарх кийип къайтханды. Алай ол Терк башына, андан ары Петербургга да жүрюгенди. Не ючюн болгъанын Секи къайдан биллик эди; Чёпеллеу жолоучулугъун

дан къайтса, орус китапчыланы юслеринден айта эди, тюз да файгъамбарланы юслеринден айтханча. Секиде уа адамланы анга ниетлери тюрлю-тюрлю болгъанды, бек хурмет да этгендиле, къара тутханла да аз туююл эдиле. Ол а сейирлик китапланы юслеринден айтханны къой, адамлагъа бакъгъан да эте эди, ханс-хунсладан, кёгетледен дарман этип. Адамла баш уруп жүрюй эдиле анга, кёп сабийни жашауун сакълагъанды зауаллы. Алайды да, бу жангы ёмюр башланыр кезиуге, энди ма Базлада бу Гугул тууаргъа, Чёпеллеу эфендилеге, бийлеге да бир кибик баш иймей башлады. Ол кеси аллына, кесине тийишли уллу жашау бла жашай эди, Аллах бла да жарашханды, орус китапла да окъугъанды. Аны китапханасы да баям, ёзен жерледе жашагъан уллу адамланы китапханаларындан кем болмаз эди, Шаркъ шайырланы, билгичлени китаплары бла бирге, Къуранны тефсирлери, орус жазыучуланы, оюмчуланы да китаплары болгъандыла. Секичиле ангылагъандан, Чёпеллеу бары айтхан жазыучуларыны арасында бирин айырып, энчи сую эди – ол да Гоголь болгъанды. Чёпеллеу ныгъышда, биченчи жыйынла солугъан кезиуде уллу орус сахар Петербургда тас болгъан бурунну юсюнден къайтарып айтычу эди. Артда уа, Чёпеллеуге тынчлыкъ бермей, бегирек да къыш айлада: «Эфенди, ол уллу орус сахарда тас болгъан бурунну юсюнден бир айт-айт», – деп жыйылып келиучу болдула. Чёпеллеу Гогольну китабын жангыдан окъуп, жангыдан бютюн да кюлкюлю айта эди; секичиле къарынларындан тутуп ауа эдиле. Не медет, палах алгъан эди Чёпеллеу кесине: бир эшитген, эшитгени бла тынып къалмай, жангыдан эшитирге, кюлюрге суюди – къышда, бичен хастаннга жыйылгъанды, маллагъа аш салыннганды, сора не этгин узун кечеледе? Окъуулу Чёпеллеу Гогольну башха китапларыны юслеринден айтыргъа десе да, унамай, къой, эфенди, тас болгъан бурунну юсюнден айт деп тохтайдыла. Да бирсиле да сейир эдиле – жиннге, обургъа ушагъанла, хайыккула, билмечиле, терен къарасала, секичилеге ушагъанла; ушагъандан ары уа – эде къалычула. Алай а секичилени бек сейир этдирген тас болгъан бурун эди да, хансыз жомакъ болмаз деп, ансыз Чёпеллеуню хапарлары жарамай къала эдиле. Секичиле тынгылауукъ болсала да, фахмусуз туююл эдиле, бек сезгичле, оюм эте билгенле болгъандыла: ала кеслерини кёншуларында, эллеринде да Гоголь жазгъан адамланы илишанларынын эслей башладыла. Аны себепли кёп турмай, жыл сайын жолланы ишлер заман жетгенде, къыйын салмазгъа, хакъ телемезге не сылтау да этип кюрешиучю Къайырбек улу Муратха Плюшкин деп атагъан эдиле. Жолну хайырын бирсиледен да иги кёрюучю, алай а мал къоратмай къутулургъа суююучю Муратха чамат алай терк жабышхан эди, жазыкыгъа, артда Чёпеллеуню

да ёлтюрюп, китапларын кюйдюрюрге, кесини болгъан малчыгъын да жол ишлетирге берирге хазыр эди. Амма, чам атха ёч секичиле къайтышмадыла; ол угъай эсенг, аллай гяуур чам аты болгъанны жума намазгъа къояргъа тийишлимиди деп, кеслери окъуна арсар бола башладыла. Ма Гугул туугъан жыл Секиде болум алай эди. Келип, Гогольну китапда суратына къарасала, ол Базланы адамлагъа бир бек ушай эди. Сора жангы туугъан жашчыкыгъа аны атын атаргъа нек жарамайды? Болсада, Гоголь деп, секичиле къыйналып айта эдиле, бютюн да жашчыкыны уллу атасы Салауатны тили айланмайды. Тукъум къартла ол формалы армау болуп тургъанлай, къайсы эсе да, хы, Чёпеллеуно жашы Шамайыл, аны малкъарча келишдирирге нек жарамайды дегенни айтды. Иш алайдан болса уа, жашчыкыны аты Гугул боллукъду. Орусну да тутабыз, ёз тилибизни да бузмайбыз.

Ат атагъаннга башлыкъ салгъан төре эди да, Шамайыл башлыкъ къоллу болуп, орус жазычу Гогольну бютюн да бек суюдю.

Ол тау элдеде жангы ат эди, эндиге дери тюбемеген; анга кёре, жашчыкыны къадары да сукъланчлы болургъа тийишлиди дей эдиле. Халгъа кёре, боллугъу да алай эди, Гугул харнени да билирге суйген бек тири, чөрчек жашчыкыгъа ушайды. Жол, хал билген Чёпеллеу аны билимни жолуна салды. 1931 жыл ёзенде Батрач элде школ ачылгъан эди да, Чёпеллеу жашчыкыны элтип ары салды. Аны классларын терк окъуна бошап, Гугул Ростов шахаргъа устазла окъутхан курслагъа кетди. Чёпеллеу кеси да жарыкъландырыу ишле бла ары терк-терк бара эди – илму-билим ишлени сюзе болур эдиле. Гугул устаз болургъа, артда уа жашауну Гогольну кесича жазаргъа сую эди. Энди орус жазычуну китапларын ол кеси окъуйду; билемисе, Аркес, дей эди харип, эрттеден айтылып тургъан мишегенни ачханлай болама, аны сейирлигин а энди кёргенча. Таулада жашау да алай эди, Гоголь жазгъанча. Сора Гугул да жазыу ишни жоругъун аныча билген болса, таулуланы сыфатларын, жашау тиричиликлерин ёмюрге къалырча этерикди деп турдукъ. Дерти да алай эди насыпсызны. Не медет, ол 1939 жыл Ростовдан къайтып келгенде, элде Чёпеллеу да жокъ, аны китапханасы да. Гугулну таянчагъы, Аллахы – халкъ душманы болуп чыкыгъан эди да, кеси ёлтюрюлген эди, китапханасына уа пашот салып, бир ауукъ турдула. Артда тюбюнден келип, арап харфла бла жазылгъан китапларын межгит аллында төбе этген эдиле, кюйдюрген эдиле, орус китапларын а Нальчикге алып кетген эдиле. Гугул, тели болгъанча, юйюне жыйылмай, таулада жарым жыл айланнганды; да, эс жыйып, таукел этген болур эди, 1940 жыл жаз башында къайтып келип, школну ишлетип башлады. Ал

лай деменгили къябыргъала къалата эди – метр кенгликлери болгъан; төрт бөлүмге беле эди ичин – төрт классха; Гугулу акъылына кёре, Секиде школну юч ызгъа ишлерге керек эди: алгъа быллай, ызы бла дагъыда төрт классха жер, ары дери уа уллу жол да ишлерле, таулагъа техника да келир, ол заманда, шахардача, уллу, жарыкъ школ ишлербиз деп мураты алай эди. Мураты кёллендире, Баз улу Гугул элине туурадан къарай эди: акъ къябыргъалы, къошунбаш, жарыкъ юйлени кёре эди; тюз, тизгинли арбазланы! Бу таш хуруланы, тепкирлени, хуналаны ичлеринден ажайып ариу элчик ёсюп чыгъа эди. Алайда школ, Додуладан бери бурулгъан жерде маданият къаласы. Аналаны орам бла ёрге жашил терекле... «Әх!» – деп кычыра эди ол, муратына жетерге ашыкъгъанча. Сыртдан чапханлай тюше эди. Ол мында жашарыкъды, сабийлени окъутурукъду, сора эллилерини жашауларын, халларын орус жазыгучу Гогольча жарыкъ, ёмюрлюк этип, китап жазарыкъды.

– Не медет! – деди тиширыуланы къайсысы эсе да. Алай Гугул аркъасына бурулду – кёк жарыкъ бола башлагъанды, тиширыула уа төгерегинден алгъандыла: болду безирегенинг, турургъа заманды! Сора гяхиникде бир ненча тёнгереди да, секирип турду.

– Хо да, жанларым! Къайтырма да, битдирирме! – деп кычырды, тубюнде шорхулдап баргъан таза акъ суугъа къарап.

Алай а 1944 жыл 7 мартда кюн ортада ол битмеген школну аллында костыльлеге таянып сюеле эди – сол бутуну тобукъдан энишгеси жокъ эди. Аркъасында – жипле бла инбашларына кийдирилип уллу жюгю, ючеуленнге жетерча жатар жер; къатында, къагъанакъ сабийчигин да къоюнуна кысып, къолуна фанер чемоданчыкъны алып, къатыны сюеледи, юйюр-юйюр, тийре-тийре болуп тохтагъандыла; жашчыкъла ауур жюкленген эшеклени тыя, жукъудан уянадыла; къартла да, Секини ташларыча, анда-мында тохтап, тауушсуз болгъандыла. Межгит кибики алаша жербаш башында топ энди бери, школ алына, айланыпды. Солдатланы да, юйлени тинтип, төгерекини-башны сынчылап, къармап айланганларындан къалгъанлары, бери жыйышып, хуна артларында, жолну ол жанында, бу жанында тохтагъандыла. Адамла алагъа алгъасынган, кетген къарамлары бла къарайдыла, солдулары жаны болгъанны къанын тыярчады, алай солдатла тынгылайдыла, баям, сёзге къатышыргъа эркинликлери жокъду. Болса да, Гугул аркъасында уллу жюгю бла, къолунда костыллери бла офицерни къатына барды.

– Кимни эркинлиги бла болады бу артыкълыкъ? – деп сорду ол. Офицер, аны бетине къарамай, бир жанына туракълай, айтды:

– Бизни ишибиз элни ариулауду, кълалгъаны уа... Сизни как этселе окъуна, этсинле!

Эртте кълбуучуладан кълайсы эсе да сыгын от этгенди да, энди аны тютюн ийиси акълылдан шашдырады. Бек артда алайгъа Ботталаны Къласболатны сюрюп келди; ол тешекде эди, баям, кеси юйюнде ёлюрге суйюп, чыгъа болмаз эди, суйреп чыгъарып, энди уа экеуленнге кълтюртюр келгенди. Алай а кълайсыны эсе да мадул кълалгъан юйюню ожагълындан алай сабырлыкъл бла чыгъа, кёлге жетерге кюрешгенча, жайылып баргъан сыгын от ийиси айырылыгу мудахлыгълына кёлюп, адамда Къласболатха эс бурурча болалмайдыла. Ол чакълда межгит башында топ атылды, кълаяла, таула титиреди; былайда уа кълайсы эсе да кълатынны кълычырыгъл элни кълурушууун кетерип, сескендирди. Топ атылгъланы, баям, энишге тюршген жаяу жолгъл тизилерге буйрукъл эди, – аргъл кълыйырда солдатла, адамланы ушкок бурунлары бла тюртюр, энишге айландырдыла да, сора жаяу жолгъл юрюлген тиширыула, сабийле, кълартла, урушдан таякъллагъл таянып кълайтхан сакълат жашла, эшекле, кълара ырхылай, энишге тёлюдюле; хар он адамны ортасында эки солдат тохтагъланды. Ангылашынмагълан жаланда бир эди: автоматла, ушкокла неге керек эдиле – азчылкъл окъуна тюрт адамны бу кълая башы тик жолда, кеси кетерикди бийикден. Да бушуулу кълара саф кълая башы жол бла кълыланчлана, жаралы жилин кибик, жыйырыла, созула барады. Солдатла аланы не бек ашыкълдырсала да, тик энишге тюршген кълыйын эди, бютюр да кълар кълатыш кълара кирши башланган эди да, салма жол учхалауукъл болуп, атлар амал кълыймагъланды. Базланы Гугул, туйюмчекли кълара манслай, сафны кълайда эсе да ортасында келе болур эди, – таякъларын бегирек салып, ызына – сабийин бир кълонуна кълысып, бирси кълонуна да фанер чемоданчылгълын алып келген кълатынына терк-терк къларайды. Бирле, учхалап жыгълылсала, тохтап, аланы аягъл юслерине салыргъл тюршеди, юслеринден балчылкълны сыдырыргъл; ол такълыйкълда кълыйынлы саф бир кесек солуу алады. Ботталаны Къласболатны элтгич бла кезиу-кезиу элтедиле; элтгенле арысала, башхала аланы алышындыргълынчы тохтап, солуу алыргъл кълыймайдыла; амал болгъланда, чапдыргълан да этедиле; Гугул бирде ауурлугълун эки таягълына сала, тохтап, бёркю бла терлегенлерин сюртеди, сол таягълына бегирек таяна, артха да къларай эди: анда башы азчылкъл кёлроне кълалгълан школуна; аны кёлз жашларын киши кёлмеген эсе да, кёлзлери да кёлпгенди; сыгын от ийиси аны да сюре эди! Алай кёлроне эди Аркесге: сыгын ийисинден узая баргъланы къладар, Къласболатны да къларыуу кете баргъланча. Энди

эл кёрюнмейди; жалаңда энип баргъан къара шургулу тизгинни ашыра келгенча, кёксюлге тарта, сыгын от ийиси келеди.

Базланы Гугул: «Тохтагъыз!» – деп кычыргъанда, къая башы бла келген жол бошалып, энишге тигелеген тик жол башлана эди; ол, тюзю, жол да туююл, элитир эди, андан ары кесини таулары, ташлары бла, жаргелли къаялары, кёк сыртлары бла, жербаш юйлери, тар орамлары бла Секи кёрюнмей къалып, аны сыгын ийиси да кетгенлени жеталмазданды. Эртгенли да низамны бузгъан жангыз ол эди – Гугулну кычырыгы. Къаяла башында кыйынлы тизгин кимни эсе да элия ургъанча, тохтады. Гугул а, бютюн да уллу кычырып: «Бедишге эсе жолубуз, биз аны былайда кесейик! Ёлюмге эсе жолубуз, биз анга былайда тубейик», – деди. Сора артха айланды. Сокъурлача, таягъын тап сала эди да, кеси алай атлай эди. Не медет, ол эки да атлагъынчы, аны аллына эгетле сюелдиле; къайтмаз эгетле, тепмез къаялай, тохтадыла. Бири автоматын бурду, бирси уа аны жангыдан жолгъа салыргъады. Базланы Гугул солдатха былай айтхан эди:

– Тийме! Бир кюн туугъанма, бир кюн ёллюкме!

Алай солдат аны бютюн да къаты тюртдю. Базланы Гугул жыгъылды; бирси солдатла аны терк окъуна аягъы юсюне салдыла, салдыла да, эки солдат эки жанындан тутуп, элтип башладыла. Аркъасында уллу жюгю бла эки таякъгъа таянган адамны алай элтген да тынч туююл эди. Да ол кеси да кесин кишини кёолуна бермезденди. Базланы Гугул, аланы, тюртюп, сюрюшдюре, дагъыда артха айланды, терекни бюгюп, артха бошлагъанча. Ол чакъда сын къатып сюелген саф аны кёкюрегине эки автомат да бирге тирелгенлерин кёрдю: бири – сахтиян тужуркасыны ичинде аскер кёлеги ёшюнюне тагъылып тургъан эки орденини юслерине, бирси уа – сау бутуну тобугъуна. Сора Гугул жыгъылгъан эди, энишге тёнгереген эди ол! Аркес айталмай эди тюзюн – кеси суююпмю жыгъылды Базланы Гугул огъесе керти да амалын, къарыуун тауусуп, болалмаймы жыгъылды, – энди аны жалаңда Аллах биледи. Халкъ кёрген – ол жыгъылды, энишге тёнгереди: ёшюнюнде эки ордени бла, кёолунда эки таягъы бла, аскерде ёлген эки насыплы къарындашы бла, дагъыда аркъасында ауур жюгю бла. Жыгъылды, отун жюк кибик, учхалауукъ тик сыртдан энишге тёнгереди. Шум-шумалакъ болуп тургъан саф, ачыгъан жаныуарлай, бирге жыйылды, ауарыкъ къаялай, алгъа болду. Да сафны аллына да солдат къая сюелгенди, къарангы эллилеча болмай, ала бир бири кёолларындан тутхандыла. Болса да, эки жаш, аланы ичлери бла сыптырылып, ташдан ташха секире, учхалай, Гугулну ызындан чапдыла. Бу чакъда автоматла тыхырдадыла. «Артха! Артха!» – деген буйрукъ аланы аталарыны, аналарыны жан-

ларын алды. Не амал, жашчыкъла да тохтадыла, арсар болуп суюлдиле. Базланы Гугул, тѳнгерей, тѳппе бола, суу гяхиникни жапыра, къая эрине жетгенди. Аны къатынын, къолунда сабийи бла, биягъында аны шыты балчыкъдан къобаргъан эки солдат тутуп турадыла. Ол чакъда тиширыу, Гугулну таягъы сынган тауушну, ызы бла горф деп, къаядан кетген тауушну эшитди; аны къаяла да къайтардыла. Акъылдан шаша, кѳз къарангы этген тиширыу, солдатланы темир къолларындан ычхынды да, адамла аны атлашындан эрини ызындан секирлигин ангыладыла. Алай Гугулну къатыны бир такъыйкъагъа жар башында тохтады, дагъыда бир такъыйкъагъа адамлагъа къарап турду, – жерге, жашил гяхиникге... Жаланда бир такъыйкъа эди ол, кѳзю ачып жумгъанча. Сора къолунда къагъанакъны эрини ызындан сызгъан эди, сызгъан эди! Алынып, кѳзлери жукъ кѳрмеген тиширыу, сабийни атып, къатында солдатланы бирини жагъасындан алды. Ол аны жыгъып, Гугулну ызындан тартып башлады. Шашхын тиширыуну бармакълары солдатны боюнуна алай киришген эдиле, ол, хырылдап, амал эталмай, бир тюрлюле кюрешеди. Да, баям, ѳлюм къоркъууу адамны эсин терк жыйдыра болур, солдат бир къолу бла ташдан тутаргъа жетишип, юсюне жабышхан жаныуарны алгъа тобукълары бла, тап тюшюргенде уа, аякъ буруну бла уруп, кесинден айырды. Тюз да жаныуарча хырылдап, тѳрт аякъланып, ѳрге чыкъды. Аркес билмей эди, билаллыкъ да болмаз эди, баям, урлукъму эди солдат аны ушкок бла? Нарда тиширыула, Аркесе къошулуп: «Атмай а, аллай бир атылгъы эди алагъа Аллахны ѳлиясы», – дей эдиле. Не айтыу, ачыу тели этген тиширыу, сабийин да сызып, солдатны жагъасына жабышханда, аны жыгъып, кетсем да, биригизни ала кетейим деп дерт этгенде, ушкок атылмай къаламы эди! Алай этмезлик болуп, мамыр заманда мамыр ѳлге солдатла автоматла бла кирмейдиле; аны тѳгерегинден алмайдыла; межгит башында топ орнатмайдыла; артда уа адамланы бирем-бирем, экишер-экишер юлеринден сюрюп чыгъып, къайры элтгенлерин да айтмай, учхалауукъ шыты жол бла энишге сюрмейдиле. «Урлукъ эди, не сѳз», – деди Жюзюм. Шукур, былайда да кѳрюндю Аллахны жан аурутмакълыгъы, – тиширыу кеси кетди къаядан! Къая къызыны «горф» деп къычыргъаны бла, адамла сабийчикни эсгергенлери тенг болду. Ол а, Аллах кеси сакълагъан бала, къайгъысыз жукълай эди котур ичинде. Рахайланы Азаткъулну къатыны Назифа, жетип, аны къоюнуна алгъанда, сейир этди: атадан, анадан да бирча ѳксюз къалгъан сабий, тюшюнде кюледи! Аны тѳп-тѳгерек бетчигин къызыл ингилик алып эди. «Къайдан билгин, Аллах кесими тийишли кѳрдю ишни былайлыгъын, – деп сагъыш этди Аркес. – Бутсуз сакъат адамны не сакълай эди

белгисиз жолда? Елюмден да уллу кыйынлыкъла буюргъанын эсге ала, Аллах аны кеси жеринде къояргъа суйген эсе уа?»

– Аркес, ала экиси да асыралмаймы къалдыла?

Бу белгисиз азап жолуна чыкыгъанлы, Аттону асыралмай къалгъанын да кёргенли Хамзатны кыйгысы ол эди: энди адам эсине келтирирге боллукъ палахланы барындан уллусу – саула ёлгенлени асырар амал тапмай къалсала – ол эди. Анга бой салыргъа, сылтау табаргъа кыйынды, – адамла жашап тургъан жерледе ёлгенни кереги, дууасы этилмей къалгъанды дегеннге! Ненча уруш кёргенди Хамзат, ненча ёлум, да адамла ёлгенни асырамай, жерге сукъмай кетгенни бирда кёрмегенди, ёлген, тап, душман жанындан эсе да. Кесини кыйын жашауунда Хамзат шагъат бола келгенди: бирде аман иш этерге тюшген адам окъуна, тюрлене, бек уллу, огъурлу ишлени этерге талшыгъанды; хорланган адамны къадарына жарсыгъан а, баям, адамны къанындады, жаратылышында; ёлгеннге жан аурутмакълыкъ – бютюн да. Ол тюрлениу адамны сезиминде къачан, къалайда болады, – аны Хамзат билмейди, алай а адам адамны жерге сукъмай, аны жер юсюнде къояр амалы болургъа керек туйюлдю.

Ёлум, Хамзат ангылагъандан, жашауну ахыр сагъаты туйюл эди; ол угъай эсенг, жашау барда, ёлум хакъ эди, хар кимге да кесини жазыууна кёре келиучю салам. Алай а тийишлисича асыралмай къалыу адамгъа келишген иш туйюлдю. Бетге, диннге да угъай. Аны ючюн а адамла, тюз да жер тепгенден къачып баргъан мажюсюле кибик, кыйынлыкъны кёре, тик жол бла энишге къуюлуп кетдиле. «Неге жетишдиргендиле биз жазыкъланы, – деп сагъыш этди Хамзат. – Да биз мал сюрюу туйюлбюзюм? Бек эрттеден бери да мал сюрюуюбюз, хакъды». Аны себепли бара эдиле андан ары адамла чапханлай, юркген сюрюулей. Гугул бла къатыны кеслерини къаядан кетген ауурлукълары бла аланы эллерине, жерлерине байлагъан жипни юзюп, эркин этгеннге ушай эдиле. Энди ёмюрлеринде жан тынчлыкъ бермеген, таш туйдюрген, къалияр къаздыргъан къаргъышлыкъ эллери эриши кёрюнюп, андан теркирек кетерге, къутулургъа кюрешгеннге окъуна ушайдыла. Алай чаба эдиле, чапмасала, ашыкъмасала жетмей къаллыкъча, ол къуругъан эл, аны жүрекге балхам кибик кёрюннген сыгын от ийиси ызларындан жетип, артха къайтарлыкъча. Кёкден тюшген алтын арбалагъа жетмей, аланы тынчлыкълы ырахат жашаугъа элтирик жолдан къаллыкълай. «Да неди да бу, – деп кюеди Хамзат, – неди бу? Огъесе биз кёп жылланы игиге, тюзге санап тургъан халла бары хыйла болуп, биз акъылданмы шашханбыз? Ичибизде бир тюрлю жандауурлукъ, бетлик къоймай сыгъып, къуру тулукъ этипми атхандыла? Уруш бла келген-

ле фашистле эдиле, ёлюм эди аланы ишлери, бар миллетлени къурутуп, кеслерин ие этерге сую эдиле. Мында уа? Кесибизни жашларыбыз шыйых кибик Аттону салына къарап тура, кеслерини адам болгъанларын унутдула! Биз да машинагъа ашыгъышып миндик да, кетдик... Секичиле да – алай. Неге жетишдик биз, сау тургъаныбызлай? Угъай, ёлгенибизни асырамай а кеталлыкъ туююлбюз, не ёллюкбюз, не асырарыкъбыз деп суюлмедик. Артдан келгенлеге шо ол дерсни да къоялмазча болдукъ...

– Аллында кюн тарда аскер айланган эди, – деп, Аркес Хамзатны сагъышларын бёлдю. – Къачхынчыла излейдиле деп, айтханлары алай эди. Бизден къачхынчы жокъ эди, башха элледен бар эсе, ким биледи, алай Секиден жокъ эди. Не ючюн къачаргъа керек эдик?

– Угъай, Аркес, – деди Хамзат. – Биз барыбыз да ёлгенибиз. Ёлгенбиз, тейри. Болгъанны, боллукъну унутхан ёлмей неди? – Аркес эрттеги партизаннга сейир этип къарады. Хамзат, анга эс бурмай, кёлюндегин айтады: – Адамны жерге сугъаргъа керекди. Аны къабыры къалыр ючюн. Къабырда да – къабыр ташы. Саула кёрселе, бу Базланы Гугулну къабырыды дерча. Алайсыз халкъны эси къалай боллукъду? Эсибизни сакъларгъа керек эдик, биз а топуракъ боллукъ чархыбызны сакълайбыз.

Бияслан къыйынды. Налмас суу тилейди, суу жокъ эди. «Шо быстыр журунну суу этигиз...» – дейди. Налмасны сёзлери табыны сёзлерица эшитиледиле, не амал, Аллахха жетмейдиле. Хамзат а жарсыулу оюмларын айтады:

– Эсибиз да сакъланмаса... Биз бу дырын болуп жатхан сабийлеге эсибизден сора не къояргъа боллукъбуз? Тукъумла ёчюлмеселе, халкъ да ёчюлмез.

Жашау жыллары аууша баргъаны къадар, Хамзат адамны ахыр кюнюню, ёлюм керегини юсюнден кёп сагъыш эте эди. Таулада жашауну игиленнгени адамлада бир бирге къайгъырыулуку да ёсгенине шагъатлыкъ этмей эди. Ол угъай эсенг, жашау тынч, иги бола баргъаны къадар, адамны юсюнде ёмюрледе да тюрленмезлик, бирчалай къаллыкъ затла учуз боладыла, бютюн да адамны ахыратха тийишлисича ашырыу. Ёлгенни керегин этмеген аман болгъанын Хамзат жашларына эрикмей айта эди, алай энди жашлары аны угъай, ол жашларын асыраргъа тюшгенде, тынгысызлыгъы бютюн да уллу болду. Кеси да Атточа, Гугулча, асыралмай къалыргъа боллукъу эсине тюшсе, аркъасы титирейди. Хар заманда хар зат да адамны кълундан келип турмагъанын ангыласа да, бары туююмчеклени тешерге, тешилмегенин да кесерге болалмазлыгъын билсе да, ёлюмге жетгенде, дуния чойреликклери, жаулукълары да тохтаргъа, сабыр болургъа керекдиле деп, анга ийнаады. «Суу! Бир тамычы

суу!» – деп тилей эди башында Налмас. Мадина, кёз жашлары бара, анга къарайды. Сабийле да гузаба этедиле, аш тилейдиле, эшик юсюнде уа сержант автоматы бла сюеледи. Ол да арыгъанды, ачды, аны себепли бютюн да кёрюп болмайды аны бу ишге салгъанланы, тохтамай баргъан къаргъышлыкъ эшелонну, бу юрюлген насыпсызланы да. Сора Хамзатмы тешерик эди адам угъай, ибилис туйген туюмчекни?

– Бюгюн а жилайса, Хамзат? Не айтычу эдинг? – деди Аркес.

Хамзат, урлай тургъанлай тутулгъанча, элгенди. Энишге къарады. Болса да кёлю толгъанын хорлаялмады, тонуну ичине теренирек кирди да, шош болду.

Аркес хыны-хуну этди, сакъалын сылады – аны сакъалы чал не жубу угъай, къалай эсе да къаралмай, кемсиз ёсюп кетгенча, заманындан алгъа агъаргъанча, кёрюнеди. Эшшиги, Аркес алай акъсакъал болурча къарт туююл эди, Хамзатдан жаш окъунады. 1919 жыл, Хамзат отряд бла Секи тийресинде тургъанда, Аркес юй ишлерге таш ташый эди; Секиде юй къабыргъаланы жалан да ташдан къалаучу эдиле, ол а, таш, секиде жыйып жыялмазча кёп эди, ишлерге тынч, шырхы таш. Аркесни ол заманда Хамзатха айтханы эсиндеди: атасы, айырылып, юй бол деп къыса эди, Аркес а юйюрю, сабийли болгъан эсе да, айырылыргъа унамай, аякъ тирей эди, артда уа атасына тукъум да къошулуп, юй бол деп тохтагъанларында, бел байлап, таш ташыргъа тюшдю. Ата юйюнден арлакъда жыл кёзюне къая ойгъан эди ол, юй орун этген эди. Энди уа, къайын къурукъладан кюрес этип, анга төрт ёгюзню да бечеу жегип, гыйы ташла ташыйды. Ол кюн а отряд Илияча сырты бла аууп, Малкъар жанына Тытырташха тюшерге, чабыуулгъа барыргъа керек эди, алай а тасхачыла билдиргенге кёре, чабыуулгъа чыгъаргъа тап тюшмей эди да, отряд Секиде дагъыда бир ненча кюн къала эди. Аны себепли, бош турмай, бир затха жараргъа боллукъ эди. Сора Аркесге изеуге келди да, сау кюнню таш жонуп турду. Анга Аркесни жашчыгъы болуша эди, тири, ётгюр жашчыкъ. Ол жыл санына келишмеген уллу ташланы кётюре эди да, Хамзат, уруша эди, ол а дагъыда бютюн уллуларын кётюреди. Ол заманда Аркесни башха сабийи бармы эди огъесе жангыз жашчыгъымы эди, – Хамзат билмегенди, – Шауайланы уллу юйюрте сабийле бирге ёсе эдиле, арбаз сабийден толукъ эди, къайсы кимники болгъанын айыргъан да къыйын эди.

– Кёрдюнг да, сен а мени къарамынг бла туююп келесе, – деди Хажибекир, Аркес, хапарын бошап, тохтагъанда. Хамзат а кёлсюз болгъанына уяла, башын тон жагъасына сугъуп олту-

рады. – Энди бизге жилигъандан сора не кългъанды. Аллаи кюн келди.

– Совет бласха табыныгъыз! Олду сизни насыплы жашаугъа элтген, – деди Марифа.

Анга киши жууап кълйттармады. Алай а Марифа бусагъатда сёз айтмай, вагон тубюне бир атыллыкъ зат салгъанча, кълымсыз болдула.

– Атынг неди? – деп, бир кесекден Ариужан жаш солдатчыкългъа бурулду. Тиширыу властыны хыликкя этип, эр кишиле иш да алай жунчугъанда, ауур шошлукълну бир зат бла кетерирге керек эди. Болса да солдатчыкъл анга жууап бермеди, Ариужан кеси айтды: – Сен алай акъл шинлисе, акълсылкекел, жомакълдача...

– Мен Сибирьденме, – деди солдатчыкъл. – Мени атым Мефодийди.

– Кълалай, кълалай? – деп, алгъл болду Басир, Ариужанны эри.

– Мефодий. Манга ол атны бабас атагъланды. – Мефодий Верстаков. Ариуду да? – Жол башланнганлы бери да адам тилинде биринчи сёлешуу эди, бир кесекчикге болса да, адамла кълйгълларынын унутдула.

– Ол кюн бизни биргебизге ишлеген жашчыгълынг... – Хамзат эсге тюшюре эди. – Атын да унутханма...

– Таусо, – деп, Аркес тау адетни буза, бир кесек оспарыракъл айтды. – Тамата ол эди.

– Хау, Таусо. Тиричик эди бек.

– Кълайда эсе да Украинада жатады, – деп, Аркес, биягългча, бир бош затны юсюнден айтханча, сансыз айтды. Жолда унутуп кетген бир затны юсюнден да адам алай айтыргъл боллукъл эди. Ол адамны энди дуняда бир зат да ачытырыкългъл, мудах этерикге ушамайды. – Жатады! Юйюне кълйтып келалмагълан жатмай не этерикди. Хомух болгъланды. – Сора бираз тынгылап, тюнгюлген ауаз бла кълшду: – Ким биледи, ол да асыралмаймы кългълан болур? – Нарланы барын энтта шошлукъл алды. Аркес, терслигин ангыллай, Кълуранны изледи, алай аны ачмай, эринлерин кълаты кълысып, олтурду. Алай тургълан халында, кеси кесине кёл этдиргенча, айтды: – Ол иги окълуна болур, алай жатханы. Неге керек эди юйюне кълйтып келирге? – Сора Хамзатны бетине туура къларады. – Неге керек эди Базланы Гугулгъл Ата журтуна кълйтыргъл? Тюздю, хомух угълй, жигитди мени жашым, заманында ёлгенди!

Хамзат энди жюрегин басып тургълан ауур ташдан азат болгъланга ушай эди. Ол кълолун Аркесни инбашына салды. Хажибекир, сёллерин мамукъл сакълалында тунчукълдура, башындан сёлешди:

– Андан эсе, биз барыбыз да урушда ёлгю эдик! Фашист-ле кюйдюргю эдиле эллерибизни! Сабийибизни, уллубузну да, бурун заманлада Батыу хан этгенча, Тешик къаягъа къуйгъу эдиле. Урушда жоюлгъан халкъ ёхтемлей къалады. Биз а не эс къоярыкъбыз заманлагъа? Аркес тюздю, Хамзат.

– Не сёз, душман къолундан ёлген кёп да асыуду, кеси кы-ралында терслик азабын чекгенден эсе, – деди Басир.

Ингир алагъа секичилени Холам къара суууна тюшюрюп, ёзеннге жыйгъан эдиле. Ала тохтагъан тюз жер суу эди, – элхууур суула келип, кёллю, балчыкълы этген жер. Адамла, тёбе-тёбе болуп, бир бирге кысыладыла; кече алайда къаллыкъларын биле, сабийлеге сагъаядыла, отла этедиле. Жаз келе эсе да, алыкъа сууукъ эди; солдатлагъа да кыйын эди, олтурур, таяныр амаллары болмай; ушкокла бла тангнга дери сюелгенлей чыкыгъан; биреу, агъачха къутулса, излеп кёр, къачхан а таш артындан атаргъа да болур... Былагъа дослукъ угъай, жаулукъ буюруп жиберген эдиле, аны себепли бу элни абадан эр кишиси къайда болур деп эслеринде да жокъ эди, уруш иш а эте болурламы деп айтмай эдиле; белгилиди, Ата журт ючюн къан, жан берип айланмайдыла, ушкокла алып, агъачда кечинедиле.

– Угъай, таланган, туура алай а суна болмаз эдиле, – деди Хамзат. Ол энтта халкъгъа жетген зулмуну башында билмеген суна эди.

– Да, хау, мени сакъалым эртте акъ болгъаны, тозурагъаны ючюн сюредиле, – деп ачыуланды Аркес.

– Алай-алай, – деп, Хажибекир аны жанлы болду.

– 8 мартда, танг ата, Ботталаны Къасболат ауушду. Битеу да Ботталаны тукъумда бек тамата, – дей эди Аркес. – Ол да – бир насыплы. Хаж кыылгъан эди, келип-кетип тургъан эди; къартлыкъгъа дери жашады кеси жеринде, кеси жеринде асыралды. – Аркесни ауазы къалтырады, ол биягъындача, Къураннга узалды, сокъуранды, алмады. – Жол жанында асырадыкъ мубарикни. Жангы къабырла башладыкъ. Биз аны жерге басдырып, дууасын бошаргъа, тар тюбюнден ёрге гюрюлдеп башлагъан эди. Кёп турмай, машинала жетдиле...

Сагъатла санай эдиле заманны. Эшелон кюнчыкыгъаннга жан ата эди.

– Алай биз къагъыт этерге керекбиз, – деди Хамзат. – Къарайма да, бу вагонда биз малкъар жамауатланы барындан да жыйылгъанбыз. Къагъыт этип сакълайыкъ, ёлгенибиз-къалгъаныбыз болса да. Алда бизни не сакълагъанын ким биледи.

Анымы эшитди:

– Мен санагъанма, мында он жети юйюр барды, – деп сёлешди башындан Жюзюмню тамата жашы. – Мен жарыкъ болгъанлай окъуна санагъанма, бизни вагонда он жети юйюр

барды, – деп къайтарды ол. Олсагъат окъуна энишге тюшдю да, Аркес бла Хамзатны алларына сюелип, не оноу этериклерине тынгылады.

– Къагъытынг, къаламынг а бармыды? – деди Хамзат.

– Барды! – Сора хуржунундан эки бюкленнген дефтер къагъытны чыгъарды, къалам алды.

9 мартда тюшден ингирге вагонну хырезлеринден кюн тие эди; къалауурла поездни башына чыгъып, олтурадыла. Хамзат хар адамны юйю, юйдегисин, элин сора эди, Алий а, Жюзюмню жашы, хар юйюрю башха, тынгылы жаза эди...

1. Къайбергенлары. Жамауат.

Бияслан – юйюр тамата, 74 жыл болады, ауруп жатады.

Налмас – аны юй бийчеси, 68 жыл.

Жашлары: Абу – 36 жыл, урушдады.

Ажок бла Азнор – эгизле, 30-шар жыллыкъларында урушда жоюлгъандыла.

Ако – 28 жыл, урушда жоюлгъанды.

Аубекир – 25 жыл, урушдады.

Аккуш – 23 жыл, урушдады.

Ачах – 20 жыл, урушдады.

2. Чарланы Къайыт. Секи.

Къайыт – юйюр тамата, анадан сокъур туугъанды, 57 жыл болады.

Дарийна – аны къатыны, 59 жыл болады.

3. Омарланы Харунну юйюрю. Секи.

Харун – юйюр тамата, 42 жыл, фашистле жаны саулай танкётмез индекде басдыргъандыла.

Жансарай – къатыны, 42 жыл.

Ауалият – кызы 17 жыл.

Шакъман – жашы, 14 жыл.

4. Рахайланы Сейитни юйюрю. Секи.

Сейит – юйюр тамата, 27 жыл, урушда ёлгенди.

Жансурат – къатыны, 22 жыл.

Асият – аланы кызычыкъларыды, жыл бла жарым болады.

5. Рахайланы Азаткъулну юйюрю. Секи.

Азаткъул – юйюр тамата, 31 жыл, урушдады.

Назифа – къатыны, 26 жыл.

Къызлары: Саният бла Сафият – таматасына 4 жыл, кичисине 2 жыл болады.

6. Рахайланы Бекболатны юйюрю. Секи.

Бекболат – юйюр тамата, 58 жыл; Секиде «Жарыкъ жол» колхоз къуралгъанлы да, таймай, бригад болуп тургъанды; 1939 жылда Москвада эл мюлк жетишимлени кёрмючюне къатышханды, Урунууну Къызыл Байракъ ордени бла саугъаланганды.

Чукай – Бекболатны атасы, 86 жыл болады, тишсиз къарт, олтургъан жеринде хауа чайнагъанлай келеди (Аны Алий кеси къошуп жазды).

Жулдузхан – Бекболатны анасы, Чукайны экинчи къатыны; биринчи къатыны эртте ёлгенди: Жулдузханнга 60 жыл бола болур, – деп жазды Алий, кеси уа Жулдузхан: «Аллахха соругъуз», – деди. Алгъа Али: «Сени атанг Аллах тюйюлдю да», – дерге да болду, дагъыда таматаланы къатларында болгъаны эсине терк тюшюп, айыпдан къутулду; кертиси да, Аллах кимни атасы тюйюлдю?

Анисат – Бекболатны къатыны, 50 жыл бола болур.

Сайда – Бекболатны эрде кызы; бусагъатда эри урушдады да, ата юйрю бла бирге кечгенди; аны сабийлери: Хауа, 9-жыллыкъ, Хура, 7-жыллыкъ.

Чаукаш – Сайданы эри, Бекболатны киеую; Смоленски тийресинде пленнге тюшгенди; анда ёлген эсе да, пленден къутулуп, кесибизникеле къакъгъан эселе да билмейдиле, – деп жазды Алий.

Хаким – Бекболатны жашы. «Мичман!» – деп, ёхтем айтды Бекболат. – Балтикада уруш этеди, – деп, бютюн да эшитдирип къошду. – Анга жалан 25 жыл болады, кёресиз, мичман болургъа жетишгенди!

Акъбийче – мичман Хакимни къатыны, – деп жазды Алий. Анга дагъыда: «Битеу вагонда бек ариу тиширыу, – деп къошду. Кеси ичинден: «Битеу дуняда окъуна бек ариу болур», – деп, бети кызара, анга дагъыда бир къарады.

Шамил – Хакимни жашчыгъы, юч жыл болады.

Шамда – Бекболатны къартлыкъ кызы; 15-16 жыл болады. Алий анга бек тюрслеп къарады. «Атынг а бек ариуду, алай кесинг... – деп, къарагъан къагъытына этсе да, кёрген а аны эте, ичинден Шамдагъа багъа бичди, – арыкъ, узунжаякъ, таякъгъа жыйрыкъ кийдирген кибик...» Ол кюллюгю келе, дефтерин бетине жууугъуракъ тутду. Иги кесек заман озарыкъды; Алий, жетген жаш болуп, ол кюнню эгерсе, Бекболатны юйюрюне

аллай бир эс буруп нек къарай болур эдим деп, уятлы бола, сорлукъду кеси кесине. Эшшиги, энди Бекболатны къызы Шамда, ол замандача, узунжаякъ, къурусюек кёрюнмей эди, жыйрыкъ кийдирилген таякъча уа – бютюн да (Алий аны суратын ёшюн хуржунунда жюрюте эди).

7. Базланы Чёпеллеуню юйюрю. Секи.

Чёпеллеу – юйюр башы, 1917 жылда 58-жыллыгъында ту-тулгъанды, ёлтюрюлгенди.

Шаухал – Чёпеллеуню тамата жашы; 1932 жылда кулак этилип, къатыны, эки жашы, къызы Соудат бла бирге сюрюннге кетгенди.

Шамайыл – Чёпеллеу жоюлгъандан сора, Шаухал къысталгъандан сора, юйюр тамата; ол «Жарыкъ жол» колхозну тамата къойчусу болгъанды; 1939 жыл къой сюрюу боранда къалып, къырылгъан эди; Шамайыл кеси къар тюрюнде къалып, экинчи кюн жаны саулай район больницагъа жетдирилгенди; докторла, багъып, аны аягъы юсюне салгъанлай, тутхан эдиле да, вредитель дегенни айтып, Сибирьге жиберген эдиле.

Жансурат – Шамайылны къатыны, 37 жыл. 1940 жыл 23 майда «Жарыкъ жол» колхозну колхозчуларыны жыйылыуунда аны, вредительни къатыны къадарда, къара чёпге салгъан эдиле, сабийлерин школдан къыстагъан эдиле.

Шейван – Шамайылны жашы, 17 жыл.

Жанхот – Шамайылны жашы, 12 жыл.

Сурат – Шамайылны къызы, 9 жыл.

8. Базланы Гугулуно юйюрю. Секи.

Гугул – юйюр башы, 28 жыл, Секиден тюрюп келе, кесин къаядан атханды.

Аминат – Гугулуно къатыны, 24 жыл, эрини ызындан кесин къаядан атханды.

Аманат – аланы къызчыкълары; анга бу атны вагонда атагъандыла; «Атасы бла анасы атагъан ат аланы ызларындан къаядан кетгенди», – деп къошду Алий.

9. Ботталаны Къасболатны юйюрю. Секи.

Къасболат – юйюр башы, 90-жыллыгъында, жолда Холам Къарасуу таласында ёлгенди; алайда биринчи къабырланы башлагъанды.

Къудас – Къасболатны къатыны, 80 жылдан озгъан болур.

Шабаз – Къасболатны тамата жашы; 1932 жыл – 40-жылыгында кулак этилип, юч кызы, эки жашы, аманатха алып ёсдюре тургъан ёксюз кызычыгы бла сюрюннге кетгенди.

Шабатай – Къасболатны жашы, 49 жыл, урушдады.

Мажир – Къасболатны туудугъу, Шабатайны жашы, 27 жыл, урушдады.

Махит – Къасболатны туудугъу, Шабатайны жашы, 24 жыл, урушдады, юйдегили болмагъанды.

Мисирхан – Мажирни къатыны, 25 жыл. «Акъбийчеден Мисирхандан къайсы ариу болур? – деп жазгъан харфларына соргъанча, Алий иги кесек тынгылады. – Баям, Мисирхан озады», – деп, тауусум этди бир кесекден; ол заманда Алийни ариугъа бек къарагъан заманы эди да, тюз айырыргъа билими жетишмей эди.

Ахмат – Мажирни жашчыгы, 7-чи жылы барады. «Сейирлик пацан», – деп кшошду Алий.

10. Шауайланы Аркесни юйюрю. Секи.

Аркес – юйюр башы, 60 жыл.

Дахий – Аркесни къатыны, 60 жыл.

Таусо – Аркесни жашы, 32-жыллыгында урушда жоюлгъанды.

Чотай – Аркесни жашы, Совет аскерде Днепр суудан ёте туруп, белгисиз тас болгъанды; 29 жыл.

Чора – Аркесни кичи жашы; урушдан къачып келип, бугъуп айланганлай, 1943 жылда тутхандыла, сатхыч къада-рында ёлтюргендиле.

11. Ышанланы Хажибекирни юйюрю. Жамауат.

Хажибекир – юйюр башы, 59 жыл, Уллу Ата журт урушну сакъаты.

Айшат – Хажибекирни экинчи къатыны, 51 жыл.

Мадина – Хажибекирни биринчи къатынындан кызы, 19 жыл.

Хажибекирни сабийлери: Чаукаш – 16, Тукъум – 13, Азиза – 11, Аслижан – 8, Налбике – 5-жыллыкъ.

12. Чортайланы Шоштарны юйюрю. Жамауат.

Шоштар – юйюр башы, 56 жыл, полицаи болуп, немислиле бла бирге кетгенди.

Марифа – Шоштарны экинчи къатыны, 45 жыл.

Марифаны кызылары: Светлана – 24 жыл, Люба – 22 жыл, Клара – 20, Надежда – 17, Лена – 14-жыллыкъла.

13. Алатонланы Якъубну юйюрю. Акъ Суу.

Якъуб – юйюр башы, 42 жыл, урушдады.

Жюзюм – Якъубну къатыны, 36 жыл.

Алий («мен» деп жазып, къырды Алий) – 16 жыл.

Магомет («мени къарындашым» дерге аздан къалды) – 13 жыл.

Фатимат (Алий, боюнун созуп, ёрге къарады, бусагъатда анасы да, ол да жукълап эдиле) – 4 жыл болады.

14. Геюзланы Байчону юйюрю. Жамауат.

Байчо – юйюр башы («Жыл санын билмейди», – деп жазды Алий, – бир заманда да билмегенди. «Жылларымы санамагъанма, – деди Байчо. – Мен жыл санай турсам, юйюрюмю ким тутарыкъ эди?» Алай а Алий: «60 жыл бола болур», – деп белгиледи).

Дауус – Байчону юйдегиси («Ол да Байчону кеси бла тенгши болур», – деп жазды Алий).

Азинат – Байчону къызы, 42-чи жыл декабрьде фашистле аны 23-жыллыгъында Нальчик тийресинде танкётмез индекде жаны саулай басдыргъандыла.

Хахим – Байчону жашы, Мухтар бла бир кюн урушха кетгенди.

Байчо бла Дауусну бусагъатда бирге баргъан сабийлери: Лязимат – 18, Разият – 15, Хасан бла Хусей – эгизле – 13-шер, Топпас – 11, Тьюме – 9, Ажок бла Аздор – эгизле – 7-шер, Шайтыу – 5-жыллыкъдыла.

15. Бирсланы Басир. Къуркъужин элден.

Басир – 29-жыллыкъ, Уллу Ата журт урушну сакъаты.

Ариужан – Басирни юйдегиси, 22 жыл.

Асият – аланы къызчыкълары, биржыллыкъчыкъ.

16. Къушжетерланы Хамзатны юйюрю. Жамауат.

Хамзат – юйюр башы, 58 жыл.

Хорасан – аны къатыны («Баш иеси бла тенгши болур», – деп, Алий анга да 58 жыл жазды).

Муса – Хамзатны тамата жашы; госпитальдан сора солургъа юйге къайтып тургъанлай, Тытырташ деген жерде душман десант бла сермешде жоюлгъанды.

Мустафа – Хамзатны ортанчы жашы, 26 жыл, урушдады.

Арийпа – Хамзатны кызы; 21-жыллыгында гестапо Тешик кыаягы атханды.

Мухтар – Хамзатны кичи жашы; 17 жылы да иги жетгинчи, тохтамай, урушка кетгенди.

Лейля – Хамзатны келини, Мустафаны кыатыны, 24 жыл («Ма ариу десенг!» – деп, Алий, анга, эслеп, иги кыараганлай, Аккбийчени да, Мисирханны да унутду. Алий бу жол да кыызарды, жазгынын жангылыч этип, кыырып, жангыдан жазды).

Музафар – Хамзатны туудугу, Мустафаны жашы; Алий анга артык бюсюремей кыарады: эсирикге ушай эди; огъесе гурмукчук окъунамы болур деп ышанлады ол («Хо, кечгюнчюлюк эсирикни, жууашны да тенг этерикди», – деп, кел кенгирди, аны жыл санын салыргы унутуп окъуна кыойду).

17. Мариям. Жамауат.

Былайда Алий «Мариямны юйюрю» деп жазмады. Алий да таулу эр киши эди. Жаш эсе да, эрге бармаган тиширыуну жангыз кесин юйюр деп ол кыалай жазарык эди? Мариямгы 26 жыл бола эди, аны атасы-анасы, кесинден кичи юч кыарындашчыгы, бир эгечи юйлерине топ атылып кыырылгандыла. Ол кыобузун кыолтугына кыысханлай олтура эди...

Поезд барыуун акырын этди. Сержант, боюнун созуп, эшикден тышына кыарайды. Эшелон тохтаганда, айтды:

– Аяк кыашык хазырлагыыз, тыш азык берилликди.

Кюн ортадан иги да озган эди; сабийле аш деп жилайдыла: кимни неси бар эсе да, ортагы салып, сабийлени ёзлерин басаргы кюрешедиле. Алай кимни не хазнасы бар эди, кыолда зат бар эсе да, кёпге жетмейди. Ачлык адыргы этдирип башлаганды. Аны себепли: «Тыш азык берилликди», – деген алагы азат хапарча эшитилди. Кёп турмай, вагонга жылы аш ийис келе башлады; нарлада адамла аяк кыашык чыгыра, даур-дууур болгандыла. Эшелон чачылган вокзалны аллында тохтаган эди; окъуй билгенле, кыадалып, аны сау кыалган карнизлеринде не жазылганын окыургы кюрешедиле. Болса да, кыайсы станция, не жер болганын киши да билалмады. Алгынгача, жангыз ат жегилген арбала бла поездге аш-суу келтирип башладыла. Солдатла арба юсюнде аскер кыазанладан челекеле не эсе да бир суусун азыкны кыуюп, вагонлагы терктерк чапдырадыла, андан узатылган аяклагы кыуядыла. Ол украинли борщ, татыулу ийиси ач адамланы тынгылаууклары ачытады. Ызы бла башха солдат ууак тууралган кыара жабышмак ётмекден бирер туурам беред; вагондан узатылган орун, уллу-гитче болса да, анга кыуюлган ёлчем а бир эди – шапаны кыолунда орталык чолпу. Союмгы сюрюлген маллагы аш салганга ушай эдиле...

Экинчи кюннге мен вагонда кесим тенгли сабийлени барын да таныгъан эдим, атларын да билдим. Нарлада жюклени да тап салып, хар ким жерине жарашхандан сора, вагонда бир кесек жарыкъ да, кенг да болгъанча кёрюнеди. Энди биз, сабийле, бир жерден бир жерге да ётебиз, бир жол а, сержант къайры эсе да кетгенде, Мефодий терезе кёзледен бирер къанганы кетерди да, адамла кеслери жарыгъанча окъуна болдула. Энди кеси юйле-рибиздеча, тизгин жыйып, бир бирге алып, берип турабыз. Ёзге уа, ал кюнледе, тейри, бир бетле бар эдиле да, – сёз айтсанг не къымылдасанг, уруп къоярыкъча. Мен, аппаны къулагъына акъыртынчыкъ шыбырдап, адамла быллай огъурсузла некдиле, нек жилийдыла деп сорсам, ол а бир тюрлю къарайды, сен былай тели нек болурса дегенча. Бир тюрлю тели туююлме, поезд баргъанда, аны терезесинден къарап, аулакъла, агъачла, суула, элле артха къалай учуп баргъанларын кёрюп тургъан къалай зауукъ болгъанын абаданла билмей эселе, сора биз тели! Мен а бир жол платформада жаппа-жангы танкла жюкленнген состав тохтап тургъанын да кёрген эдим! Ма кёрюнюш десенг! Не къадар танк! Биз а даулашхан окъуна этдик, хар танк ненча «тиграны» ууатырыкъды деп. Хы, мен Ахмат бла танышып, шуёх болгъанма. Ол да, менича, поездде барыргъа бек сюеди, ариу да болмасын, жюк ташыгъан поезд окъуна, бек игиди. Алай а Ахматны анасы аны кесини къатындан бир къарыш да жибермейди, азчыкъ узайгъанлай окъуна, чакъырып, тыйып башлайды.

Эшелон кече-кюн да тохтамай барады; суткадан бир кере бизге аш келтиредиле; поезд тохтагъан жерледе бир-бирле, чабышып, бир затла аладыла, ётмек жарты, картоф дегенча... Сора алгъанларын бизге, сабийлеге, юлешедиле. Вагонда, мен битеу вагондагъыла бары да дейме, ол уллуду, вагон, төрт наргъа юлешинип, хар нарда да дуния бла бир адам, – ма аны айтама, бизни нарны юсюнден, бизни нарда Марифаладан къалгъанла хар кимни да неси бар эсе да, бирге салып ашайбыз. Марифаланы азыкълары да кёпдю, жатхан жерлери да игиди, алай ала кеслери башха жашайдыла. Къысхасы, мен не айтыргъа сюеме: не къадар бара эсек да, хапар аллай бир иги болады, жарыкъ да. Бизни мудах этген жалан да бир затды – Биясланны ауругъаны. Юйде окъуна, биз Жамауатда жашагъаныбызда, Ажок бла Азнорну жоюлгъанларын кётюралмай, ол төшек болуп къалгъанды деп, аппа бек жарсый эди, аягъы юсюнде кючден турады деп. Ол кюн а, 8 мартда, бизни машиналагъа къуйгъанларында, Бияслан жел ургъан жанына тюшюп, жол узуну алай келгенди, кишиге да жукъ айтмай. Юсюн жабаргъа

не жел урмазча этерге кюрешмегенди. Ма энди уа кызып-кюйюп жатады. Анда вокзал майданында окъуна ол кызыу эди, алай а, Налмасха таяна, кыйынлыгын адамладан жашырып тургъанды. Мында уа, вагонда, аны баш нарда жатдыргъандыла да, не тапханларын да юсюне жабып, төгерегин кысыдыргъа кюрешедиле. Тапханлары бла бакъгъан да этедиле; ол угъай эсенг, Магометни анасы Жюзюм анга айыу жау окъуна ашатханды. Алай Биясланны халы кюнден кюннге амандан аман болуп баргъан болмаса, иги жанына тюрлениую жокъду.

Дагъыда биз, жашчыкъла, ол кюнледе не билдик? Бизни вагон ненчанчы болгъанын! Поезд акъырын болгъанда, биз, къалай-алай этип да, башыбызны терезеден ары бир сукъмай кыймайбыз. Битеу эшелонну окъуна кёрюучюбюз, бютюн да темир жолну кююн айланган жерине тюшсек! Ол кюн а терезеден къараргъа мени кезиуюм эди, башымы ары сугъуп, белиме дери тышына чыгъарып къарадым. Бизни вагонну эшик жанына къарагъа боялгъан фанер къангачыкъ урулуп, анда уа мел бла «13» жазылып эди! Не ючюн болгъанын билмейме, алай мен: «Он юч!» – деп кычырдым. Ол кюн кишини эсине да келмеген эди «он юч» бизге не тутханын, аны себепли адамланы сейир этдирген «13» угъай, мени алай кычыргъаным болду. Кычырыгъым адамланы тынгысыз этген болур эди, олсагъатдан окъуна ким эсе да мени терезеден суууруп алды. Нарда тиширыуладан кыйсы эсе да къаргъыш этди:

– Не уа тилинг тутулсун да, кычырыгъынг а тамагъынгда кълалсын!

– Ий, аурунг, Анисат, эр киши чирчикге кълаллайла этесе...

– Ол а адамланы жанларын нек алады да...

Мен, услум тутуп, артха кетдим. Мен не хата этген эдим, алай къаргъарча? Кёзлерим жилимукъдан толуп, «он юч» экиленип, ючленип, жайылып башлады да, энди битеу состав да, битеу шпалла, юйле, кълла, сызгъала, жипиле да, – бары он юч, он ючле кёрююп, ала мел бла угъай, кълын къара шакъы бла жазылгъанча, ол а, жайылып, битеу жерлеге къара худурча барып, манга урушханланы бетлерине да тама эди. Ол кюн баштёбен болуп, тынгылагъанлай тургъан эдим, бир зат этеригим, айтырыгъым да келмей; сабийле бла уллуланы арасында кълаллай айрылыкъ болгъанын ачыкълай эдим кесиме, тап, мени аузумдан сёзюм чыкъланлай ангылаучу аппа окъуна, мында, вагонда, бир тюрлю болуп кълалгъанды; киши бла иши болмагъанча, тынгылайды, кючюнеди; битеу да Жамауатда бек тёзюмлю, акъллы, хар кимге да кёл этдириую, кеси жияды – ким да айтсын, ол кълаллай бедеш эди! Энди терезеден ары белиме дери чыгъарып къарагъанны кый, ол тешикден ары секирип, думп болуп кълаллыгъым окъуна келеди.

Анамы тобугъунда алай олтура, жукълап къалдым; билмейме, кѣпмю-азмы жукъладым, мени къобуз согъулгъан таууш уятды: къарасам – сол жанында баш нарда Мариям къобуз согъады! Ол кюн мени бек иги эсимдеди, босагъа юсюнде олтуруп тура эдим, гелля бла ткойюше; ол а мени тышына нек жибермей эди да! Алай а учхуч Къырым-Хан-Ёлген сыртдан бери чыгъып, тѣбен орамда топ атылгъанлай, мен жеримден секирип турдум да, энишге атылдым. Жетгенибизде, алгъын юй болуучу жерде оюлгъан къабыргъала бла уллу кенг уруну кѣрдюк. Адамла Мариямны атасын, анасын, кичи эгешчиклерин бла къарындашчыкъларын оюлгъан хуналаны тюплеринден чыгъарадыла. Артда: «Мариям кеси уа?» – десем, «Аны жанын къобузу къалдыргъанды», – деп, гелля хапар айтды. – Аны къобузу жаз башындан бери да Тѣбен элде тенг къызында къалып тургъанды, ол кюн не эсине тюшген эсе да, Мариям аны алыргъа кетип, келсе уа, сени жауунг аллайгъа келги эди». Энди уа, биз кетип баргъанлы, Гелляны анга жаны ауруй болур эди, – Мариямны кесине ийлешдирип, къайгъыргъанлай турады. Мариям кеси уа къобузун къолундан кетермейди, дунясы анга кирип къалгъанча. «Телибаш, къобузну биширипми ашарыкъса!» – деген эди бир кюн анга Марифа, бирси къатынла да, аны жанлы болуп, Мариямгъа урушханда, гелля бек чамланган эди:

– Ол жарлы андан сора несин аллыкъ эди? Не зат къойгъанды анга уруш? Къанлы чериу? Телисине нек жаншайсыз?!

Ол, баям, керти болур эди, нек дегенде, бизни гелля алай айтхандан сора, Мариямгъа чамланганла, айыплы болгъанча, энишге къарагъан эдиле.

Хы, айтханымча, мен сол жанында баш нарда Мариям къобуз согъа тургъанына уяндым. Унутмагъан эсем, ол бизни жолючулугъубузну ючюнчю кюню эди. Алай башланмазмы эди да къаугъа! «Жилияулукъ болуп тургъаныбызлай, сен мында не кюнюнге къобуз согъаса?» – деп, хар жанындан чапдыла. «Тойгъа бара болурбуз, сен ёлмегин!»

– Да мен да ачыуумдан согъама!

Ма не айтхан эди Мариям. Бек ариу къыз эди Мариям, мени анама ушагъан. Тынгылап тургъаны уа! «Аныча къыйынлыкъ кѣрген акъылындан шашмай тура эсе, сау болсун!» – Былай а гелля айтханды. Мариям къобуз согъады, берги нарда Бияслан окъуна, анга тынгылап, ауругъанын унутханча болду; аппа бла Аркес да тынгылайдыла. Ол а алай согъа тургъанлай, къобузун бир жанына атып, къычырыкъ этип жилий, кимни эсе да ёшюнне ауду. Не сейирим, ол къобуз сокъгъанда тынгылагъанча, жилиягъанда да, кеси тохтагъынчы тынгылап турдула. Артда уа аппа ортагъа чыкъды да, айтды:

– Бек сау бол, къызым! Къайгъыбызны унутдурдунг. Биразгъа болса да, жүреклерибизге асыу болдунг... Азап жолунда таукеллик берген иш бек керекди... – Сора, бир кесек тынгылап, вагондагъылыны барына да къарады: – Биз адам болгъаныбызны унутмасакъ, биз хорларыкъбыз! Тюнгюлмесек, сау къаллыкъбыз! – Ол сёзле мени эсимде къалгъандыла, тюз да бизни вагонну къабыргъасына тагъылгъан «13» кибики. Адамла аппагъа алай тынгылай эдиле, – мен аны жилигъанын да кечдим. Аппа уа бир кесек сагъыш этип, къошду: – Ёлом да туююл жангы, зулму да туююл... Бурунгу китаплада жазылыпды, файгъамбар да сынагъанды быллай ишле... Тюзлюк излей эди ол, да не медет, зулмулкъну кёре эди, кертилик излей эди ол, жалгъан ишлеге шагъат бола эди... Биз да алай... Кёл этигиз да, Мариямгъа ыразы болугъуз... Бек иги согъады къобузну. Тартуларыбызны эшите турсакъ, саулугъубуз болур, ол а бек керекди, ётмекча, сууча керекди къыйын сагъатда.

Угъай да, аппа уа! Ол Гебчорадан къайтып келгенли да мудах эди, кёлсюз. Мен анга: «Кёчюре эселе, бютюн иги, башха жерлени да кёрюрбюз», – десем, ол а: «Кесинги жеринги кёрлюк туююлсе!» – деп ачыуланганды. Энди уа, халкъгъа кёл этдирип, олтургъан жерине къайтханда, мен аны къолун къучакъладым, барын кечгеними ангылатдым; ол а, мен башха жерлени да кёрлюкбюз деп къууанганымы унутмагъан кёре эдим, – башымдан сылады да, алгъынча, сабыр айтды:

– Башха жерлени кёрген бек игиди, кёргенинг кёлюнго кётюрюп, жеринге къайтырча болгъанда. Сен айтхан а – жолоучулукъ туююлдо, киши жерине къысталгъанны азап жолуду.

Мени жүрегиме къоркъуу ма ол сагъатда тюшгенди; аппам мени тенгли заманында киши жеринден къачып, къалай къутулгъанын айтханда угъай, ма бусагъатда, киши жерине къысталгъанны азабын айтханда, – юйге къайтмай къалыргъа боллугъубузну къоркъууу! Аллай къоркъуу, билемисиз, адамгъа не заманда келеди? Къаягъа ёрлеп-ёрлеп, бир заманда артха къарасанг, сен анда бегитилгенинги ангыласанг! Энишге къарайса да, кёзлеринг къарангы этеди, ёрге къарайса да, – чууанала кёкню кёргюзтмейдиле. Эсимдеди, жол мени бек талпындыра эди, алай а биз узакъ кете баргъаныбыз къадар, энди артха бир заманда да къайтырыкъ туююлбюз деген къоркъуу теренден терен болады. Ол кюн да, уруш башланды деп, аппаны тирменине чабып баргъан кюнумде, жүрегими аллай къоркъуу алып эди: хар заманда хар затны да тамам билиучю аппа кертисин айтыргъына мен ишекли туююл эдим; уруш керти да башланган эсе, аппа бизге не этеригибизни айтырыкъды деп, чабып, тирменнге киргенимде, ол, тери ал ботасы, къоллары да ун жугъу болуп, тегенеде унну бир жанына кюрей эди: ол мени

къуугъун къычырыгъымы эшитген да этмеди, сора мен, ачыуланып, аны ал ботасындан тартханымда, анга да ыразы болмады. Мени ызымдан нёгерлерим жетдиле, Мухтар да келди. Биз барыбыз да дылгам болуп, аны аллына сюелдик, тюз да аны тутаргъа сюелгенча. Алай а ол энтта да тегенеде ун кюрейди, биз, тёзюмюбюзню тауусуп: «Аппа, уруш башланганды!» – деп, бирден къычырдыкъ. Ол, ишин къоюп, бизге айланды; бизни алыннган бетлерибизге айып этгенча, тюрслеп къарады. «Неди да?» Аппаны сабырлыгъын кёрюп, биз сейирге къалдыкъ. «Къалай неди да? Элде жилау-сыйыт этмеген жокъду!» – дедим мен. «Жилагъанмы этедиле? Ай, огъесе дегин, – деп, жарсыгъан ауаз бла сёлешди. Бир кесек мычп: – Барыгъыз, ойнагъыз. Уруш эсе, аны да кёрейик. Кёрмегенибиз туююлду», – деди да къойду. Биз, келгенибизге сокъуранып, тирменден чыкъдыкъ да, не этерибизни билмей, тохтадыкъ. Мухтар, – ол заманда анга он алты жыл бола эди, мен аны иги билеме, нек дегенде, аны туугъан кюнюн белгилегенде, онунчугъа ётгенлени бары да жыйылгъан эдиле, Хаким он алты тюрсюн къарандаш келтирген эди, Мухтар а аланы манга бергенди, – хы, Мухтарны айтама, бизни Мухтар таш алды да, ачыуундан, суугъа сызды. Аппагъа барайыкъ деп, мен айтхан эдим анга, энди уа ол манга мен аны элте барып, къаялагъа беклеп къойгъанча къарайды. Биз ыран жол бла къайтып келе эдик; ёргелей баргъаныбыз къадар аппаны тирмени гитче кёрюнеди, башыбызда къаяла, юсюбюзге ауаргъа тургъанча, къаланадыла...

Баргъаны боллукъду.

ТЮЛКЮ БЛА БЁРЮ

Тюлкю бла бёрю шуёхла эдиле.

Бир жол ала агъачда кетип бара, эгери бла келе тургъан уучуну кёргендиле.

– Ой-ой-ой! – деп къалтырагъанды тюлкю, – эгер, тутуп, мени ашап къоярыкъды.

– Артыкъ сени уа нек? – деп соргъанды бёрю, къоркъаракъ да болуп.

– Сен уллуса, къарыулуса! Тенглик эт да, къачхан кибики эт, мен а былай бугъайым, – деп, тюлкю тюккюч тубюне киргенди.

Бёрю къачханды, огъурсуз ит а ызындан сюргенди. Сюре барып, жетгенди да, кёкюреги бла уруп, бёрюню тёнгеретгенди.

– Тюлкю, болуш, маржа, ансы ит мени бууады! – деп къычыргъанды бёрю.

– Айып болсун санга, къалай хорлатаса ол маскечикге?! Тут да, жырт да къой! – дегенди тюлкю уа.

Бёрю бла ит, тюклери бара, талаша тургъанлай, уучу жетгенди да бёрюню ёлтюргенди.

Уучу кетгенден сора, тюлкю, бёрю мыллыгын ашай:

– Да, багъалы тенгим, къадаргъа мадар жокъ, – дегенди. – Сен ёлгенден ары, мен тоюп къалайым.

Тюлкю хамашхар эди: ашай-ашай, тулукъча кёпгенди.

Уучу уа, бёрюню терисин сыдырама деп, артха къайтханды. Ауурланган тюлкю не дыгалас этген эсе да, къачалмагъанды.

Уучу аны да ёлтюргенди.

ТЮЛКЮНЮ ДЕРТИ

Къыш эди.

– Тюлкю, сен былай къалай семиргенсе, бир ай мындан алгъа ауана кибики эдинг да? – деп соргъанды бир арыкъ бёрю, тюлкюге жолугъуп.

– Къалай семирп а! Жур улакъ тутама да ашайма, – дегенди тюлкю.

– Мен туталмагъан журну сен къалай тутаса да? – деп сейирсингенди бёрю.

– Къамишге киреме да, кёзлерими къаты къысып, жатама. Шыхырдагъан таууш эшитсем, аны жууукъ келирге къояма да, юсюне секиреме, – дегенди тюлкю.

Бёрю къамишге кирип, кёзлерин къысып жатханлай, тюлкю къамишге от салгъанды. От, чыкъыр-чыкъыр эте, бёрю жат

хан жерге жетгенди да, бөрю арсарсыз отха секиргенди. Алай терисин юйютюп, ёртенден жаны сау кючден к’утулг’анды. Хыйлачы тюкю уа, бөрю танып, бир палахха к’оймасын деп, кюлге аунаг’анды да, ойсуарг’а к’алг’анды.

– Ол онгмазлык’ тюкю к’айры к’ачды?! – деп к’ыжыраг’анды бөрю, хыйлачыны танымай.

– Былай ары, – деп, аг’ач таба к’оргюзтгенди тюкю. – Мени да ол к’уртха к’ууурмадымы!

– Ай, к’олума уа бир тийсин! – деп жаныг’анды бөрю. – К’ой башныча юйютюп к’ойду да!

– Чабып бар да, бузг’а ауна, – дегенди тюкю. – Олду сени дарманынг.

Бөрю кетгенлей, тюкю к’арг’а аунаг’анды да, юсюн ариулаг’анды. Бөрю уа, барып, бузг’а жатханды.

Тюкю аны бузг’а иги бузлама к’оюп, к’атына келгенди да:

– Эсингдемиди, бөрю, аман кюн башымы к’ысып, тутхан к’оянымы сыйырып ашаг’анынг?! – дегенди.

– Ай, хыйлачы к’уртха уа! Ишекли уа болг’ан эдим, – деп, ажым этгенди бөрю. – Манга этеригинги этдинг!

– Сен сууну к’ерахат этгенсе, тиширыула суу алырг’а келселе, ала этерикни да бир к’ор! – деп, к’ел кенгдире, тюкю аг’ачха кирип кетгенди.

КЪАПЛАН БЛА ТЮКЮ

Бир тюкю к’амишде ач к’апланнга тюбеп к’алг’анды.

Энди не этсин тюкю? Талашырг’а к’арыуу жок’, к’ачса уа, бир секирип, жетерикди.

К’алтырауук’ тийген тюкю, к’апландан хыйла бла к’утулур умут этип:

– Ха-ха-ха! – деп кюлюп башлаг’анды, к’алтырай эсем, кюлгенден к’алтыраг’ан сунсун дегенликден.

К’аплан сейирге к’алып:

– Хыккичик, неге кюлесе былай? – деп сорг’анды.

– Санга кюлеме, жазык’! – дегенди тюкю. – Сен мени ашарык’ сунуп тураса, алай сенден энди бир жан да к’орк’майды. Ха-ха-ха!

К’аплан: «Тюкю керти айта эсе уа? Аны ашайма деп, кесими ашатып к’оярма да. Несине база эсе да, бир базг’ан жери уа барды, ансы к’арачы, к’алай батыр с’елешеди», – деп, к’апланны ичине к’орк’уу киргенди.

– К’арайма да, сен экили болуп тураса, – дегенди тюкю. – К’еремесе, ол сабандан келген адамланы?

– Хау, к’ереме, – дегенди к’аплан.

– Ызымдан тебине, мен аланы кыалай кыоркыутсам да, бир кыара! – деп, тюлкю жол таба чапханды.

Бийик кырдыкдан тюлкючюкню жалаңда кыуйрукъ учу кыарай эди. Сабанчыла, юслерине чабып келген кыапланны кырюп, аямай кыачхандыла.

– Кыеремисе, – дегенди сора тюлкю, – ала мени кыуйрукъ учумдан кыалай кыачдыла, кесими кырселе уа, жанлары чыгып окыуна кыаллыкъ эди. Сени уа ала эслеген да этмедиле!

Тели кыаплан асыры уялгыандан, баштыбен болуп, агыачха кырип кетгенди.

Энди тюлкю кылю бла кыле эди.

АСЛАН БЛА КЫОЯНЧЫКЪ

Тау этеги дангыл езенде бир огыурсуз аслан жашап болгыанды. Ол кыюне жыйырма кыоян ашай эди.

– Мен анга дерт жетдирмей кыоймам! – деп, ант этгенди бир гитче кыоянчыкъ.

– Асланнга баз болаллыкъ жаныуар дунияда да жокъду, сора сен аны кыалай хорлар эдинг?! – деп кыюгенди анга кыоян жыйын.

– Кыара кыюч бла аны хорлар амал жокъду, хау. Алай хыйла бла женгерге уа боллукъду, – дегенди кыоянчыкъ да, женгдирмезден. Дегенди да, асланнга баргыанды.

– Аслан патчах, сени бир уллу, бир огыурсуз жаныуар ашаргыа айтады, не да болсун, кесинге сакъ бол, – дегенди ол шыбырдап.

– Неле жаншайса, хыликкычыкъ?! – деп ачыуланганды аслан.

– Кырти айтама, патчахыбыз, – деп жилиамсырагыанды кыоянчыкъ.

– Бир кыргюзтчы аны манга! Алай алдагыан иш эте эсенг а, уруп, ташха жагып кыоярыкыма, аны билген эт!

– Охо, жыйюсхан.

– Нек тураса, хайда, мени ол огыурсузгыа элт! – дегенди аслан.

– Аслан патчах, ол бек кыарыулуду, бек уллу. Сени ашап кыояр деп кыоркыама.

– Жаныуарла патчахи менмеми огыесе олмуду?! Жашаргыа сюе эсенг, хапарынгы кыой да, мени анга тыбет!

– Сора ызымдан тебине, – деп, кыоянчыкъ таула таба тартханды.

Кыая эринине жетгенлей, кыоянчыкъ: « "Эй, ол мени ашаргыа айтхан жаныуар, кырти да алай батыр, алай кыарыулу эсенг, бери чыкы!" – деп кыычыр », – дегенди асланнга.

Аслан къоянчыкъ юйретгенча айтып кыгычыргъанды да, къаяла, кёк кюкюрегенча зангырдагъандыла.

– Эшитемисе, ол жаныуар сенден эсе къаты кыгычырады. Кыгычыргъанда да бир кыгычырып къойса уа. Къой, бир палах болгъунчу, былайдан терк къачайыкъ, – деп, къоянчыкъ къл-тырап башлагъанды.

– Мен къачаргъа къоянмы болгъанма?! – деп ачыуланнганды аслан. Ачыуланнганды да, кючюн салып кыгычыргъанды. Къаяла уа бютюн да къаты зангырдагъандыла.

– Ай, менден да кючлю бар кёреме! – деп, аслан, ол ачыуу бла, кесин къаядан атханды.

ЭШЕК БЛА ТЮЛКЮ

Бир эшек суу боюнунда отлай болгъанды.

Аны тюлкю кёргенди да, къатына барып:

– Зауаллы кёкбаш, бу шинжилеге къадалып турмай, сууну ол жанында бахча барды, ары ётют, хууанладан тойсанг а! – дегенди.

– Узункъуйрукъ хыйлачы, ол аллай тынч иш болса, сен манга келмез эдинг, – дегенди эшек.

– Тюз айтаса, – дегенди тюлкю, – мен жюзе билсем, сангамы келе тура эдим. Сен мени ары ётдюресе, мен а сени хууан бахчагъа элтеме.

Эшек тюлкюню, сыртына миндирип, сууну ары жанына ётдюргенди, тюлкю уа эшекни хууан бахчагъа элтгенди.

Тюлкю терк окъуна тойгъанды да:

– Кел, кетейик, – дегенди.

– Мен алыкъа тоймагъанма, – дегенди эшек.

«Манга «угъай» дегенлеге мен не этиучюмю билмей эсенг – бил!» – деп, тюлкю кау-куу этгенди да, салкъында кълкълып тургъан кълалауурну уятып, кълчып букъгъанды.

Кълалауур жарлы эшекни кълзыкъ бла туююп, бахчадан чыгъаргъанлай, тюлкю аны сыртына секирип миннгенди да, суудан ётгенди.

– Ол этгенинг не эди? – деп ачыуланнганды эшек тюлкюге. – Кълалауур мени ёлтюрюп кълэ эди да!

– Ой, къл-къл, кёкбаш шуёхум! Кълылыгъым алайды да, тойсам, кау-куу этип башлайма, – деп кългъанды тюлкю.

Хыйлачы тюлкю эшекге экинчи кюн да келгенди. Келгенди да:

– Бахчагъа ётерми эдик? – дегенди.

– Да ётейик, – дегенди эшек да. – Сыртыма мин.

Эшек, суу ортасына жетгенлей, батып башлагъанды.

– Ой, не этесе?! – деп кыгычыргъанды тюлкую, жаны кетип, – мен жюзе билмейме деген ушай эдим да.

– Не этейим да, хыйлачы досум, суугъа кирсем, кылыгъым алайды, – дегенди эшек. Дегенди да, сууда аунагъанды. Женгил тюлкуючюкге кёпмю керек эди, суу аны алгъанды да кетгенди.

КЪАПЛАН БЛА ЧЫЧХАН

Бир жол чычханчыкъ, агъачда айлана кетип, къапланнга жолукъгъанды.

– Кимчиксе сен? – деп сейирсиннгенди къаплан.

– Мен чычханма, жюйюсхан къаплан, къалай танымайса мени?! – деп сейирсиннгенди ол да.

– Кёзюме да кючден илинип, къаллайла сёлешесе?! – деп ачыуланнганды къаплан.

– Мен алай гитчечикмеми да? – деп соргъанды чычхан.

– Уллумуса да?

– Хау, уллума! – дегенди чычхан. – Мен гитче болсам, адамла манга башмы урлукъ эдиле?

– Гитче болгъанынг бла къалмай, сен ётюрюкчю да кёреме! – дегенди къаплан, чычханчыкъны эзерге тебирей.

– Ийнанмай эсенг, кесинг кёр, – деп, чычханчыкъ ындыр баса тургъан адамлагъа чабып баргъанды. Ала уа, ишлерин да кёюп, чычханчыкъны тутаргъа чапхандыла.

Узакъдан къарап тургъан къаплан къулагъына ийнанмаса да, кёзлерине уа къалай ийнанмаз эди: адамла чычханчыкъгъа ийилгенни кёй, аллында тёрт аякълана эдиле.

– Кёрдюнгмю?! – дегенди чычханчыкъ, ызына къайтып.

– Не эди да! Санга ийилген, манга уа жайралып окъуна къаллыкъдыла! – деп, къаплан ындыр баса тургъан жыйыннга баргъанды. Алай ындырчыла къапланны къазыкълары бла туюп кыыстагъандыла.

– Адамла санга баш урдуламы? – деп соргъанды чычханчыкъ, ышармиш эте.

Не айтырыкъ эди къаплан, баштёбен болуп, агъачха кирип кетгенди.

КЪЫЛЫКЪСЫЗ ХУБОЛЧУКЪ

Айыу бала – хуболчукъ – бахчагъа киргенди да, бир уллу харбыз алып келгенди. Аны къалай ашаргъа билмей тургъан хуболчукъгъа гылычукъ:

– Сюе эсенг, мен юйретейим, – дегенди.

– Кесим да билеме! – дегенди ёхтем хуболчукъ. Сора харбыздан къабыш кёргенди да, жаратмагъанды.

– Харбызны къабугъун угъай, ичин ашаргъа керекди, – дегенди гылыгучукъ, кюлюп.

– Ким билмейди аны?! – дегенди да хуболчукъ, бахчадан хууан келтиргенди. Келтиргенди да, ичин ашап кёргенди, алай аны да жаратмагъанды.

– Хууанны ичин ариулап, алай ашаргъа керекди, – деп юйретгенди биягъы гылыгу.

– Сен айтмасанг а, биле болмам! – деп, хуболчукъ къоз терекден чий къоз юзгенди да, ичин ариулап къапханды. Къоз къабукъну ачы сууу ауузун кюйдюрюп, хуболчукъ амалсыз болгъанды.

– Къозну ичин ашаргъа керекди, – дегенди гылыгучукъ, кюллюгюн тыялмай.

– Ким билмейди аны! – дегенди биягъы хуболчукъ. Дегенди да, эрик терекден эрик юзгенди. Юзгенди да, тышын ариулап, къапханды. Къапханды да, тишин сындыргъанды.

Энди гылыгучукъ хуболчукъгъа кюлген угъай, жарсыгъан эте эди.

БЁРЮ БЛА ЭЧКИ

Бир эчки сюрюуден айырылгъанды.

Ыз ызлай, алайгъа бёрю келгенди да, эчкини кёрюп:

– Бусагъат мен сени ашайма! – деп тохтагъанды.

– Сора не-е-ек? – деп жилигъанды эчки.

– Ачма, ёзге уа нек! – дегенди бёрю.

– Жан аурут да, кетмеге къой, – деп жалыннганды эчки.

– Не жан аурутхан хапарды ол? Кёрмеймисе, къарыным ичине къатып турады!

– Да, сора аша, – дегенди эчки.

– Ай, иги эчки, акъыллы эчки, – дегенди бёрю, эчкини ашаргъа хазырлана.

– Бёрю, – дегенди эчки биягъы, – сен мени эзе, чайнай турма да, ауузунгу кенгнге ач, мен а, чаба келип, ичинге кирейим да кетейим.

Брахын бёрю эчкини акъылын бек жаратханды, сора ауузун кенгнге ачып, тёрт аягъын да тиреп, эчкини жутаргъа хазырланганды. Эчки уа, чаба келип, ол къызыуу бла бёрюню уруп ийгенди да, бёрю, топча чартлап, ташха тийгенди.

Бир кесекден бёрю аязгъанды. Алай эчки аны сакълапмы турлукъ эди, къачханды да кетгенди.

ТЮЛКЮ БЛА ХОРАЗ

Тюлкю бла хораз шуёхла эдиле.

«Къарынынг токъда, шуёхлукъ, тенглик да – ашхы, – деп сагъыш эте эди тюлкю, – алай ачлыкъ кирсе уа, не этериксе, хоразны тутарма да ашарма!»

Хораз да андан тели туююл эди: «Жалгъан тенгинг болгъандан эсе, акъыллы жауунг болгъан игиди. Тюлкю уста учу болгъаны къадарда, мен ачдан къыйналлыкъ туююлме. Аман акъыл этип башласа уа, жашыртын кетерме да къалырма», – деп ойлай эди.

Бир жол тюлкю агъачда кёп айланганды, алай чычхан да кёрмегенди. Келе келгенлей, тюлкю хоразгъа чапханды да, тутханды.

– Кукурийку-кук! – деп кычыргъанды хораз, жаны кетип, – биз шуёхла ушайбыз да, не этгенлигинди бу?!

– Хау, сен мени шуёхум эдинг, алай энди уа туююлсе.

– Жаным, тюлкючюк, сора нек?

– Сен юч кечилмезлик гюнях этгенсе.

– Не гюняхладыла ала, багъалы тенгим?

– Ала уа ма быладыла: сен эрттен сайын кычыраса да, татлы жукълап тургъаныбызлай, элгендирип уятаса. Ол – бири. Экинчиси – сен башха жаныуарлача бирер къатын угъай, жыйырма къатын тутаса. Ючюнчюсю уа – мешхут къазып, къурт-къумурсха ашайса да, кёлюбюз аман этеди. Аллай гюняхлагъа ким тёзерикди? Хазыр бол, мен сени ашагъан этеме! – деп кыжыбрагъанды тюлкю.

Хораз тюлкюден къутулур амал излей, былай айтханды:

– Терслигиме женгдиреме, багъалы тенгим. Ашайса да ашайса, мени бир тилегими къабыл эт.

– Айт, не тилек эсе да! – деп ашыкъдыргъанды тюлкю.

– Тилек этип, алай аша, ким биледи, жаннетге тюшер эсем а.

– Ол а къыйын тилек туююлдю, шуёхум, аны уа бусагъат! – деп, тюлкю къол жайгъанлай, хораз учуп, терек бутакъгъа къоннганды да, тюлкю эринин-бурунун жалай къалгъанды.

Азыкъ аз болса, тенг харам болады деп, баям, аллай бирден айтхан болурла.

ХАРАМ ТЕНГ

Харам тенгинг къанлы жауунг этмезни этер.

Тюлкю бла зурнук къоншула эдиле. Зурнук гурт жатханды да, юч бала чыгъаргъанды. Ол балаларына бек сакъ эди: ашларын тапдырып, жанлыдан сакълап тургъанды.

Бир жол тюлкую бла зурнук уугъа чыкъгъандыла. Зурнук учуп кетгенди, тюлкую уа ызына къайтханды да, балаладан бек семизин сайлап, ашагъанды.

Зурнук къайтханды. Тюлкую, жилимсырап:

– Балаларынгы бири тас болгъанды, – дегенди анга.

Жарлы зурнук тангнга жилип чыкъгъанды.

Ол ингирде биягъы бир баласы тас болгъанды.

– Агъаз элтген болур, – дегенди тюлкую.

Ючюнчю кюн тюлкую зурнукну ючюнчю баласын да ашагъанды. Зурнук, ишекли болуп, тюлкуюге тюрслеп къараса, аны эринине балачыгъыны тюкчюгю жабышып.

Зурнук ишни болушун ангылагъанды да:

– Халал тенгим, энди бизге мында тынчлыкъ жокъду, кел, кёлню ары жанына ётейик, – дегенди, – аш да анда эркинди.

– Да мен кёлню ары жанына къалай ёталлыкъма ансы, суйюп да барыр эдим, – дегенди тюлкую.

– Мен ётдююрме, – дегенди Зурнук.

Зурнук тюлкуюню сыртына алып, кёкге учханды.

– Тюлкую, жер кёрюнемиди? – деп соргъанды зурнук бир кесекден.

– Хау, кёрюнеди, – дегенди Тюлкую.

Зурнук андан да бийикге чыкъгъанды.

– Энди уа кёрюнемиди?

– Хау, кёрюнеди.

Зурнук андан да бийикге чыкъгъанды.

– Энди уа? – деп соргъанды зурнук.

– Угъай, энди уа кёрюнмейди, – дегенди тюлкую.

– Игиди сора! – деп, зурнук тюлкуюню сыртындан атып ийгенди.

Зурнук учханды да кетгенди, харам акъыллы тюлкую уа, ташлагъа тийип, чачылып къалгъанды.

КЪУУ ЖАСТЫКЪЛА

Тауукъла, тюлкуюден тарыгъа, агъач иеси айыугъа баргъандыла.

– Агъач иеси пелиуан айыу, – дегендиле ала, – бизге тюлкуюден жашау жокъду. Бир амал эт деп келгенбиз. Кече сайын бирибизни элтеди.

– Тюлкуюню дейсиз?! Къарачы сен анга! – деп, айыу тюлкуюню жаныгъанды. – Мен аны къуйругъундан тутуп, букъусун бардырырма, къоркъмагъыз сиз!

Агъач иеси айыу тюлкуюню чакъыртханды. Келгенди тюлкую, омакъ къуйругъун булгъай. Келгенди да былай кокаланганды:

– Жүйюсхан айыу, мен санга кѳуу жастыкѳ келтиргенме, сууукѳ ташха таянып, ауруу табаса да. Былай мынга бир таянчы, – деп, жастыгѳын айыу таянып тургѳан ташха салгѳанды. – Санга жастыкѳ этеме деп, тауукѳ жулкѳа, кечелерими жукѳусуз ашыргѳанымдан бу тюгаякѳланы хапарлары жокѳду. Мен а санга кѳайгѳырама, ханыбыз.

Кѳуу жастыкѳ жумушакѳ эди. Айыу, анга таянып, тауукѳлагѳа сыртын бургѳанды.

– Сора бизге этерик оноуунг олмуду? – деп кѳанкѳылдагѳандыла тауукѳла.

– Кѳѳюмден кѳуругѳуз! – деп кѳычыргѳанды айыу. Аллай болмачы затчыкѳла бла жукѳуму энтта бир бѳлсегиз, эшитменгиз демегиз!

Не этерик эдиле тауукѳла, ызларына мугурайып кѳайтхандыла.

Ол кече тюкю эки тауукѳ элтгенди.

Тауукѳла тарыгѳуларын айта, бѳрюге баргѳандыла. Бѳрю айыуну ѳзюрю эди.

– Жүйюсхан ѳзюр, бизни тюкю ауузундан кѳутхар ансы, барыбызны да кѳырып бошайды, – деп жалыннгандыла.

Бѳрю тюкюню чакѳыртханды.

– Жүйюсхан ѳзюр! – деп кирпилдегенди тюкю, кѳуйругѳун булгѳай, мен санга кѳуу жастыкѳ келтиргенме, жатхан жеринг бир кѳаты кѳрюнеди.

Тюкю, келтирген жастыгѳын бѳрюге узатып, тауукѳланы кѳагѳа:

– Бу тюгаякѳла уа санга кѳайгѳыргѳанымы ангыларгѳа унамайдыла, – дегенди.

Бѳрю кѳуу жастыкѳгѳа таянып кѳргенди да, аны бек жатханды. Сора тауукѳлагѳа, кѳыжырап:

– Думп болугѳуз бусагѳат! Тюкю этеригин биледи! – деп, жеринден секирип тургѳанды.

Тауукѳла, кѳычырыкѳ эте, чач-тюк болгѳандыла.

Тюкю ол кече юч тауукѳ элтгенди.

БАТЫРЧЫКѳ

Буруулу кѳолда бир кѳоянчыкѳ жашагѳанды. Анга Батырчыкѳ дей эдиле, алай аныча кѳоркѳакѳ кѳоянчыкѳ а дуниягѳа да туугѳан болмаз эди. Махтаннганына кѳарасанг а, аны аслан сунар эдинг.

– Бѳрюню бир уруп, айыуну эки уруп аудурлукѳма! Тюкюге уа «уф» деп юфгюрсем, кѳуш тюгюча, учуп кетерикди! Кѳоркѳгѳан менден кѳоркѳсун, мен нек кѳоркѳама?! – деп кѳычыра эди ол.

– Къоян болгъанлыкъгъа, къарачы, къалай батырды! – деп сейирсине эдиле анга Бёрюлю къолдан келген къоянла окъуна.

Биягъы Батырчыкъ, тюккючге минип, махтана тургъанлай, къоянлагъа бёрю чапханды.

Батырчыкъ асыры къоркъгъандан, кёзлерин да къаты кысып секиргенди. Секиргенди да бёрюню башына «до-о-оп» деп тийгенди. Бёрю абызырагъанды, Батырчыкъ а, чартлап, тюкгюч тубюне букъгъанды.

Батырчыкъ асыры къоркъгъандан, тюккюч тубюнден чыгъалмай, ингир къарангысына дери тургъанды. Сора ызындан тюкю сургенча, чабып жашырын жыйылыгучу жерлерине келгенди да, къоянланы абызырап тургъанларын кёрюп:

– Къалайсыз, къоркъакъчыкъла?! – деп, кесин батырчыкъ этгенди.

– Биз а сени бёрю ашагъан сунуп тура эдик, – деп къууангандыла къоянчыкъла.

– Къалай ашатыр эдим мен кесими бёрюге?! Секирип башына миннгеними кёрген эдигиз да! Сол аягъым бла сермедим да, бёрюню жаны чыкъды да къалды!

Къоянчыкъла, сейир-тамаша болуп:

– Сен бизни огъурсуз бёрюден къутхардың, ой, жашагъын сен! – деп, Батырчыкъгъа махтау салгъандыла.

– Хау, ол уллу, ол огъурсуз, ол хамашхар бёрюню жойдум! Энди ол хыйлачы тюлкюню дуниядан къурутсам, зауукъ жашарсыз! – деп махтанганды Батырчыкъ.

Алай Батырчыкъны ауузчугъу махтанганлыкъгъа, жегейчиги уа къалтырай тура эди.

АЧ БЁРЮ

Бёрю, марай барып, бир токълуну тутханды. Ач эди бёрю, токълу уа – семиз.

– Токълучукъ, мен сени ашаргъа керекме! – дегенди бёрю.

Токълу къоркъгъанын билдирмезге кюреше:

– Да аша, керек эсе. Алай адам этгенча жарашдырып ашарсанг, кёп да татыулу болур эдим.

– Адам а къалай этеди? – дегенди бёрю.

– Адам а биширген этеди.

– Да сени биширив ючюн, манга къазан керекди сора уа! – дегенди бёрю.

– Къазан ишмиди! Къошха бар да, къойчуладан тиле. Бериле.

Бёрю чабып къойчу къошха баргъанды да:

– Эй, къойчула, манга къазаныгъызыны берчигиз, – дегенди. – Токълучугъуму биширив ашарыкъ эдим да, къазаным жокъду!

Къойчула уа, бирер къазыкъ алып:

– Ма санга къазан! Ма санга от! – деп, ач бёрюню аямай туйгендиле.

Жанын алып кючден къутулгъанды бёрю. Токълучукъ а, бёрю кёзден ташайгъанлай окъуна къачхан эди.

Бёрю: «Энди уа не этейим?!» – деп, сынсий тургъанлай, жолну келе тургъан къарт алашаны кёрюп, аны аллын тыйгъанды да:

– Къарт алаша, мен сени ашайма! – деп, тишлерин зархзурх этдиргенди.

– Да нек ашамайса, аша! Сени кёрюп келе тура ушайма да. Атанг: «Жашым уллу болса, сени ол ашар!» – деп, манга тиймей къойгъан эди.

– Алаймыды?! – деп къууанганды бёрю.

– Ийнанмай эсенг, арт туягъыма къара, анда атанг салгъан тамгъа болургъа керекди.

Бёрюню, атасы салгъан тамгъагъа къарарыгъы келип:

– Сора аягъынгы бир кётюрчю! – дегенди.

– Ма, кёр! – деп, къарт алаша бёрюню эки арт аягъы бла да тенг сермегенди.

Бёрю, топча тёнгерей барып, ташха тийгенди да, жаны ауузу бла чартлап чыкыгъанды да къалгъанды.

КЪЫЗГЪАНЧ ИТ

Бир хамашхар ит болгъанды.

Бир кюн ол талаша тургъан итлени сюеклерин алып къачханды.

Къанга кёпюрчюкню ётюп бара, сууда кесича бир итни кёрюп тохтагъанды. Аны ауузунда да бир уллу сюек бар эди. Къызгъанч ит, аны сюегин да сыйырайым деп, тишлерин ачып, хырылдагъанды.

Суудан къарап тургъан ит да ачханды тишлерин.

– Да бу уа мени сюегими сыйырыр гынтты эте кёреме! Угъай, тейри, сыйыргъан а мен этерикме! – деп, кесин суудан къарап тургъан итге атханды.

Ауузуна суу кирген ит тунчугъуп башлагъанды да, сюегин тюшюргенди да къойгъанды.

Къызгъанч ит батаргъа аздан къалып, суудан кючден чыкыгъанды.

ХОРАЗ БЛА ПИЛ

Бир кюн хораз пилни кёргенди да:

– Кукурий-кукук! Кукурий-кукук! – деп кыгычыргъанды.

Пил, онгсунмай:

– Былай ачы нек кычыраса, сангырау туююл ушайма да! – дегенди.

Хораз а, багуш къаза, къурт-къумурсха чёплей:

– Кукурий-кукук! Кукурий-кукук! – деп кычыргъанды биягъы, боюнун да созуп.

Пил хоразгъа къарай кетгенди да:

– Экибизден къайсыбыз кёп ашай болурбуз? – деп соргъанды.

– Мен! – дегенди хораз, сагъыш эте да турмай.

– Угъай! – дегенди пил.

– Хау! – дегенди хораз.

Сора, даулашдан хайыр болмазлыгъын ангылап, сынап кёрюрге келишгендиле.

Пил отлай кетгенди да, тоюп, къалкыгъанды.

Азмы-кёпмю къалкыгъанды, ким билсин, алай пил уянып къараса, хораз – нартюх чёплей. Пил биягъы отлай кетгенди да, тоюп, къалкыгъанды. Ингирде уянып къараса, хораз – будай чёплей.

«Къалай хамашхарды! – деп сейир этгенди пил. – Мен мунуча малкёз кёрмегенме».

– Кукурий-кукук! Къайсыбыз хорладыкъ?! – деп кычыргъанды хораз.

– Сен, – деп женгдиргенди пил. Хораз:

– Дуния мени кёрсюн! – деп, учуп пилни сыртына къонганлай, пил:

– Охажай! Бу желмаууз мени да ашап къояды! – деп кычырыкъ этип, агъачха къачханды. Хораз а учуп чалманнга къонганды да, къачып баргъан пилни ызындан ёхтем къарагъанды. Сора, боюнун созуп, къанатларын къагъа:

– Кукурий-кукук! Кукурий-кукук! Мен пилден да къарыулума! – деп махтанганды.

*Басмагъа
ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин
казырлагъанды.*

ТЕМУКАЛАНЫ ИСМАЙЫЛ ОКЪУПНУ ЖАШЫ

Темукаланы Исмайыл – лётчик-истребитель – 1943 жылда И. В. Сталин Тегераннга баргъанда, литейный поездге къалау-урлукъ этген асладан бири болгъанды. Узакъ Шаркъдан американлы самолётланы Иранны, Арменияны юсю бла сюргенди. И. В. Сталинни жашы Василий бла эм А. И. Микоянны жашы Степан бла бирге уруш этгенди. 1944 жылда Совет Союзну Жигити деген сыйлы атха кёргюзтюлген эди, алай кёчгюнчю миллетни келечиси болгъаны себепли, анга ол сыйлы майдалны бермей къойгъандыла.

БАШЛАРЫ

АБАЙЛАНЫ ХАНИФА ТУУГЪАНЛЫ – 170 ЖЫЛ

ДОДУЛАНЫ Аскер. Ханифа-ханум. <i>Статья</i>	3
---	---

ГУРТУЛАНЫ САЛИХ ТУУГЪАНЛЫ – 85 ЖЫЛ

ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун. Гуртуланы Салихни поэзиясы. <i>Статья</i>	10
ГУРТУЛАНЫ Салих. Назмула	26

КЪАРЫНДАШ ОТ ЖАГЪАДА

ЛИХАЧЕВА Т. И. Салам къагъыты	36
Николай АНАНЬЧЕНКО. Назмула	37
Владимир БУТЕНКО. Гыржын бла къама. <i>Хапар</i>	40
Александр КУПРИН. Назмула	69
Олег ВОРОПАЕВ. Хунагъа жарашмагъан таш. <i>Хапар</i>	71
Екатерина ПОЛУМИСКОВА. Назмула	87
Валерий БРОДОВСКИЙ. Кёк гюлчюкню ышаргъаны. <i>Хапар</i>	91
Валентина ДМИТРИЧЕНКО. Назмула	101
Евгения КРИВИЦКАЯ. Къайсыннга жюз атлам. <i>Назму</i>	106

ТАУ ХАПАР

БИЙЧЕККУЛАНЫ Тахир. Хапарла	107
БЕККИЛАНЫ Омар. Хапарла	126
ТЕМУККУЛАНЫ Адил. Хапарла	137

ЮБИЛЕЙ

ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун. Жол излеген – жол табар. <i>Статья</i>	144
ЁЗДЕНЛАНЫ Альберт. Аскер. <i>Статья</i>	150
ТЁППЕЛАНЫ Алим. Сураглау чыгъармачылыкъгъа кеси бла тенг келген. <i>Статья</i>	159
<i>Додулары Аскерни юсюнден айтылгъан сёзледен</i>	162
ЗУМАКЪУЛЛАНЫ Танзиля. Огъурлу адам. <i>Назму</i>	165
СОЗАЙЛАНЫ Ахмат. Салама инбашынга къолуму. <i>Назму</i>	165
СЫЛПАГЪАРЛАНЫ Мусса. Додулары Аскерге. <i>Назму</i>	166
ДОДУЛАНЫ Аскер. Назмула	169

ПРОЗА

ТЁППЕЛАНЫ Алим. Сыйрат кёпюр. <i>Роман</i>	177
--	-----

БИЛЛЯЧА

Жомакъла	210
--------------------	-----

УНУТУЛМАЗЛЫКЪ ЖЫЛЛА

Темукаланы Исмайыл	222
------------------------------	-----

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 3 (229)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На балкарском и русском языках

Учредитель
ГКУ «КБР-МЕДИА»

Журнал зарегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00128 от 11 января 2018 г.

Корректор *Т. С. Гелястанова*
Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*

Подписано в печать 01.06. 2023.
Выход в свет 23.06. 2023. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT. SchoolBookC. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 14, 00. Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 782 экз. Заказ № 1140.

Стоимость одного номера по подписке через
ФГУП «Почта России» – 41,77 руб., за 6 мес. – 125,31 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в ООО «Издательство «Южный регион»
357600, Ставропольский край, г. Ессентуки, ул. Никольская, 5а

**«Минги-Тау» журнал келмей къалгъанына почта жууаплады.
Тел.: (88662) 42-11-75**

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриотмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы башха жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла деп чертген борчду.*

ХАНИФА

Кёлюм хазар тенгиз кибик болду,
Бара эдик Ханифаны орамында.
Эртте умутубуз къалай толду,
Къайсын Вагиб бла тенг баргъан байрамында.

Эки жюз жыл – ол неди арада!
Толду Къайсыннга – жюз, юч жюз а – Вагибге.
Алай ачыу а бирди жарада,
Къайда да бек кыйын а – харипге.

Экисине кёшюр – Абай кызы,
Бийче халы, Малкъарымы таза къаны.
Ма бу байрам болду алтын ызы,
Азербайджан халкъны жүрек ханы...

Гитче заманында Ханифачыкъ
Малкъар кюнню алгъан эди биргесине,
Баку кёгюн эте бютюн ачыкъ,
Жанын берди, бир жукъ излемей кесине.

Аны нюрю келе эди бизге,
Бурунгудан, эски орамындан
Тенгиз аяз келе экибизге
Хайыр этген ишлерини орманындан.

Орус-татар школла ача эди,
Къара халкъгъа окъуу-билим бере эди.
Жахилликни, булутларын чача эди,
Нюрюн арымай-талмай жибере эди...

Ханифаны таурухлада аты къалып,
Азатлыкъгъа жангы жолла ишлей кетди.
Жесир тиширыуну къолгъа алып,
Малкъарында таула кибик бийик этди.

ДОДУЛАНЫ Аскер

ЭЛБРУС МИНГИ-ТАУ

Редакцияны телефонлары:
42-23-40, 42-76-52, 42-40-29, 42-38-66

Адреси:
360000, г. Нальчик, пр. Ленина, 5 «Минги-Тау»,
www.journals.smikbr.ru; mingitau@mail.ru

Индекс 73910

**АБАЙЛАНЫ ХАНИФА БАШ ИЕСИ
ГАСАН-БЕК МЕЛИКОВ БЛА**